

Esivanemate ohverdämised.

M. J. Eisen.

783

HELSINGI EESTI
HARIDUSESELTS
RAAMATUKOGU

Tartus, 1918.

Eesti Kirjastuse - Ühisuse „Postimehe“ trükk.

Inimeseohver.

Hea vahekorra alalhoidmiseks ehk halva vahekorra parandamiseks enese ja jumaluse vahel otsis inimene ju varasel ennemuistsel ajal ohvril abi. Ohverdades avaldab ta oma nõrkust ja jõuetust kõrgema väe ees. Ohverdamine on niisama vana kui usk. Ohverdamise komme kõigi maailma rahvaste seas tunnistab, kuidas see komme inimese südame sügavast tarvidusest välja on kasvanud. Ju Kain ohverdas roahvri ja Aabel tapaohvri, ja sest ajast peale kuulutab piibel ühtelugu ohverdamisest, mitte üksi Iisraelis, vaid selle naabrirahvastegi seas. Kaugemate rahvaste ohverdamisest vaikib piibel, aga muud allikad annavad sellesama kombe kohta nende seas tunnistust.

Kui Eesti keele ka sõna „ohver“ Ladina keelest laenatud (=offerre), ei tunnista sõna laen ometi veel asja laenu ladinlastelt, Rooma usu kuulutajatelt. Muistsed eestlased ohverdasiid juba ammu enne ristiusu toojate ilmumist. Nagu näha, on eestlased hilisemal ajal sõna „ohver“ oma keele vastu võtnud ja vist alles pärast Testamendi trükkimist üleüldiselt endid sellega tutvustanud. Oma ohvrid nimetasid nad harva ohvriteks, enamasti kutsusid nad neid andideks, võimalik aga ka, et kahjaks. Joogi-ohver vähemalt kandis vanade eestlaste suus tavaliselt kahja nime. Kas sedasama nime ka roa- ja tapaohvrilegi anti, ei või meie päivil enam hästi kindlaks määrata.

Ohvril on mitmesugune tähendus. Ohver tahab kas kõrgemat olevust inimesele armuliseks, heldeks meelitada ehk kõrgemale olevusele armastust ja tänu avaldada, aga ka kõrgema olevuse viha lepitada ja ähvardavat hädaohtu eemale saata. Suurem jagu ohvrid püüab kõrgemalt olevuselt armu ja abi; niisuguseid nimetame palveohvriteks. Kättesaadud hea anni ehk õnnistuse järel ohverdab inimene tänuohvri. Süü lepitamiseks ohverdatakse lepituseohver. Nagu näha, ohverdasiid vanad eestlased palju enam palveohvrid ja lepituseohvrid kui tänu-

ohvrid. Maailma viis esineb siin eestlasegi iseloomus: tänu unub liig sagedasti.

Oma olemise poolest on ohvrid verised ja mitteverised. Veristeks ohvriteks loetakse neid, mille viimisel kellelki hingeliselt hing võetakse; seega võiks neid ohvrid ühtlasi tapaohvriteks nimetada; mitteverised ohvrid langevad kas roahvrite kilda, kus kõrgemale olevusele mingisuguseid söögi- ehk joogiaineid viiakse, ehk neid võib varanduseohvriteks nimetada, kus raha, riideid ja muid asju ohverdatakse.

Kõige ülemaks ohvriks peetakse inimeseohvrit. See on kõige hirmsam, aga omast kohast kõige tähtsam paganuse ohver. Kõrgema olevuse enese poole meelitamiseks annab inimene ohvriks kas oma kõige kallima, nimelt elu, ehk oma kõige armsamate elu, nagu laste, sugulaste ehk jälle vähem kalli vangi elu.

Nagu muud rahvad paganuse ajal, ohverdasid eestlasedki inimesi. Ainult üksikuid ajaloolisi teateid on meil inimeseohvrite kohta olemas, aga muistse aja rahvaste eluviisa tähele pannes peame oletama, et eestlased inimesi sagedamini ohverdasid kui vanad kirjad nimetavad.

Ajaloolised teated eestlaste inimeseohvri kohta.

Breemeni Aadama jutustab oma raamatus (*Chronographia Scandinaviae*, lk. 14—15), et eestlased võrastelt kaupmeestelt sõjavanga ostsid ja ostes hoolsalt järele vaatasid, et vangid täiesti ilma veata. Neid ostetud inimesi ohverdasid nad lohemadudele ja lendavatele (*dracones cum volucris*). See Breemeni Aadama sõnum äratub kahtlust, mitte inimeste ostmise ja ohverdamise poolest, vaid selle poolest, kellele ohverdati.

Madusid austati meie kodumaal küll, söödeti piimaga, aga kahtlaseks jääb, kas neile inimesi ohverdatud. Maod inimese liha järele ju maiust ei avalda. Lohemadude nime all võiksim tulinähtude mõista, kuid sellest ajast peale, mil eestlaste vana usu kohta teateid kirja pandud, ei leidu tulinähtude iseäralikust austamisest midagi, veel vähem neile ohverdamisest. Niisama vähe kuuleme eestlaste seas lindude pühakspidamist. Kui egiptlased oma iibisele oleksid ohverdanud, mõistaksime seda, aga et eestlased lindudele oleksid ohverdanud, nõuab suurt usku, kui ka ei või salata, et nad näituseks ka aarnat õnne ja õnnetuse kuulutajaks pidasid ja teda mõne korra palusid

head sõnumit kuulutada. Vist on hea Breemeni Aadam, kes ju eestlasi ainult teiste juttude järele tundis, jutustajatelt kas ennemuistseid jutte kuulnud ehk jälle oma luulelennule liig palju vabadust annud, inimesi ohvriteks määrates neile, kes neid iialgi ei saanud. Sõjavange ohverdati Breemeni Aadama ajal (†1076) Eestis vististi, aga ennem mõnele kõrgemale olevusele kui lendavatele, kelle poolt esivanematel vähe kahju oli karta; enam kartsid nad ehk madusid.

„Lendavad“ võiksid aga õhus lendavaid iseäralikka vaimlisi olevusi tähendada. Grimm oletab, et Breemeni Aadama teade sugugi eestlaste kohta ei käi, vaid koguni leedulaste kohta (Deutsche Mythologie I, lk. 37). Trogillus Arnkiel kirjutas 1702, vist Breemeni Aadama peale toetades, et eestlased madudele inimesi ohverdanud (Inland 1859, nr. 20). Väite tõenduseks ei too autor ometi selgeid faktisid.

Selgemaid näpunäiteid inimeseohvri poolest annab Läti Hindrek. Sadusel ajal, mis viljaikalduse kaasa toob, võtavad liivlased nõuks munga Theodorichi jumalatele ohverdada. Enne tahavad nad liisu läbi teada saada, kas ohver jumalate meele pärast. Preester pannakse hobuse selga istuma ja lastakse hobune oda üle astuda. Hobune astub elujalaga üle. Teisel katsel seesama tagajärg. Nii pääseb preester ohvrisurmast (I, 10).

Niisama õnnelikult käib hiljemini preester Hartvigi käsi Tartus. Eestlased tahavad preestri jumalatele ohverdada. Ei tea ometi, kas jumalatele seekord enam inimese või loomaohver meeldib. Nad panevad lihava preestri Hartvigi rasvase härja selga istuma, viivad linnast välja, liisuga jumalate otsust küsides, keda ohverdada, kas rasvast preestrit või rasvast härga. Liisk langeb härja peale. Härg ohverdatakse sedamaid, preester saab aga liisu ajal haava, mis hiljemini paraneb (XXVI, 7). Härg päästab siis preestri surmast. Kahjuks ei nimeta Läti Hindrek, kuidas see liisuheitmine ette võeti.

Liivlastest kõneleb Hindrek veel (IX, 12), et need korra metsas sakslaste kallale tungisid, neist 17 tapsid, mõnda neist oma jumalatele ohverdades ja ühtlasi hirmsasti piinates. — Saarlastest teab Hendrik (XVIII, 8), et need preester Friedrichi selle seltsilistega ühes vangi võtsid ja siis hirmsasti piinama hakkasid. Nad löid nuiadega ta pähe ja selga, ise pilgates: „Laula, laula, pappi!“ Selle peale kiskusid nad vangi üksitükki lõhki, paistsid tulel ja raiusid viimaks keha kirvestega puruks. Küll ei nimeta ajaloo kirjutaja selgelt, et see preestri ja ta seltsi-

liste tapmine ohverdamine olnud, aga kirjeldus annab ometi näpunäiteid, et seda inimeseohvriks tuleb pidada.

Visbi ligidal langes korra Saksa rüütel saarlaste kätte vangi (VII, 2). Need viisid vangi oma kodumaale ja tapsid ta seal ära. Küll ei nimeta Hindrek, et saarlased rüütli oleksid ohverdanud, aga et rüütli surmaga ühtlasi laev ära põletati, tuleb siin ohverdamist oletada. Vanal ajal põletati põhjamaail tihti surnu kõige ta laevaga.

Ohverdamiseks tuleb vist kahe liivlase „Kyriani“ ja „Layani“ tapmist nende oma rahva poolt pidada (X, 5). Nimetatud ristiusulised liivlased võeti paganaliste suguvendade poolt kinni, rebiti kõitega puruks ja kisti siskonnad välja. Kahjuks ei nimeta Hindrek, mida Kyriani ja Layani üksikute liikmetega ja sisikonnaga tehti. Nii-sama raiusid vähe hiljemini liivlased preester Johannesel ja „kahel muul“ pead ja liikmed tükk tüki järele otsast (X, 7). Vist langesid needki kolm liivlaste ohvriks.

Koguni koleda pildi maalib Hindrek 1223. aastal eestlastest, nimelt Sakala meestest, kirjutades: „Selle peale läksid sakalalased Järvamaale, võtsid seal maavalitseja Hebbe kinni, viisid ta teiste daanlastega oma kindlusesse, piinasid teda ja teisi hirmsasti, võtsid nende siskonnad välja, kiskusid Hebbel elusalt südame kehast, küpsetasid tulel, jagasid eneste vahel ja sõid ära, et nad niisama tugevateks saaksid kui kristlased; nende kehad heitsid nad koertele ja taevalindudele söödaks (XXVI, 6). Minu meelest tuleb seda südame küpsetamist ja söömist harukordseks nähtuseks lugeda. Vist valitses rahva seas ebausku, et niisugune vägeva vaenlase südame söömine nõrgemale rohkem jõudu annab. Sarnane eausku sundis Sakala mehi kannibalismusele. Oleks niisugust inimesesöömist rohkem ja muil juhtumistel ette tulnud, ei oleks Hindrik seda nimetamata jätnud.

Gutslaff oma raamatus „Kurzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lief-land Wöhhand“ (lk. 209—211, 362—364) jutustab 1644. aastal, kuidas võrulased vanasti aasta viljakust püüsid ette teada saada. Nad panid seks kolm vitsmõrda teine teise veere. Keskmisesse mõrda sattunud soomuskala tähendas head ilma ja viljakat aastat. Sattus aga luts ehk vähk mõrda, oli halba ilma ja ikaldust oodata. Nii-sugusel juhtumisel ohverdati härg ja pandi mõrrad uuesti jõkke. Leiti teiselgi korral jälle luts ehk vähk, tapeti teine härg ohvriks. Kui samasugune lugu kolmat korda juhtus, ohverdati härja asemel — laps. Ei

paranenud selle pealegi veel lugu, ei aidanud muu nõu kui saatust kannatliku meelega vastu võtta. — Nagu sest Gutsloffi kirjeldusest selgub, anti laps palveohvriks, et jumalad viljaka aasta kingiks. Kahjuks ei kirjelda Gutsloff lähemalt lapse ohverdamise viisi. Muidugi ei olnud ta seda oma silmaga näinud ega võinud sellepärast asja kohta selgemat kujutust avaldada. Tingimata kirjeldab Gutsloff ainult endiseid kombeid.

Vist Gutsloffi alusel jutustab Kreutzwald, et „mitmeaastasel viljaikaldusel, suurte tõbede, sõja ajal ja muil raskeil juhtumistel esivanemad õnnetuse eemaletõrjumiseks jumalatele lapse ohverdanud (Boecler-Kreutzwald, Der einfältigen Esten abergl. Gebräuche, l. 100).

Lapseohvrit nimetab Dr. Rudbecki kirikutekatsumise protokoll 1627. aastast: „Talupojad peavad veel palju ebajumalateenistust oma ebajumalakujude juures metsades ja metsakabelites, kellele nad mitmesuguseid ohvrid toovad, nagu oma tervist, oma lapsi, loomi ja varandust“ (M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu, lk. 252). Paraku ei kõnele kirikukatsuja ebajumala kujudest ega laste ohverdamisest pikemalt, nii et me niisama kui ta järeltulevate teadete andjate sõnumite lugemise järele selgusega jääme, mismoodi lapsi ohverdatud, kas ehituseohvritena või surmati neid mõne kõrgema olevuse austamiseks. Igatahes ei tulnud Rudbecki ajal lapse ohverdamist enam ette, kui ka ütlusest paistab, nagu valitseks veel see komme. Oleks 17. aastasajal Eestimaal tõesti veel lapsi ohverdatud, peaks niisuguse ohverdamise kohta asjakirju leitama. Nõidade ülekuulamise protokollid on sellest ajast mõnda olemas.

Viru-Nigula kirikuõpetaja Michael Scholbach (1656—1673) kirjutab oma kihelkonna kohta kiriku- raamatus: „See aga on tõsi, et hirmsat ebajumalateenistust selle kabeli juures (=nii nimetatud Sõja-Maarja kabel V.-Nigulas) peetud ja inimesed Venemaaltki ja kaugele alati maarjapäevaks heinaajal sinna tulnud. Vaimulikkude meeste nõudmise peale on Tallinna kuberner krahv Eerik Axelson Oxenstierna lasknud niisugust ebajumalateenistust hävitada ja mõne soldati läbi seda ebajumalateenistust röövida (!), et nad niisuguse kõlbmata kombe maha jätaksid. Aga mis päeval avalikult ei sünni, sünnib ometigi öösel: et nad selle kabeli ümber põlvili roomavad ehk muidu kolm korda ümber käivad, seal istuvatele jumalakartmata kerjajatele raha ja leiba annavad, väikseid lapsi ja laste käsi ohverdavad, abi otsivad,

vahaküünlaid põlema süütavad ja kui keegi poega ehk tütart ihkab, selle kuju vahast teeb ja nõnda kuradit teenib.“

Olearius, kes selsamal ajal V.-Nigulast läbi sõitis, kirjeldab oma raamatus „*Vermehrte Moscovitische und persianische Reisebeschreibung*“ lk. 109 küll V.-Nigula olusid, ilma ometi lasteohvrit nimetamata. Ta ütleb: „Kunda kiriku ligidal on vana kabel, kus ümberkaudsed mitesaksad maarjapäeval koos käivad, mitmed kabeli juures oleva suure kivi ümber paljastel põlvedel roomavad ja söögiohvrit ohverdavad, et nende loomad sel aastal sigiksid ja haiguse puhul terveks saaksid.“

Olearius nimetab ainult roahvrid. Võimalik, et ta võõrana lapseohvrist midagi ei teadnud. Aga ta on rahva kombeid hoolega järele küsinud ja oleks lapse ohverdamist tingimata nimetanud, kui seda oleks Nigulas ette tulnud. Vististi peame õpetaja Scholbachi lasteohverdamist teisiti mõistma. Ohverdajad ohverdasid vahast tehtud lapsi ja vahast käsi. Mujalt teame, et mitesuguseid vahast loomi ohverdati. Elusate laste ohverdajatega oleks Rootsi valitsus valjult ümber käinud, neid endid vist surmaga nuhelnud.

Rahvaluule teated.

Varemaid ajaloolisi teateid inimeseohvri kohta toetab hulk rahva suust saadud sõnumid. Siia langevad kõige pealt kirikusse müüritud isikud, kes ehituseohvrina, omast kohast aga ka palveohvrina esinevad, et Jumal kirikut õnnistaks ja kõige kahju eest kaitseks. Lossidesse müüritud isikuid selle vastu võib ehk enam harukorral ehituseohvriteks arvata; palju enam peavad niisugusel puhul müürid kuriteo jälgi katma (Eesti Kirjandus 1915, nr. 3: Kodumaa kirikute ehitamine). Mõni laps võis siiski lossides ehituseohvrina aset leida.

Ühe Läänest saadud teate järele saab jökke uputatud rahakasti kõige hõlpsamalt kätte, kui seks väike laps jõe haldjale ohverdatakse. Muud emad ei taha seks oma last anda, aga mõni lapseline tüdruk on varsti peale lapse sünnitamist nõus, sellest kahesugust kasu korruga lootes: pääseb esmalt häbist inimeste ees vabaks ja saab teiseks uputatud varandusest osa. Õnnelikkudest tagajärgedest vaikib ometi rahva suu.

Lepituseohvrid tunneb rahva suu palju enam. Iseäraliku süü lepitamiseks saadeti süüdlane surma. Surm pidi

süü nagu heaks tegema. Sarnaste lepitamiseohvrite hulka võime elavalt mahamatmist lugeda.

Elavalt mahamatmist varguse eest nõudis selleaegne seadus. Meie mereäärsis linnades maksis Lüübeki seadus, peale muu Tallinnaski. See Lüübeki-Tallinna seadus määras 1257. aastal: „Naisterahvas, kes varguse pärast poomise-surma teeninud, maetagu naiseliku au pärast elusalt maha“ (Bunge, Arhiv, 4, 267). On olemas üks piiskopp Jasperi kohtuotsus 27. jaanuarist 1513 ühe vargatüdruku kohta. See tüdruk, kes 100 marka 29 shillingit varastanud, mõistetakse elusalt mahamatmisele. Muidugi täideti see seaduse najal antud otsus (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- u. Kurlands I, l. 189—190). Teadu pärast ei esinenud see kohtuotsus ainsana, kuid kõike ei ole kirja pandud. Seda rohkem on neid rahva suu alal hoidnud. Kui ka piiskopp Jasperi poolt elavalt hauda mõistetud tüdruk lätlane oli, ei tähenda see palju, sest vali seadus maksis niisama eestlastegi seas.

Vana rahva jutu järele maeti põllult vilja varastanud isik elavalt põllule maha, nii et ainult pea välja paistis. Sedaviisi võis varas veel tüki aega vilja vaadata, ilma selle ligi pääsmata. Niisugusid varaste elavalt mahamatmise kohti näidatakse mõnda meie maal. Tõstamaa Kastnas tunneb rahvas praegu alles koha, kuhu põllult vilja varastanud mees elavalt maha maetud. Teisendi järele tapnud tüdruk poisi ära, kes teda tõmmata tahtnud. Karistuseks maetud tüdruk elavalt maha. Hanila Esivere külas varastanud mees põllult vilja. Kaevatakse põllu sisse auk, mees elavalt sisse, pea üksi välja, pea adraga otsast. Üks Kihelkonna Pidula naine omandanud enesele võõralt põllult adravanni. Süü lepitamiseks maetud naine kaelani mulla sisse ja selle peale küntud tal pea otsast ära (Körber, Oesel einst und jetzt, lk. 63—64). Kadrina Valumäel ütleb rahvas üleüldise põlluvaraste elavalt matmise paiga olevat (Jung, Muinasaja teadus III, 158). Sedasama viisi pidid eksinud tüdrukudki süüd lepitama. Kelchi teadete järele ohverdati neid tulele; rahvas räägib aga, et eksijad kaelani maha maetud ja neil pead puusahaga otsast küntud (J. Jung, Muinasaja teadus III, 170).

Saarlased tunnevad veel mõnda kohta, kus muiste inimeseohvrit ohverdatud. Kaarmal sündinud see „Hiiekohas“ ja Jõemäel, 7 versta Kuresaarest. Kaarma Hiiekoht seisis vist M. Körberil silma ees, kirjutades: „Olgu veel üks õõnes tamm nimetatud, vanem Saare puu ja tunnistaja

sellest paganuse ajast, kui kõrgemale jumalale Kaarmas inimesi ohverdati (Oesel einst und jetzt II, lk. 112). Sõrulased ei näita küll ühtki iseäralikku ohverdamisekohta, kõnelevad aga, et niisuguse ohvri jaoks sõjavanga võetud (Holzmayer, Osiliana, lk. 74—75). Võnnus ütleb E. P. Körber ohvrid kõstri aia ees kingul ära põletatud olevat.

Kuidas lesknaiste ohverdamisega lugu oli, jääb küsitavaks. Jannau arvamise järele valitsesid meilgi ses tükis osalt India kombed. Ta kirjutab (Geschichte der Sklaverei, l. 12): „Naised ohverdasid endid mõne korra meeste haul ja kõik käsid lojuse kombel vangidega ümber (vütheten viehisch).“ Allikaid, mille peale Jannau naiste iseeneste ohverdamise väidet toetab, ei võinud ma kõiki kätte saada; mis sain, neist ei leidnud küllalt tuge.

Ohvriks langevad ennemuistsete juttude järele kuningatütred merekollile. Merekoll nõuab iga aasta ühe inimese ohvri. Neid jutte võiksime rahvastevahelisiks nimetada, seega ei puudutaks nad ligemalt Eesti olusid. Aga Eesti kohalikudki vanad jutud tunnevad sarnast ohvrit.

Mustjala Panga 102-jalalise järsu kalju kohta jutustab rahvas, et sealt iga aasta üks inimene ehk loom merejumalale ehk näkile ohvriks alla tõugatud, et veevalitseja muid inimesi õnnetuse eest hoiaks (Luce, Wahrheit und Muthmassung, lk. 112—113). Teisendi järele pidi seal näkile iga aasta inimene ohverdatama. Korra hakkas üks tütarlaps valjult nuttes ohvrikoha poole jooksmas. Isa mõistis hädaohtu, jooksis järele, tõukas järsult kaldalt seal sööva härja näkile ohvriks. Hiljemini oli seal „marikaku“ juures laev merehädas. Kalamehed ruttasid appi, jõudsid aga laevast ainult õpetaja ära päästa, kes tänu täheks külale laskis kabeli ehitada. Kuuldes, et külarahvas iga aasta peab merele inimese ohverdama, palus õpetaja, et ohvrit mitte enam iga aasta ei nõutaks, vaid alles mõne aja pärast. Ja vaata, ei nõutud enam inimest, vaid iga 7 aasta takka härg. Pärast härga tuli lehm, siis puul, selle järele siga ja viimaks lammas (Körber, Oesel, lk. 43).

Veel hiljemini muutus ohver kahjaks; minnakse paadiga merele niisugusele kohale, kus vesi õieti vahutab, ja valatakse seal õlut ja viina merde. Merejumal on lepitatud: ohver saadud (Luce, Wahrheit und Muthmassung, lk. 113).

Ülemiste järvest teab rahva suu niisama jutustada, et selle näkk, veevaim iga aasta inimese ohvri nõudnud ehk muidu linna ähvardanud uputada. Mures iga-aastase inimeseandmise pärast järvele ohvriks, otsustanud linna-

rahvas näkile hane ohvriks pakkuda. Selle nõuga saatnud nad väljavalitud hane Ülemiste järve. Mõne aja pärast tulnud hani linna tagasi, kuldahel kaelas. Sellest linna-isadel aru käes: näkk ei soovi looma, vaid inimest.

Väga mitmest muustki järvest ja mõnest jõestki teatakse, et selle näkk tingimata kas iga aasta ehk kahe, kolme aasta pärast inimeseohvrit ihata. Määrab näkk enesele kellegi ohvriks, ei pääse inimene enam näki küüsis. Öisu järves ujujale kuulutatakse ette, et Pornuse järv meest ootab. Mees ei pääse kudagi oma saatusest: Pornuse vesi võtab ta hinge (Teised Kodused jutud, nr. 46). Teisendi järele hüüab hääl Pornuse, aga ka mõnest muust järvest: „Tund on tulnud, meest vaja!“ — Näkile ohvriks langenud inimest ei tohi enne kolme päeva veest välja võtta, muidu ei saa näkk ohvrist küllalt mõnu tunda ja ta nõuab esimesele ohvrile lisaks veel teise. Mööda minnes tähendan, et sarnane arvamine, näkk, veevaim nõuda inimest ohvriks, germaanlastegi seas valitseb. Nad teavad mitmest oma järvest niisamasugust lugu jutustada.

Kärla jõgi kannab nime Pühajõgi, aga ka Verejõgi. E. Pabst katsub tõendada, et jõgi Verejõe nime verest pärinud, mis inimeste ohverdamisel jumalatele jõkke voolanud (Emma rediviva, lk. 10).

Uurijate targutused.

Inimeseohvrit Eestis konstateerides näikse Lucel selle kohta koguni iseäraline arvamine olevat. Luce kirjutab: Ettevõetavatel sõjakäikudel ja lahingutes ohverdas muistne saarlane, nagu eestlased suurelgi maal, ka inimesi, mitte et seega oma pattu lepitada ehk oma usulisi vaateid ja arvamisi teistele arusaadavateks teha, vaid et inimlikku tunnet eneses lüüa ja ennast meeleta vihale äritada¹⁾. Sellepärast piinas ta neid õnnetumaid lahinguohvrid halastamata kombel surnuks, kiskus neil südame rinnust välja ja sõi ära. Niisugusteks ohvriteks määrati ainult sõjavanga ehk muilt rahvastelt varastatud noori mehi (Wahrheit und Muthmassung, lk. 71—72). Samases arvamises näikse Kientzki olevat, kirjutades: „Vangi võetud mehed piinati hirmsal viisil surnuks; tavalisest küpsetati neid tulel, sagedasti löödi neid nuiadega pikkamisi maha. Eestlased sõid ka tapetute verise südame ära“ (Geschichte Livlands, lk. 41).

1) Minu harvendus.

Püha õpetaja Frey kirjutab: „Siis kogusid vanemad kokku, pidasid nõu ja kõige parem abinõu vihaseid jumalaid jälle lepitada oli — väljavalitud poiste tapmine. Neid röövisid saarlased võõra maa randadelt ja nuumasid. Ohverdati niisuguseid õnnetumaid ja heideti sisikond röövlindudele saagiks, siis küpsetati kehasid (Inland, 1840, nr. 5). Frey teated röövitud poiste nuumamisest tulevad elavalt ennemuistse jutu venda ja õde meele, keda koerakoonlased ehk teisendi järele vanamoor metsas nuumavad, et ohver küpsetamiseks rasvasem oleks. Paraku seisab küpsetamiselu liig savistel jalgadel, niisama kui Kienitzi väide küpsetamisest ja verise südame söömisest. Nagu eelpool nimetatud, söödi daanlase Hebbe süda tõesti ära, aga küpsetatult, pealegi ebauskliku otstarbega. See ebausklik tegu ei anna veel põhjust nähtust üleüldistada, kõiki eestlasi kannibaalideks teha, neid verist liha toorelt süüa lastes. Mitmed uurijad lähevad oma järel dustega liiale, nad ehitavad tuule tubasid. Inimeseliha üleüldistatud söömine eestlaste seas jääb liig julgeks, ainult ühele ebausklikule nähtusele toetatud oletamiseks, inimeseohver selle vasta tõesjaks.

Võimalik, et Luce, Frey ja teised endid väidetega saarlaste rahvajutu peale toetavad. Saarlased, näe, jutustavad meie päivini, ennemuiste ohverdatud jumalatele inimesi. Neid ei määratud ometi liisu järele, vaid korra järele, vanemast kuni kõige nooremani. Niisugust ohvrit ohverdati hiites, aga ka mujal, nimelt metsatukkade ääres ja mägede peal, näituseks Jõemäel (Holzmayer, Osiliana lk. 74). Saarlaste uuem põlv on endiseid kombeid liig üleüldistanud; sarnast üleüldist tapmist, kus kõik inimesed aegamööda vanemast peale kõige nooremani jumalale ohverdati, ei ole iialgi ette tulnud. Paremini on ennast vana komme sõrulaste mälestuses alal hoidnud. Sõrulased jutustavad üsna õieti, vanal ajal ohverdanud saarlased sõjavanga (Osiliana, lk. 75).

Soome sugu inimeseohver.

Soomlaste inimeseohvri kohta leidub üks ametlik asjakiri, mis selle hirmsa kombe kohta seletust annab. Paavst Gregor IX kaebas 1237, et paganalised häämlased vangivõetud kristlasi kas kurjadele vaimudele ohverdavad, sealjuures nende sisikondi välja kiskudes, ehk puu ümber seni jooksutavad, kuni need surnult maha langevad. (Finlands Medeltidsurkunder, nr. 82.)

Nagu näha, tähendas jooksutaminegi omast kohast ohverdamist. Vist tuleb neid puid hiiepuudeks arvata, mille õmber sõjavanga surnuks jooksutati. Porthan ei tea küll otsekohesest inimeseohvrast midagi, tunneb aga juhtumise, et keegi Savo talumeses väiksest sõrmest verd Tapiole ohverdanud, et parema kütiõnne saaks (H. G. Porthanin tutkimuksia, lk. 164).

Muidu leiame soomlastelt koguni vähe teateid inimeseohvri kohta. Ainult ehituseohvri kohta on näpunäiteid saadud. Vittangis jutustatakse, et maja aluse panemisel ja maa-aluste vihastumise korral laps tuleb ohverdada, kelle hingest siis maa-alune, maahaldjas saab. Kudas laps maa-alustele ohverdati, selle kohta puuduvad teated (Varonen, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla, lk. 158).

Ka laplased ohverdasid muiste lapsi. Kemi järve idaranda hüütakse nüüd Ämmanniemeiks, laplased kutsusid seda varem aga Bessousingiks, mis püha asupaika tähendab. Seal teenisid nad oma ebajumalaid ja ohverdasid neile lapsi, tõendab H. Appelgren - Kivalo õp. Fellmani teadete järele 1751. aastast (Suomen Muinaismuisto-Yhdistyksen aikakauskirja V, lk. 53). Olsen teab ühest mehest jutustada, kes oma käega viis hinge surmas ja nende kehad Ailisvare mäele ohverdas, sest et see ta jumal oli. Ka laplaste misjonär G. Tuderus, kelle mälestused 1773 ilmusid, teab lasteohvrast kõnelda (U. Holmberg, Lappalaisten uskonto, lk. 42).

Muude Soome sugu rahvaste inimeseohvri kohta puuduvad ajaloolised teated. Ostjakkidest teab Strahlenberg jutustada, et nad igal aastal neitsi uputanud Obi jõkke lepituseohvriks (Der Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, lk. 413). Enam teateid saame votjakkide kohta. Ühed teavad, et votjakid vanasti küla kõige vanema ja nõrgema isiku jumalatele ohverdanud, teised, et nad võõra rahva liikmeid ohvriks määranud, kolmandad, et nad jäämineku ajal ühe noore mehe ohvriks uputanud (Смирновъ, Вотяки, lk. 231 j. e.).

Soome uurija Y. Wichman kuulis votjakkide maal viibides, et Djangurtshi küla rahvas iga kolme aasta takka inimese ohverdanud (Tietoja votjaakkien mytologiasta, l. 35 j. e.). Votjakkide seas valitseda usk, et ühes kohas kauemini ei saa asuda kui 40 aastat, vastasel korral olla tarvis inimene ohverdada (J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, lk. 153). Möödaläinud aastasaja lõpupoolel harutasid kohtud kaua aega votjakkide inimeseohvri protsessi.

Germaanlaste inimeseohver.

Rohkem teateid leiame Kesk-Euroopa rahvaste inimeseohvri kohta. Seal ohverdati mõne korra koguni rohkesti. Kõige vanemaid teateid germaanlaste inimeseohvri kohta annab natuke enne Kristust elanud kirjanik Strabo. Tema kirjadest kuuleme, et preestrid sõjaleeris, mõõgad käes, vanga vasta võtsid, pärjatasid ja siis suure katla juure viisid. Üks preester astus katla veere pandud pakule ja lõi katla peale kumardades ta ette katla äärele tõstetud vangil kõri maha; ohvri verest kuulutas preester tulevikku. Teised löiksid vangide kehad lõhki, võtsid sisikonnad välja ja kuulutasid nende najal tulevikku.

Tacituse sõdade kirjeldusest selgub, et Saksamaal sel ajal sõtta minnes töötati jumalatele rohkesti inimesi ohverdada, muidugi selle eeldamisega, et jumalad tingimata siis võidu annavad. Vaevalt saadi esimesi sõjavanga, kui need ju meelega jumalatele ohverdati. Germaani sõjamehed arvasid endid jumalate teenistuses olevat. Tükk islami fatalismust esineb nende ilmavaates: langedes teadsid nad, et jumalus neile surma määranud ja õndsuse annab. Jumalate rohke tasu, oodatav kuldne põli kihutas kõiki julgele võitlusele. Sõtta minnes küsiti esmalt liisu teel jumalatele, kas sõda nende meele pärast. Jahtavat vastust saades ohverdati palveohvrid; siis kanti jumalate kujusid väe ees ja lauldi jumalate auks laulusid. Kogu sõda sai sedaviisi jumalateenistuse kuju.

Koguni harukorral otsustati vaenu kaksikvõitluse teel, Daavidi ja Goljati viisi. Kui allemannid ja vandaalid teineteisega tahtsid sõda alustada, ütles Allemanni kuningas: „Kui kaua peab sõda kogu rahvast laastama? Ärgu saagu palju rahvast mõlemal pool hukka, vaid parem astugu kaks meie seast sõjariistadega välja ja otsustagu tüli. Kes võidab, see võtku maa ilma sõjata ära!“ Nii jutustab Tours'i Gregor. Paraku tuleb aga niisugust õnnelikku juhtumist erandiks arvata. Tavaliselt tahtsid germaanlased sõjaga jumalatele rohket meelega teha, neid ohvrite hulgaga rõõmustada.

Ei saanud sõjas ettetulnud tapmisest küll, pärast sõda algas veel uus tapmine, jumalatele enne sõda antud töötuse täitmine. Suure võidu järele roomlaste üle heitsid kimberlased kulla- ja hõbedasaagi vette, rebisid riided puruks, uputasid hobused jõkke ja riputasid elusad vangid ohvritena jumalatele puude otsa üles.

Enne Idisiaviso lahingut seletas Armin, kõik roomlased kuulugu vihastatud jumalatele, lubas sellega õieti kõik roomlased jumalatele ohvriks. Sõja ettevalmistus oli enamasti suure joomapiduga ühendatud, kus õllest kihavad pead hõlpsalt palju töötasid.

Varuse võitmise järele riputati vangivõetud ning altaril tapetud inimesed ja hobused puude otsa üles, osa maeti elavalt maha. Vaenlased olid jumalatele töötatud, jumalad pidid oma osa saama. Niisama ohverdasid hermunduurlased võidusaamise järele Tiusele ja Vodanile nii palju elusaid inimesi ja loomi kui iganes nende kätte võidu puhul sattunud (Hermann, D. Mythologie, lk. 448).

Sõjavanga tapeti kas altaril ehk maeti elusalt maha ehk põletati ära. Argu uputati sohu, äraandjaid ja jooksi- kuid riputati oksa; pajuvõruga pigistati kõri kinni; nende hing langes seega tuulejumalale ohvriks.

Tacitus ütleb (Germania 9), et germaanlased määratud ajal vagaks õiguseks peavad inimesi ohverdada. See tähendab: nad ei ohverdanud mitte ainult sõja ajal, vaid ka rahu ajal, olgu siis, et nende sõjaline iseloom seda rahu ei lasknud sugugi kätte saada. Ülepea kaob nende arvates jumalate viha süüta vere äravalamisel.

Merseburi Dietmar jutustab Seelandi suurest ohvrist: iga 9 aasta takka ohverdati 6. jaanuaril maaluste jumalate lepitamiseks 99 inimest ja niisama palju hobusid korruga (Simrock, Deutsche Mythologie, lk. 507). Kuningas Ön vana ohverdas Odinile 9 oma poega, et selle eest ise pika ea saaks (Ynglinga saga 29). Rootslased ohverdasid suure nälja ajal oma kuninga Donaldi jumalate viha lepitamiseks (Grimm, Deutsche Mythologie I, lk. 37). Suurtsugu meeste surma puhul tapeti nende orje ja hobusid, et need peremeest teises ilmas edasi teeniksid (Grimm, I. 39). Saksi rahvas määras röövkäikudelt tagasi tulles liisu läbi iga 10. vangi jumalatele ohvriks (P. Hermann, Deutsche Mythologie, lk. 295). — Gootlaste kuningas Radagais töötas 405. a. Itaaliasse sõtta minnes kõigi ristiinimeste vere jumalatele ohverdada, kui need talle võidu kingivad. Aastal 539 tungisid franklased Itaalias gootlaste kallale ilma ootamata ja ohverdasid nende naised, lapsed jumalatele sõja uudseohvriks. — Shvaablastest kirjutatakse hiljemal ajal, et nad iga aasta 12 kristlast jumalatele ohverdanud. Korra tulnud ränk nälja-aeg maale. Näljahädast pääsmiseks tehtud otsuseks: kel mitu poega olemas, pidi kõik peale ühe ära tapma, et siis häda rahvast vähem rõhuks (Hermann, D. M., lk. 443). Lääne-

Gootimaa asunikud ohverdasid veel 1350 musta surma ilmumise puhul kaks kerjuslast jumalate viha lepituseks (R. Meyer, Altgermanische Religionsgeschichte, lk. 413).

Slaavlaste inimeseohver.

Inimeseohvrid tundis vana Slaavi maailmgi. Teateid selle kohta leiame venelastelt, poolakatelt, Lääne mere slaavlastelt. Vist ohverdasid muudki slaavlased; nende ohverdamisest teame ometi vähem. Slaavlaste seas võis Eesti vanasõna: ühe surm, teise leib — nii muuta: ühe surm, teise tapmine. Vähemalt maksab niisugune väide suuremate isikute suremise puhul. Üks kõik, kus suurtsugu inimene siit ilmast lahkus, kas kodu vaikselt surmavoodil või väljas sõjateel — ikka maksis ta surm mõne vangi ehk vahel muugi isiku elu. Suurtsugu isik ei tahtnud üksi surma minna, vaid teda pidi keegi saatma, teises ilmas jumalate juures nagu ta eestkostja olema, oma ohvrisurmaga jumalate viha suurtsugu isiku surma kohta lepitama. Lepitamiseks sobis inimene palju paremini kui loom. Ohvriks määrati sõja puhul vanga, rahuajal aga naisi, sohinaisi ja tütarlapsi (Срезневский, Изслѣдование о языческомъ богослужении древнихъ славянъ, lk. 88). Ohvril oli lootus, et ta ohverdamisega enesele tee jumalate juure õndsusesse avab, ja see lootus andis talle julgust surma minna. Järelejäajatele jäi inimese ohverdamisega troost, et selle teoga surnu hing patust puhtaks saab. Hämarad mälestused sellest muistsest ohverdamiseviisist elavad praegu alles Slaavi mõne rahva seas edasi. Karpaatide mägedes ja mujal käiakse tihti surnute haul „pominki“ pidamas. „Pominki“ pidamise puhul tapetakse haul kukk ehk lammas. Inimeseohver kadus ristiuga, õieti moondus loomaohvriks, sest usk kestis edasi, et surnutel nende lepitamiseks mingisugust ohvrit tarvis, ja seda pidi kuke ehk lamba veri nende haul andma.

Slaavi suurtsugu isikute surma puhul ei tapetud mitte ainult vägivaldselt, vaid ohvrisurmale katsuti poiskesi ja tütarlapsi ahvatledagi. See ahvatlemine tuletab meie kirikutesse müürimise ahvatlemist meele. Ibn Fozlan (Berichte, 11—21) jutustab sellest: „Kui keegi suurtsugu mees suri, küsisid ta sugulased poisikestelt ja tütarlastelt, kes neist tahab surma kaasa minna. Küsimus pandi selgemalt ette kui meie kirikuvõtmete kandmise küsimus. Kes korra lubas, ei võinud enam lubamisest taganeda. Enamasti lubasid tütarlapsed surnut saata.

Selleaegse viisi järele põletati surnu ja ta saatja. Põletamiseks määrati maa peale harkide otsa pandud vene, mille ümber suured inimesesarnased ebajumalate puukujud seisisid. Surnu pandi toredalt riidesse, viidi venesse ehitatud telki ja seati rooga ja jooki ta ümber. Selle peale ohverdati koeri, kaks härga, kukk ja kanu. Tütarlaps valmistas ennast vaheajal surma vastu. Ta võeti riidist lahti, viidi telki ja tapeti — esmalt kägistati ja siis lõigati lõhki. Kõige ligem sugulane pidi selle järele puud põlema süütama; selle järele tulid teised mehed, igaüks tõi ühe halu. Puuriit hakkas lõkendama ja põletas paadi kõige telgiga, surnuga ja tapetud tütarlapsega.

Nii sündis rahuajal suurte meestega; alamat sugu inimeste matusel muidugi inimesi ei ohverdatud. Teiseks muutus lugu sõjaajal. Siis ohverdati inimesi mõne korra hulgakaupa. Leo Diakon kirjutab sõjakommete kohta: „Kui õõ kätte jõudis ja täiskuu hakkas paistma, läksid venelased (Руссы) väljale, korjasid kõik langenute surnukehad kokku ja põletasid puuriidal ära, nende juures (надъ ними) palju vanga ja naisi tappes. Selle verise ohvri lõpetusel uputasid nad Istri voolu lapsi ja kukkesid, neid sedaviisi ära lämmatades (Срезневский, Изслѣдованіе, lk. 87).

P o o l a k a t e s t teatakse, et nad vanga oma jumalatele ohverdasid. Sedasama tegid Lääne mere slaavlased; nad lisasid sõjast saadud vangidele veel kristlasigi juure, lootuses, et niisuguse ohvriga jumalatele meelehead teevad. Tavalisest määrast neilgi liisk ohvri. Svätovidule anti iga aasta niisugune ohver. Helmold (Chronicon Slavorum I, 52, II, 12) jutustab üksikuid ohverdamisi. Näituseks peksti vangivõetud piiskopp Johannest esmalt keppidega, siis veeti häbistades mööda linnu ja tapeti viimaks Retras, kui ta ristiisku ära ei salanud; ta käed-jalad raiuti otsast, visati teele, aga pea viidi võidumärgina ohvriks Radagastile. Niisama said jumalad Meldorpi ärahävitamise järele ohvriteks preestrite ja nunnade ärapurustatud liikmed.

V e n e l a s t e inimeseohvri kohta annab N e s t o r oma ajaraamatus näpunäiteid. Korra tähendab ta: „Poegi ja tütreid jumalatele anniks viies teotavad nad maad oma ohvritega ja rojastavad verega Vene maad ja künkaid.“ Sellest ütlusest ei või ometi küllalt selgelt inimeste ohverdamist välja lugeda, ehk küll teiselt poolt vaevalt muu ohver maad ära rojastaks. Teises kohas kõneleb Nestor ometi selgemalt inimeseohvrast: „Volodimer läks jatvääg-

laste kallale, võitis jatvääglased ja nende maa ja läks Kiievisse ja ohverdas jumalatele oma meestega. Vanemad ja ülemad ütlesid: Heitkem liisku poisikeste ja tütarlaste peale; kelle peale liisk langeb, selle ohverdame jumalatele! Seal elas üks varääg, ristiinimene; tal oli poeg, ilus näo ja hinge poolest. Selle peale langes liisk. Saadikud ütlesid temale: liisk langes su poja peale, jumalad ihkavad teda enestele; me ohverdame ohvrid jumalatele. Varääg vastas: Need ei ole jumalad, vaid puud... Ma ei anna poega kurivaimudele! Nad ütlesid seda teistele; need võtsid sõjariistad kätte, tungisid kallale, purustasid maja; ta aga seisis pojaga koja peal (на сѣнехъ). Nad raiusid koja ta alt puruks ja tapsid neid (Слово о полку Игоревѣ, lk. 35).

Veelegi ohverdasid venelased inimesi ja loomi. Leo Diakon kirjutab: „Svätoslavi sõjamehed uputasid Doonau voolusse lapsi ja kukkesid lahingus langenud sõjameeste matuse järele“ (Historia IX, 8). Need Nestori ja Leo Diakoni teated annavad selgust venelaste inimeseohverdamise kohta.

Näib, et slaavlased sõja-ajal rohkem, muidu aga enam iseäralikkudel juhtumistel inimesi ohverdasid. Tavalisteks ohvriteks jäävad neil ikka hobused, härjad, lambad, kusjuures ohvriloomade pead puude külge riputati. Aga inimestegi päid riputati mõne korra puude otsa (Bernhardi, Bausteine zur slavischen Mythologie, l. 391—392). Saxo Grammaticus teab Rüügeni asunikudest, et need jumalatele metsloomigi ohverdanud. Tapaohvrite kõrval esinevad slaavlastel roa- ja joogiohvridki.

Grimmi arvamise järele (D. Mythologie I, lk. 46) ei tarvitanud germaanlased põletamiseohvrid. Slaavlased selle vastu pidasid põletamiseohvrit just jumalate juure mõtete saatmise sümbooliks ja tarvitasid seda sagedasti, olgu kas lihtsalt ainult tuld üles tehes ehk tules midagi ära põletades (Срезневский, Изслѣдованіе l. 74).

Muude rahvaste inimeseohver.

Palestiinas päevakorral olev inimeseohver kipus Iisraeliski aset võtma. Ju Aabrahamist kuuleme, et ta lisakut tahtis ohverdada. Jehvta tütar langes igatahes ohvriks. Piibel kõneleb tihti, et lapsi lastud tulest läbi käia; uuemate uurijate seletuse järele tähendab tulest läbi käia laskmine laste põletamist ohvriks. Nii näituseks öeldakse 2. Kun. r. 17, 17: „Lasksid oma pojad ja tütred

tulest läbi käia ja pruukisid õnne andmist ja lausused ussidega.“ Jeremias kaebab 32, 35: „Nad on üles ehitanud Baali kõrged paigad, mis Innomi poja orus on, et nad lasevad tulest läbi minna oma pojad ja tütreid ohvriks Moolokile.“

Sellini ja Macalisteri väljakaevamised Palestiinas heidavad valgust teise vanaaegse ohvri — ehituseohvri peale. Väljakaevamised tunnistavad, et Palestiinas muiste majade aluseks inimesi on ohverdatud. Inimese luid leidsid väljakaevajad niihästi majade aluse alt kui ka müüridest. Tihti olid need laste luud, mõne korra aga ka vanade inimeste omad. Uurijate arvamise järele tuleb neid ehituseohvrid Kaanani endise rahva omadeks tunnistada. Hilisemal ajal astub inimeseohvri asemele lambisarnane riist. Maaema katsuti pealepandava koorma eest ehituse vasta heldeks meelitada seega, et ehituse alusesse inimene müüriti. Thomseni väite järele on niisugune inimese ehituseohver enne muiste maailmas peaaegu igal pool viisiks olnud; peaaegu iga rahvas on teda tarvitanud (Palästina und seine Kultur, lhk. 43).

Jehvta tütre lugu leiab elava vastukaja Greekamaal Ifigenias. Agamemnon töötab tütre Ifigenia jumalatele ohverdada ja viibki armastatud tütre ohvrialtarile. Kultuurarahva seaski tuli siis inimeseohvrit ette. Roomlased väidavad, nende kõige vanem jumalateenistus olnud vereta (Vissova, Religion und Kulten der Römer, lk. 345). Seda väidet võib vaevalt uskuda; palju enam tuleb seda kuldse aja ehtimise arvesse panna (Meyer, Altgermanische Religionsgeschichte, lk. 414). Vaevalt erinesid roomlased inimeseohvrite poolest greeklastest. Vähemalt teatakse Rooma keisritest Maximinusest ja Licinusest jutustada, et nad sõtta minnes töötuse annud, kõiki ristiinimesi jumalatele ohverdada, kui jumalad töotajatele võidu kingivad. Vanad geetlased saatsid iga 5 aasta takka saadiku jumala Zalmoxisi juure. Käsist ja jalust köidetud saadik visati vasta taevast. Püsti odadega võeti mahalangev saadik vastu. Odad tungisid muidugi saadiku kehast läbi ja surmasid ta sedamaid. Geetlased aga arvasid, et nende saadik Zalmoxisi juures lahke vastavõtmise leidnud (Simrock, Deutsche Mythologie, lk. 508). Kauemini kui Rooma riigis kehtisid inimeseohvrid Assüürias, Vöniikias, Moabimaal jne. edasi. Indias ohverdati naise kuni uue ajani.

Gallia rahvas ja keltlased pidasid inimeseohvrit jumalatele kõige armsamaks anniks. Puudusid ohverdamiseks sõjavangid, võeti kurjategijaid, orje, naise, lapsi. Suure-

mate meeste surma puhul põletati surnuohvrina kõik ära, mis surnule kallis olnud, isegi orje. Mõnel suguharul olid suured pajuvitstest punutud ebajumala-kujud; neisse pandi ohvriks määratud elusad inimesed, süüdati jumalakujud põlema ja põletati ühtlasi inimestega ära. Usuti, et jumalatele suurte kurjategijate, varaste, röövliite, mõrtsukate jne. ohverdamine iseäranis meelepäraline olla; süüdlaste puudusel ohverdati süüta inimesi ja sõjavanga. Viimaste verest ja liikmetest kuulutati tulevikku ette.

Kolesuuri inimeseohvrid ohverdasid v a n a d m e h i k l a s e d. Suurte pühade ja pidude ajal tapsid nende preestrid mõne korra teokallides sadade ja isegi tuhandete kaupa inimesi jumalatele meelega. Mehiklaste teokallid tuletasid elavalt meie tapamajasid meele. Kuna meie tapamajades valatud veri kohalt eemale saadetakse, jäi ta teokallides kohale ja tarretas ära, nii et veri templiesist just kui pori maanteed kattis. Kes jõuab kõik need kümned tuhanded üles lugeda, kes teokallides aja jooksul elu jätnud!

Kuna Mehikos inimeseohvrid ammu ju mineviku mälestuseks saanud, kestsid need Aafrikas mitmes kohas uuema ajani edasi. Dahomes näituseks pidid prantslased oma võimu avaldama, et inimeseohvritele piiri panna. Ülepea on pime Aafrika visa muistsest harjunud viisist lahkuma. Austraalia saarlaste inimeseohvritele sellevastu jõudis haridus varemini tõkkeid teha. Isegi inimeseliha sööjad muutusid viimase saja aasta jooksul kristlasteks. Haridus nägi rohkesti vaeva, et visalt edasielutsevat inimeseohvrit Aasias, Aafrikas ja Austraalias lõpetada.

Osa kogu eest.

Aja jooksul astus tõsise verise ohvri asemele piltlik vereta ohverdamine. Ei tahetud enam elusalt inimest ohverdada, vaid arvati inimese ehk looma järele tehtud kaju sedasama otstarvet täitvat. Valmistati inimese kaju vahast ehk puust ja ohverdati jumalale. Eelpool kuulsime, et lapsi igatsevad naised vahakujusid ohverdasid. Jumalale vahakaju ohverdades palusid nad enestele elusa lapse vasta. Russov kõneleb niisugusest vahakujude ohverdamisest, üteldes: „Kui talupojad ja nende naised ja tüdrukud oma vahaküünalde, hooste, härgade, vasikate ja lammaste nahast tehtud ohvrid altarile viisid, et õnnistust, tervist ja karja kasvu saada, on nende naised shillingit ehk peningit kolm korda ümber pea keerutanud, pärast altarile heitnud ja ise ära läinud (Chronica, l. 32).

Vahakujusid leidis Tõnni vakkades ja Peko pere-
meeste juures. Need vahakujud olid kas Tõnnile ja Pekole
palveohvriks antud ehk pidid jumalust ennast kujutama.
Vist ehk tuleb Tõnni ja Peko vahakujusid ohvri mõttes
seletada.

Viljandimaa Risti kiriku kohta kirjutab Hupel 1774
(Topographische Nachrichten I, 156): „Nad panid kõiksugu
vahakujusid müüride aknaaukudesse.“ (Võrdle ka Amelung,
Geschichte der Stadt u. Landschaft Fellin, 1. 67.)

Kraasna maarahvast teatab Kallas, et ta Mihova küla
ligidal risti juures vahast varsu ohverdanud. Risti ligidal,
kummuli pandud tõrre põhjal põlesid küünlad; peale selle
valmistati tõrre juures veel vahast varsu ja süüdati tõrre
põhjal põlema (Kraasna Maarahvas, 1. 89). Hämaraks
jääb, kelle auks neid vahast varsu tõrre põhjale pandi
ja keda paluti.

Rohkesti ohverdati vahakujusid kirikute ja kabelite
juures. Põlva kirikukatsumisel kaevatakse 1646, et Lau-
sitsi elanikud aastas 2—3 leisikat vaha ohverdavad; selle
vaha võtnud mõisarentnik enesele. Võnnu kirikukatsumisel
1680 nimetatakse, et talupojad vahast loomi kiriku juure
toovad. Rõuge kirikukatsumisel 1689 pannakse protokoll,
et Issanda ihupäeval Kosel küünlad lauale seatakse ja vaha
hulga kaupa, võid, kohupiima, juustu, mune ja kooka
ohverdatakse. Niisugust vahakujude ohverdamist tuli
keskajal igal pool ette. Vaha väheduse pärast ei võidud
seda ohvrit ometi niisama sagedasti tuua kui roahvrit.

Ei ohverdatud ainult inimesenäolisi vahakujusid, vaid
ka üksikuid vahast valmistatud kehajagusid. Tegi mõni
liige inimesele valu ja ihati ta valust vabaks pääseda, siis
ohverdas inimene jumalale vahast selle liikme, mis teda
vaevas. Harukorral valmistati liige ehk kehaosa puust. Võttis
ju puust valmistamine palju enam vaeva. Taide nõudmise
peale niisugusel korral muidugi suurt rõhku ei pandud.

Igal ajal katsus muistne inimene kõrgematele olevus-
tele, surnutelegi midagi enesest ohverdada, vähemalt pisu-
kestki osa enesest. Ju pisukese osa andmine pidi kõrge-
mat olevust andja kohta heldeks tegema. Juuksed ja lõi-
gatud küüned esinevad niisuguste annetena. Peast välja
langenud juuksed korjati kokku ja viidi ohvripaika, ena-
masti aianurka, kus ju tihti ohvriaed leidis. Niisama ei
tohtinud ükski äralõigatud küünetükk kaduma minna, ehk
muidu oleks see hiljema seletuse järele saadanale saagiks
saanud, kuna see ometi jumalusele oli määratud. Äralõi-
gatud küüned korjati sellepärast hoolega kokku, mär-

giti hilisema kombe järele ristimärgiga ära ja põletati siis kas ahjus ehk viidi ohvripaigale ehk maeti maha. Künthe ja juuste andmisega oli siis inimene osa iseene-
sest kõrgemale olevusele ehk ka surnutele annud.

Peale künthe ohverdati juukseidki, nagu nimetatud. Äralõigatud juuksed viidi kuhugi ohvripaigale. Isegi naised ohverdasid oma juukseid. Õpetaja N. Aunverdti poolt mulle lahkelt saadetud Mihkli kirikuraamatu ärakiri annab naisterahva juukseohvri kohta tunnistust. Mihkli kirikuraamatusse on 8. jaanuaril 1694 kirjutatud: „Pulma-
päeva õhtul lõigatakse pruutidel juuksed peast täiesti ära. Naisina olles ei lase nad juukseid enam kasvada, vaid teevad iga laupäev pead noaga siledaks ja paljaks; niisuguste äralõigatud juustega pidada nad oma ebausku... Ma olen agara manitsuse järele mõnelt kuulnud, et pruudid peast äralõigatud juuksed salaja lambalauta viivad ja laudanurka õlgede ja sõnniku alla peidavad; selle teoga loodab noor abielurahvas lambaõnne saada.“

Seda juuste lõikamist tuletavad rahvalauludki meele. Näituseks laulab neiu valgest naise pojast:

Küsis multa peada piirda,
Linajuukseid lühendada.

Ehk teises kohas:

Tahtis piirda neiu peada,
Tasuda neiu juukseid.

(Vana Kannel II, 184, A. B.)

Jälle teises laulus palub kosilane:

Las' ma piiran neiu peada,
Neiu juukseid alandan.

(V. Kannel II, 186).

Rahvalauludest ei selgu ometi, kas neid ärapiiratud juukseid kuhugi ohverdati. Kolga-Jaanist üleskirjutatud laul tunnistab, et mitte ainult Mihklis pead ei piirdud, vaid et seda viisi laialt tarvitati. Kuna vanasti ainult pruutide pead ära piirdi, näikse pea piiramine hiljemini laiemale lagunenud olevat. Alles hiljuti andsid Pärnumaal ja saartel naisterahvad oma lühikeste juustega vana pruugi mälestusest tunnistust.

Vana usu kommetest kuuleme mõne korra, et ohutamiste ajal peale muu tarvis vette ehk tulle sülitada. Sellegi teol on ohvri mõte aluseks. Ei võinud inimene juukseid ega küüsi ohverdada, võis ta ometi midagi enesest anda ja see oli — sülg. Enamasti sülitati vette, aga vahel teatatakse, et enne istumist ka maa peale sülitatud. Sülitamisega oli inimene enesest midagi ohvriks viinud ja võis

loota, et temast kõrgemal seisvad vaimud nüüd leplikult ta peale vaatavad. — Muidugi mõista, pidi nuttki kõrgemate olevuste südant pehmendama, sest nutteski andis inimene osa enesest anniks.

Iseäralikkudel kordadel ohverdas inimene oma verd. Veel meie päivil loodavad mitmed aadrilaskmisest enestele kadunud tervist tagasi tulevat. Selles kombes peitub vana ohvriaade. Jumalate viha lepitamiseks, hädaohu eemale saatmiseks arvas muistne eestlane kõige paremaks abinõuks oma verd anda. Avati veresoon, lasti hulk verd jumalatele ohvriks välja voolata. Ristiusu päivil kadus aegamööda ohvri käsitus, järele jäi paljas aadrilaskmise komme, millest tervisele paranemist loodeti. Saadud veri viidi enamasti ohvrikivile, mõne korra aga mujalegi ohvripaika.

Alati ei antud kõrgematele olevustele nii palju verd ohvriks kui aadri laskmisel. Ei, need leppisid vähema verehulgaga. Arvati ju piisavat, kui kehast kõrgemate olevuste meeleheaks natuke verd nähtavale tuli. Nii sündis Peko „korädsi“ pidu ööse vasta 1. oktoobrit. Karja ja põllutöö kaitseja Peko auks sel ajal pidu pidades, süües ja juues, katsusid setud oma jumalale verd ohverdada. Kuid veri pidi setude arvamise järele nii-ütelda iseenesest nähtavale tulema, ilma kellegi abita. Hakati vallatama ja hullama, senikui kellegil verd nähtavale tuli. Niisugune kogemata ilmunud veri meeldis Pekole rohkem kui meelega tehtud haavast saadud veri. Ainult see isik, kellel juhtumisi kehast verd ilmus, võis Peko omanikuks saada, enese haavaja aga iialgi. Teisel Peko pidul, mida jaani-ööl peeti, viidi Peko karjamaale karjale õnnistust muretsema; sel puhul ei püütud Pekole verd muretseda; siis ei vahetanud Peko omanikku. Vere ilmumisega andis ennast selle kaotaja Pekole nii-ütelda ihuga ja hingega omaks. Õela saadana viisi ei nõudnud Peko vere andjalt ometi hinge omaks, vaid leppis nähtud verega, mis omaniku täielikku ustavust ta vasta tunnistas.

Kuna Peko teenistus meie päivini ulatab, elab ainult mõnes kohas mujal endise vereohvri mälestus rahva suus edasi. Hiidlased teadsid hiljuti veel jutustada, et praeguse Pühalepa kiriku kohal rahvas muiste püha lepa juures neljapäeva-õhtuti koos käinud palumas ja ohverdama, sagedasti suvisel ajal ise alasti. Ei ohverdanud ainult looma-, roa- ja varanduseohvrid, vaid sagedasti oma verdki. Ohverdajad võtnud noad kätte ja katsunud, nagu üliõpilased kaksikvõitlustel, teineteist haavata, mitte raskelt, vaid ainult selle võrra täkkida, et verd ilmunud. Kui

kõik üksteist nugaodega veriseks täkkinud, olnud nende kohus jumala vasta täidetud ja nad võinud rahulikult koju minna, kindlas lootuses, et jumalus neile armuline. Järgmisel korral alanud uus nugaodega täkkimine. Kogemata juhtunud mõni suurema haava saama, kuid haava pole iial tahtetud teha, vaid nahka üksnes niipalju täkkida, et veri ilmuks. Niisugune täkitamine jumala auks tunnistab vere ohverdamist enam kui hämaralt.

Samasugust lugu teatatakse Karla ligidal olevast Hiieselja hiiest, kuhu inimesed niisama neljapäeva-õhtuti ohverdavas käisid ja sealjuures üksteist nugaodega veriseks täkkisid. Isegi naisterahvas võttis niisugusest täkkimisest osa. Täkkimise ajal puhuti kangesti torupilli.

Rahva vanad kombes annavad tuge väita, et tilgakaupa vere ohverdamist ette tuli. Jüripäeval, näituseks, läks talupidaja põllule, tegi pahema käe sõrme haava ja tilgutatas igasse põllu nurka kolm tilka verd, sealjuures ise Lijonit appi hüüdes (Wiedemann, Aus dem inneren u. ä. Leben, l. 360). Kas just kahtlase olemasolemisega Lijonit appi hüüti, jääb küsitavaks. Ennem võis appihüütav keegi muu vilja kaitsev vaim olla. Igapidi tunnistab see kolme tilga vere andmine, et põllul viljakasvu pärast ohverdati. See viljakasvu pärast ohverdamine tuletab teist kolme tilga vere ohverdamist meele. Rahva arvamise järele võis õnne ja head käekäiku kätte saada, kui kuradile kolm tilka verd ohverdati. Vere andmisega oli andja oma hinge kuradile müünud. Tasuks kinkis kurat inimesele head käekäiku ja rikkust, kuni aeg täis sai, mil ta inimeselt hinge võttis. Kolme tilga vere andmine kuradile tähendab talle ohverdamist. Kurat nõudis ainult inimese vere ohvrid, looma verest ta ei hoolinud ega ohverdanudki keegi seda talle, niipalju kui ma aru saanud.

Veretilkade ohver tuletab tite-ema piimaohvrit meele. Lapse sündimise järele ei annud ema esimest piima lapsele, vaid viis selle toa nurka ehk, kui jõud kandis, veel parem välja ohvrikõhale. Ainult esimese piima ohverdamise järele tohtis ta lapsele piima anda, lootes, et ohverdamise järel last enam hädaoht ei ähvarda. Ei ohverdanud ema oma esimest piima, arvati last tingimata surmale varsti saagiks langevat.

Surnute maagiline vägi.

Aegamööda võttis rahva seas arvamine maad, nagu oleks iga ärahukkamine lepituseohver. Ärahukatu on surmaga õigusele oma „mati maksnud“, surmaga iseennast

süüst puhastanud. Järelejääjad lootsid, et nemadki sellest lepitusest osa saavad, kui nad ärahukkamise kaudu puhastatud isikust enestele midagi omandavad. Kes teab, ehk mõjus ses tükis kaasa hämar aimamine, et järelejääjad enam-vähem isegi sarnast süüd teinud ja nüüd nendegi süüde eest lepitus korda saadetud. Igapidi esineb järelejääjatele ärahukatu nagu reliikvia, kellelt nad õnne ja tervisele paranemist loodavad. Ärahukatud, võllatõmmatud isikute jäänuseid hakatakse kallisteks pidama, koju nõidusliku abinõuna kokku koguma. Ärahukatu jäänuseid arvatakse mõnda imet tegevat, mõnda haigust parandavat.

Üks samm edasi ja — muudki surnud omandavad enestele maagilise väe. Rahva vanad kombes tunnevad mõnda juhtumist, mil surnu ehk surnu jäänused ühel ehk teisel korral abi toovad. Hingeta kehasse arvatakse natuke üleliigset elujõudu järele jäänud olevat ja seda üleliigset jõudu võib muile sellest puudu olevatele isikutele edasi anda ja need võivad seda kasulikult tarvitada. Ei saa kindlalt otsustada, kas niisugune vaateviis meie rahva keskel aeg-ajalt nii arenes ehk avaldas ennast siin võõras mõju. Sest sakslaste seas leidis uuema ajani niisugust usku veel suuremal määral, nimelt arvavad nad, et surnu kondid ja pealuud aitavad rahaaukusid kätte saada. Saksa maal Odenwaldis lõigati 1859. a. surnutel kirikuaial pead otsast ära, et need lõikajatele rahaauka juhataksid (Wuttke, *Der deutsche Volksaberglaube*, 155).

Mitte ainult surnu üksikud liikmed ei avaldanud niisugust maagilist väge, vaid ka kõik, mis surnuga kudagi kokku puutus. Surnu luuga, surnu käega, sõrmega arstiti mõnesuguseid haigusi, isegi surnu ristist lõigatud kildudega arvati hambavalu võivat kaotada. Tavaliselt silitati ehk vajutati surnu liikmega haiget kohta, kusjuures ühtlasi palvet avaldati, et surnu häda ja vaeva enese juure maa alla võtaks. Hambavalu arstiti surnu hambaga; hamba asemele pandi niisugusel korral rahatükk. Hambavalu arstiti ka risti küljest lõigatud puukilluga; see viidi pärast hammaste torkimist hauale tagasi ja öeldi: „Säh, N. N., võta minu hambavalu ära, nagu sa ise kõigest valust lahti oled“ (M. Wäli teated Vigalast). — Tooneluud arstiti ka surnu käega.

Mõnegi korra lõigati võllapoodud inimesel kui mitte rohkem, ometi sõrm otsast ära, et sellega haiguste vastu abi saata. Tallinna Toome koguduse selleaegne Soome õpetaja kirjutab 1696, et ta 5 aasta jooksul 100 eestlast

võlla saatnud (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kur-lands V, l. 354). Maal ometi tõmmati harvemini inimesi võlla, — seal pidi muu nõu aitama surnu liikmeid kätte saada.

Niisama oli surnust maagiline vägi surnumuldagi hakanud. Toodi surnumulda aita, loodeti sellest viljale jätku tulevat. Teisel pool usuti sellest aga halbtustki sündivat. Kui näituseks abielupaari vahele surnumulda heideti, tuli neile haigus, äpardus, õnnetus võõraks. Lühidalt: elu ei lõppenud vana rahva usu järele hauas otsa, vaid surnukeha sai nagu elektriallikaks, mis maagilist väge enesest välja laotas.

Näib, nagu ei oleks nõiausk lasknud veel paarisaja aasta eest surnuid alati rahulikult hauas hingata. Seda väidet arvavad mõned Narva linnavalitsuse protokollis 4. detsembrist 1704 kinnitavat: „Liivaküla surnuaiale seatagu vaht, et surnud seal rahulikult ja puutumata puhkaksid. See, kes vähegi avaldab tahtmist surnuid hauast välja kaevata, poodagu kohe üles“ (Hansen, Geschichte der Stadt Narva, l. 246). Vahi ametissepanek oleks muidu üsna loomulik, kui mitte põhjuseks juure ei lisataks, vaht kandku hoolt, et surnud rahulikult ja puutumata saaksid hauas hingata ja et surnu hauast välja kaevaja kohe üles poodagu. See juurelisatud põhjus teeb asja mõistatuslikeks. Misuguse otstarbega kaeveti Narvas surnuid surnuaialt hauast välja? Leidub teateid, mis surnute salajat väljakaevamist tunnevad, kuid mitte surnuaialt.

Helme kirikukatsumisel 1683 antakse käsk tarbekorral kalmudesse maetud surnud sealt välja kaevata ja surnuaeda matta. Nii pidi nimelt sel puhul sündima, kui koguduse liikmed edaspidi ikka veel surnuid ei tahtnud õnnistatud maasse matta. Siin anti käsk surnuid just kalmudest välja kaevata. Väljakaevajaid ei karistatud muidugi väljakaevamise pärast.

Põlvas kaevatakse kirikukatsumisel 1642, et Lokko Tinn oma ema hauast välja kaevanud ja oma kabeli juure matnud. Selle teo eest mõistetakse Lokko Tinnile ja ta abilistele kolm paari vitsu. Seda tegu tuleb vist nii mõista, et Lokko Tinn ei tahtnud lasta ema ühisel surnuaial viimast und puhata, vaid ta sealt välja kaevatas ja kalmuaeda uuesti mattis. Õpetaja käsu ehk sundimise peale pidi ta ema alguses surnuaiale matma.

Küsitav, kudas nüüd Narva surnute väljakaevamist mõista. Ütleme, õpetaja sundis, et surnu Liivaküla surnuaiale maeti. Kas hakkasid Narva linlased tõesti hari-

mata külarahva viisi surnud välja kaevama ja kalmudesse matma? Ei tahaks niisugust tegu hea meelega uskuda, seda enam, et selle teo eest süüdlane üles poodi. Tõenäolisem ilmub surmanuhtlus neile, kes surnud välja kaevavad, et nendega mõnda ebaususe-tegu korda saata. Faktidega ei või meie kodumaal niisugust väljakaevamist ebausklikuks otstarbeks tõendada, kuid seda teame, et meie maa ja rahvas, nimelt linnades, võõra maa mõju all seisis; võõral maal esinenud kombesid korduvad meie kodumaalgi. Tuletame näituseks nõiakujusid (Alraunised) meele (võrdle Inland 1850, nr. 41). Teiselt poolt räägib surnute väljakaevamise vastu ebausklikuks otstarbeks see tõsiasi, et ega Narvas võllapoodud inimestest iseäralikku puudust tuntud. Tõmmati ju linnas kurjategijaid tihti võlla, nagu eelpool seda Tallinna kohta kuulsime.

Loomaohver.

Ohverdades antakse ühe elu teise eest. Inimene peab oma ehk teise inimese elu ohverdamiseks liig kalliks; ta annab enese eest looma. Ohverdatakse hobusid, härgi, lehmi, vasikaid, lambaid, kitsa, sigu, kukkesid, kanu, hanesid ja muid koduloomi.

Oma jagu tähelepanemist pöördi juba muistsel ajal ohverdatava looma värvi peale. Härjad, lehmad, puulad, vasikad pidid tavaliselt kas süsimustad ehk lumivalged olema. Kiriku aseme määramisel pandi rõhku kas mustade härgade ehk valgete vasikate peale. Vist kõlbab musta ehk valge looma puudusel ometi muudki karva loom. Saksamaal nõuti ohverdatavalt hoostelt valget karva. Meie kodumaal ohverdatud hooste karva kohta pole mulle teateid silma puutunud. Võimalik, et muistsed eestlased hobuse karva peale suuremat rõhku ei pannud, vaid igakarvalise hobuse arvasid ohvrisaajale kõlbavat. Lammastest näikse mustale ohverdamiseks eesõigus antavat. Küsitavaks jääb, kui palju lindude sulgede värvi peale vaadati. Kuke kohta öeldakse sagedasti, et see must pidi olema. Muidugi kõlbasid tavaliselt valged ja kirjud kuked ja kanad, aga iseäralikkudel juhtumistel pidi ikka must kukk ohvrina esinema.

Veiseohver.

Ajaloolisi vanemaid teateid veiseohvri kohta annab L ä t i H i n d r e k. 1211. aastal kirjutab ta eestlastest (XV, 3): „Nad süütasid külasid ja kirikuid põlema, lõid liivlasi maha, keda kätte said, võtsid teisi vangi ja viisid palju saaki ja ajasid veiseid ja muid loomi omaste kogumisepaika. Ja tapsid veiseid ja muid loomi, keda nad oma jumalatele ohverdasi, ja uurisid nende mõtteid. Elajad langesid

tappes ometi pahale pahemale küljele ja kuulutasid jumalate rahutust ja halba märki ette.“ Varemini kuulsime, kuidas eestlased aru pidasid, kas härja ehk preestrit ohverdada; liisk langes härja peale, ja kohe ohverdati härg (XXVI, 7). Liivlaste ohverdamise kohta kirjutab Hindrek (XVI, 4): „Kuna nad jumalatele vana kombe järele au pakkusid, tapsid nad loomi, viskasid ohverdatud koerad ja sikud kristlaste irvitamiseks piiskopi ja kogu sõjaväe ette kindlusest alla.“

Fabricius teab oma ajaraamatus noore musta lehma ohverdamisest kõnelda; sellest eelpool pikemalt.

Härjaohvrüst kuulsime ju eespool Vöhandu jõe ohvritest kõneldes. Kui soomuseta kala mõrda juhtus, ohverdati mullikas ja sama nähtuse kordumisel härg. Härja ohverdamisel peeti jumalale iseäralik palve. Õpetaja Gutsloff kirjutab 1644 niisuguse palve kellegi Erastvere mehe suust üles. Palve ise kuulub nii: „Voda Picker, herja anname palvus kätte sarve kahn ninck nelli Shörre kahn, kündi pärrast, külvi pärrast, Olje vask, terra kuld. Touko mujo musto pilve sure soh, korken Kondo, laja Lahne pähle. Simmase ilm, messi hohk meile kündjalle, külvjalle. Pöha picken, häja meie põldt hüvva ölja allan, ninck hüvva päh otzan ninck hüvva terri sissen.“

Kuusaluust teab J. Abreltal rahvajutu järele koguni suurepärasest ohverdamisest kõnelda. Kuusalu allikatest käinud korra üks rahva vanem ehk kuningas tervist otsimas ja saanudki terveks. Tänu täheks ohverdanud ta kohe Raamatiku mäel 300 härja Kuusalu allikate auks. Pärast käinud ta paljudes sõdades, ilma et ükski nool ehk nui talle oleks viga teinud, sest et vete vaimud teda varjanud. Nii suure hulga härgade ohverdamine meie oludes paistab vaevalt tõenäolisena; ju 10 härja ohverdamine kipub liiaks minema. Ehk on keegi võõra maa suurte meeste härgade-ohverdamisest kuulnud ja nende eeskujul Kuusalu loogi nii rohkearvuliseks muutnud?

Härgi ohverdati kirikute ehitamiselgi. Roosa kirikust jutustatakse, et selle altari alla 3 härja ja iga nurga alla üks härg pandi. Martins ohverdatakse paar härgi, Sangastes pull, ja veel mujalgi peavad härjad kiriku aluskivi panemisel elu jätma. Küsitavaks jääb, kas kogu härg nurga alla pandi. Vist tuleb lugu nii mõista, et härg ehk enamgi tapeti, verd kohale valati, liha aga ohverdajad ise söid. Näib, nagu oleks rahaaugust varandust kätte saada püüdes vanasti vasikas ehk veis ohverdatud.

Varemalt tähendasin juba, et germaanlased iga 9 aasta takka 99 veist ohverdasid. Vanad greeklased ja roomlased on kuulsad oma hekatombide poolest. Hekatomb tähendab 100-veiselist ohvrit. Niisugune ohver ohverdati suurte sõdade puhul. Karthago teise sõja järele oherdati Roomas 300 looma korraga. Keiser Julianusest räägitakse, et ta ei tahtnud leppida tavaliste ohvriloomadega, veistega, vaid soovis jumalatele midagi iseäralikku pakkuda. Ses mõttes laskis ta ohvrialtaril 100 lõvi ja 100 kotkast tappa. Muidu aga oli viisiks ikka koduloomi jumalatele meeleheaks anda.

Alati ei ohverdatud Kesk-Euroopas ega Greekas hekatombisid. Igapäevases elus arvati jumalatele ju ühest härjast ehk mullikast küllalt saavat. Ohverdatud loomade pead riputasid germaanlased tihti puude otsa.

Rekordi ohvri suuruse poolest saab vististi Saalomon. Templi pühitsemise ajal ohverdab ta 22.000 veist ja 120.000 pudulojust! (1. Kun. r. 8, 63).

Soomlastel on härjaohver ennast tänini alal hoidnud, mitte üleüldiselt, vaid Laadogas Mantsisaarel. Kui hunt ehk karu loomi murrab, tõbi karja hävitab, töötab loomade omanik pühale Eliale härja ohverdada, lootuses, et siis kari edaspidi kahjuta jääb. Enamasti määrab peremees selleks esimese härgvasika, kellest Elia härg peab saama. Elia härg kasvatatakse kodu kolmeaastaseks ja saadetakse siis Mantsisaarele, kus saarlased teda oma karjamaal härjapäevani peavad. Kui mitu härga on Eliale töötatud, jäetakse teiste ohverdamine edaspidiseks ajaks. Pühapäevaks pärast Elia päeva tuleb palju rahvast Mantsisaare surnuaiale kokku. Härg tapetakse, liha keedetakse, kokkukulijad saavad tüki liha kaussi, leib on kottu kaasa võetud. Selle peale lähevad kõik haudadele liha sööma. Süüakse, senikui kõik otsas. Peaks midagi üle jääma, visatakse see kas Laadogasse ehk antakse vaestele. Härja nahk müüakse oksjonil; saadud raha pannakse saare kabeli ohvrikasti. Aja jooksul on härjatapmine küll nagu lihtsaks söömaajaks muutunud, aga ometi paistab kogu talitusest ohvri vaim vasta. Mitmel puhul on katsutud seda härjatapmist järele jätta, aga ikka on kuskil karjale midagi õnnetust juhtunud ja see õnnetus uuesti põhjustanud endist pruuki jätkata. Kuidas ka härjatapmist keeldakse, vastavad ohverdajad: „Eks igaüks või omaga teha, mida tahab.“ Rahvajutu järele ohverdatud vanasti Mantsisaarel alati seks sinna ujunud põder. Kui aga korra põder jäänud ilmumata, võetud härg, ja sest ajast

saadik on härjaohver viisiks saanud (J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, l. 176—179). Nii-samasugust põdra asemele astunud härja ohverdamist leiame Permi Soome sugu rahvasteltki.

Tuttavad on mõnesuguste loomade ohverdamise pool-est votjakid. Üks selle rahva olude tundja kirjutab, et Nürja külas, kus iseäranis suuri ohvrid peeti, mõne korra 80 lehma, niisama palju hobusid, hulk härgi ja palju vähemaid kariloomi ohverdati, peale selle veel raha, mis hiielõhmusesse pandi. Teine teade, ehk enam uue-mast ajast, nimetab Nürja küla ohvriks 3—4 paari hobusid, paari härgi ja lehma ja umbes 50 lammast (U. Holmberg, Permalaisten uskonto, lk. 128). Ülepea on votjakkide seas loomaohver enamasti igal pool päevakorral.

Hobuseohver.

Hobuseohvri jälgi olen kõige enam Tartu- ja Võrumaalt leidnud. Mõlemas maakonnas teatakse ühtlasi hobusejumalastki rääkida.

Võnnu kirikukatsumise protokollides 10. ja 11. märtsil 1680 kaevatakse: „Kiidjärves ohverdatakse hobusejumalale Georgiusele, Kärša külas seajumalale Antoniusele ja Torekesis (Tere-keses) lambajumalale Katarinale.“ Õpetaja E. P. Körber kordab neidsamu teateid 18. aastasaja lõpul Võnnu ajaraamatus, kuid kirjutab muudetult, et „Torro-katse küla rahvas lambajumalat, Kärša küla rahvas kitse-jumalat ja Kiidjärve rahvas hobusejumalat kumardab ning iga aasta ühe lamba, kitse ja hobuse võtab tappa ning nimetatud jumalatele ohverdada“.

Nagu eelmistest ridadest selgub, erineb Körberi teade protokollide teatest Kärša küla kohta. Protokoll nimetab Kärša küla rahva seajumala Antoniuse austajaks, Körber aga ilma nimeta kitsejumala austajaks. Kiid-järve ja Terekese rahvas austab niihästi protokollide kui Körberi teatel hobuse- ja lambajumalat. Protokoll nimetab iga koha jumalaid nimepidi, Körberil puuduvad nimed Georgius, Antonius, Katarina. Kahjuks ei ütle protokollid, missugusel päeval neid nimetatud „jumalaid“ austati. Oletada tuleb, et jüripäeval, tönisepäeval ja kadripäeval. Seega ei või Georgiust, Antoniust ja Kata-rinat sugugi jumalateks arvata, vaid katoliku kiriku pühiks isikuteks. Võimalik ometi, et Rooma kiriku pani endiste Eesti hobuse-, sea- ja lambajumalate — nimeliste ehk nimeta jumalate asemele omad karjakaitjad Jüri, Tönise ja

Kadri = Georgiuse, Antoniuse, Katarina. Protokollid ei kõnele neile jumalatele ohverdamisest otsekohe midagi, vaid nimetavad nende austamist (wurden verehrt); Körber, umbes 100 aastat hiljem, tähendab, et hobusejumalale hobune, kitsejumalale kits ja lambajumalale lammas tapeatakse ja ohverdatakse. Võimalik, et Kärtsal Körberi ajal enam kitsa kui sigu ohverdati, ja sel põhjusel kõneleb Körber Kärtsa küla kitsede austamisest ja ohverdamisest, ülepea Kärtsa kitsejumalast.

J. Ruusi teadete järele oli Võnnu Ahja mõisa nurmel Laeva moonamaja lähedal veel aasta 30 eest selgelt näha kividega piiratud koht, kus varem ajal hobusid ohverdatus; missugusele jumalale, ei teatud enam; arvati, et sõjajumalale (Eesti Kirjandus 1914, nr. 1).

Setudelt on paremaid teateid saadud hobuseohvri kohta. Neist selgub, et kalamehed veejumalale hobuse andsid meelega, lootes, et veejumal neile rohke kala saagi kingib. Veejumalale määratud hoost söödeti kolm päeva enne ohverdamist leivaga ja kanepitega. Ohverdamispäeval võiti hobuse pea meega ja soolaga kokku. Lakka seoti linta. Ohverdamine sündis ööse. Hobusele köideti kaks veskikivi kaela. Talvel uputati hobune urkasse, suvel lahtisesse vette. Hobuse uppumine tunnistas ohvri vastuvõtmist veejumala poolt, mitteuppumine veejumala rahulolematust. Ohvri vastuvõtmise puhul õnnistas veejumal kalamehi hea saagiga, vastasel korral kadusid kalad kõik ära (Miks, l. 19).

Hoost ohverdades otsiti seks enamasti vana, muidu terve loom, kes enam ei jaksanud tööd teha. Niisugust ära andes ei kannatanud ohverdaja suurt kahju. Ülepea hakkas aja jooksul ohverdajate meel selle peale käima, et ohvriks vähehinnalist hingelist anda, kuna alguses ohvri eesmärk oli jumalale just kõige kallimat kinkida.

Kui tihti meie maal muiste hobuseohvrit tarvitati, selle kohta puuduvad kindlad teated. Võimalik, et muiste hoost ohverdades, s. o. kui teda mitte ei uputatud, ta liha niisama söödi kui muude ohvriloomade liha. Kindlad teated selle kohta puuduvad meil. Läänepooliste rahvaste hobuseliha-söömise kohta annavad vanad kirjalikud allikad selget aru. Hobuseliha söödi vanasti läänes niisama kui iga muu looma liha.

Ristiusk nägi hobuseliha söömisest midagi vastikut ja keelas selle söömise kõvasti ära. 1272 ilmus endistele määrustele lisaks seadus, mis hobuseliha söömisest eest raske nuhtluse määras. Mõnesugused keelud kiriku poolt

tegid hobuseliha söömisele igal pool lõpu, kuni uus aeg ses tükis jälle hoostele sõda kuulutab.

Rahvas hakkas hobuseliha söömise peale jälgilt vaatama. Vanad jutud kõnelevad, vana-õelus ehk keegi muu kuri vaim kutsub mõne korra kellegi enese juure pidule, kus mõnesuguseid kallid maitsvaid rooge lauale kantakse. Kui hiljemini piduline pidult lahkub ja ta silmad nõidusepettest vabanevad, näeb ta kokkudes, et ta hobuse jalga närinud.

Hobuseohvri kohta Soomes on vanemast ajast üks mälestus ennast alal hoidnud, nimelt Konevitsi kloostri asutaja Arseni eluloos (Исторія Російської Ієрархїи IV, l. 626—628). Laadoga rannaäärne rahvas saatis igal kevadel karja ilma karjaseta Konevitsi saarele. Sügisel loomi saarelt ära tuues jätsid nad ühe hobuse saarele ohvriks kaitsevaimudele, keda nad suure kivi all arvasid asuvat.—Kaugemate Soome sugu rahvaste seas oli hobuseohver õige laiali lagunened. Isegi laplased ohverdasid hobusid, kui neil see koduloom ka puudus. Ohverdamiseks ostsid nad hobuse muulastelt (U. Holmberg, Lappalaisten uskonto, l. 27). — Kesk-Euroopas ohverdati muiste niisama hobusid; hiites peeti iseära ikka valgeid hobusid.

Kuna Võnnus hobusejumalale hobune ohverdati, kõneleb Kraasna maarahvas ka hobusejumalast, aga laseb talle kolm kukke kahjaks tappa. Ei selgu meieaegsist teadetest, kes see hobusejumal on, see tähendab, kas ta ka muud nime kannab. Kraasna maarahvas ohverdas hobusejumalale kaks korda aastas: lihavõtte-nädala neljapäeval ja neljapäeval pärast mihkkipäeva ja nimelt laudas. Sinna tuli majarahvas kokku, laotas laudlina sõnniku peale, pani söögid laudlinale. Peremees viis kulbiga kausist kukeliha ja leent nurka jumalale, niisama ka ohvrijooki. Seepeale hakkas pere sealsamas ülejäänud toitu sööma (Dr. Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 84).

Lambaohver.

Võnnu õpetaja Körberi teadete järele ohverdati Võnnu Torrokatses lambajumalale lambaid. J. Ruusi teadete järele ohverdati Teriketsis aga kitsa ja muid loomi, siis mitte ainult lambaid (Eesti Kirjandus 1914, nr. 1). Iseäraliseks lammaste ohverdamisepäevaks tuleb olevipäeva arvata. Sel päeval tapeti lammas, keda tavaliselt „Oievi lambaks“ hüüti. Lamba verd valati aianurka, sisikond viidi ohverdamisepaika, liha sõi aga pere. Lamba ohver-

KALLAS
HARIDUS
RAAMAT

damine tõi elulammastele tervist ja sigidust. Tapetav lammas jäeti tihti niitmise ajal niitmata. Lammaste tõbe puhul anti töötus olevipäeval lammas tappa. Tapmise ajal tilgutati verd elusate lammaste jooki; liha sõi osalt pere, osalt anti vaestele (Holzmayer, Osiliana, lk. 110). Nagu Tõniselt ohverdamise eest sigadele õnnistust loodeti, nii loodeti olevipäevalt sedasama lammastele. Olev ei jõudnud meie maal ammugi nii suure au sisse nagu Tõnn. Niipalju kui teada, leidus Karuse kihelkonnas ta kabel. Püha Olev tungis liig vähe rahva sügavamaisse ridadesse ega jaksanud seega lammaste kaitsjana küllalt mõjuvana esineda, kui ka mungad ta teenistust ehk rahvale „kaela“ tuupisid. Olevipäev langes juhtumisi selle aja peale, mil ennemuiste vist surnutele lambaid ohverdati.

Aga ainult olevipäev ei helista lambale hingekella; veel mõni muu päev toob lambale niisama hädaohtu. P. Lensin teatab Rõuge kihelkonnast, Pindist, et seal rahvas iga aasta sügise poole korra järele valge oina ohvriks määras. Liha lõigati tükkideks, küpsetati vardas ohvritulel, leib toodi kaasa. Niisama kirjutab sama teataja, et Paistus Koodiorus oinas ohvriks tapeti. Enamasti igal pool on veel viisiks mihklipäeval lammast veristada. Mõnes kohas kutsutakse sugulased ehk külarahvas lambaveristamise pidule. Lamba verd ja sisikond viiakse enamasti aianurka, liha aga söövad koosolijad. Rõhku pannakse selle peale, et lihast midagi teiseks päevaks ei jääks. Kui kõik liha söödud, võib loota, et tuleval aastal lambaõnn õitseb. Viljandi- ja Tartumaal olen kuulnud, et mihklipäeval tapetud lamba verrega lauda seinu pritsitakse. Niisugune seinte pritsimine verrega toob lammastele tervist ja varjab neid äparduste eest. Võrumaal öeldakse, et mihklipäevaks tingimata „Mihkli oinas“ tuleb tappa; osa sellest langeb ohvriks. Niisamaa ustakse, et lamba tapmata jätmise lambasurma lauta saadab. Holzmayer teab, et lambatõbe puhul töötus antakse olevipäeval lammast tappa. Tapetud lamba verest antakse kolm tilka verd muude lammaste joogi sekka. Tapetud lamba liha jäetakse muist vaestele (Osiliana, l. 110).

Vaaksaare ja Sulbi küla rahvas Setu piiril läheb päev enne jakobipäeva Anne mäele, sinna suitsetatud ja keedetud lamba päid ja jalgu ohvriks viies. Sulbi küla palvemajas riputatakse nende ohvriannete peale õnnistatud vett ja jagatakse siis osalt vaestele, esiti lamba terved ja pooled pead, siis jalad, viimaks villad. Lambaid ohvriks tappes palutakse järgmist palvet: „Puhas, pühä

Ann, hoia ja varja, siita ja soeta, nooruta noorukeisi, väeta vanakeisi. Hoia esi puu tagast ja puhma tagast, kivi tagast ja kannu tagast! Ole esi lamba karjuses, uma karjuse ommava ullis; ole esi, puhas Anne, karjuse ülekaeja, hoia esi üle suve kari mõtsan kurja eest, varja kari viha eest, kodun kari kahju eest!" (Wiedemann, l. 416).

Rõngus Palumatsi külas ohverdati 17. aastasajal annapäeval. Puuduvad ometi teated, missugusid ohvrid seal ohverdati.

Kel tõnispäeval siga puudub veristamiseks, veristab sel päeval lamba, kui loomaõnne ei taha täiesti kaotada.

Laiuse kihelkonnas kõneldakse, et Ripoka Ollimäel vanemal ajal jaanipäeval suitsetatud ja keedetud oina päid ja jalgu ja lamba villu ohverdatused. Ka nende ohvriannete peale riputatud pühitsetud vett.

Türi kihelkonna kohta teatatakse, et seal 19. aastaja lõpul veel niisugune viis valitsenud: Kui kuskil talus loomi tapeti, aga nädal ehk hiljem peale selle talus keegi suri, tapeti jälle loom, enamasti lammas, selle peale vaatamata, et liha küllalt oli. Küsimise peale, miks jälle loom tapeti, sest et liha küllalt, vastati: See on niisugune viis, et surma puhul ikka loom tapetakse!

Kitseohver.

Kitsede ohverdamisest kõneleb, nagu kuulsime, õpetaja Körber Võnnu kiriku ajaloos, tähendades, et Kärsa küla rahvas kitsejumalale iga aasta kitsa ohverdada. Kärsa küla kitsejumal jääb muidu tundmata suuruseks.

J. Ruusi teadete järele ohverdati Võnnu köstrimaja ligidal Teriketsis niisamati kitsa ja sikka (Eesti Kirjandus 1914, nr. 1). Kitseohvrist kõneleb veel Fabriciuse ajaraamat. Niisamasugusest ohverdamisest jutustab ka Nyenstaedt: Vihma puudusel viivad nad püha paika siku ja vaadi õlut ja „paneivad seal nahka“ (Monumenta antiquae Livoniae II, l. 11). Tähendatud märkus ei nimeta küll otsekohe ohverdamist, aga sisaldab ohverdamise mõtte, ilmub nagu tõenduseks Fabriciuse teatele, kes põuaaegsest lehma, siku ja kuke ohverdamisest ja õlle tulde valamisest räägib.

Haani vallas Rõuge kihelkonnas näidatakse kitsekivi. Kivile anti see iseäralik nimi seal ohverdatused kitsede järele (Wiedemann, l. 414). Kellele ja kuidas seal ohverdatused, selle kohta puuduvad teated. Wiedemann nimetab ainult niipalju, et seal kitse verd põletati.

Kreutzwaldi teadete järele peeti sügisel pööripäeva ajal Turise pidu, kus Turise auks sikk iseäralikkude kommetega ohverdati. Niisugune siku ohverdamine olnud Virumaal veel 19. aastasaja algusel viisiks ja selle ohverdamise ajal lauldud Turise pidulaulusid (Verhandlungen der G. Est. G. II, 3, l. 49). Teises kohas teatab Kreutzwald jälle, et endisel ajal ilmaallikatele siku päid ohverdatusid; siku pea heidetud otsekohe allikasse (Der einfältigen Esten, l. 7). Võimalik, et Virumaal pööripäeva ajal sikkusid tõesti ohverdati, aga kas Turise auks, jääb küsitavaks. On ju Turis jumalus, kelle Kreutzwald meile välja nõiutanud, aga kelle olemisest me muidu midagi ei tea.

Toomapäev näikse vanasti kitsedele hädaohtlik olnud olevat. Sel päeval kustutati mõnegi kitse eluküünal ja viidi kits ohvriks. Aga mitte ainult toomapäeval ei ähvardanud kitsa hädaoht: muilgi päivil varitses neid ohvri-nuga. J. Jungi teadmise järele tapetud vanemal ajal pärtlipäeval sikk iseäralikkude tempudega ära (Kodumaalt nr. 6, l. 80). Rahva seletuse järele sündinud siku tapmine 1343 Viljandis kottides surmatud mässumeeste mälestuseks. Öieti tähendab J. Jung, et see seletus põhjusetu. Siku tapmist tuleb tingimata ohvrimõttega seletada. — Iga neljapäev võis kitsele surmatunni tuua. Jäärjast saadud teadete järele edendas kitsohver rahaaugu avamist, varanduse kättesaamist. Rahaaugu otsijad sammusid sagedasti neljapäeva-õhtuti arvatavale rahaaugule, veristasid seal kitse, riputasid verd rahaaugu valvajale meeleheaks, rahakasti kerkimist oodates. Mida niisugusel puhul kitse kehaga tehti, selle kohta puuduvad teated. — Otepääs seletatakse, et raha kättesaamiseks mulla põuest 7 alasti inimesel tarvis 7 musta sikuga rahaaugu juures künda, ilma neid ohverdamata (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft I, 2, l. 84). Endist ohverdamist tuletab meelega viis surnud kitse, põrsast ja talle katusele visata, et muud loomad seda paremini kasvaksid (Forse-lius, Eestlaste ebausku kombed, l. 32).

Jahimeestest teatakse Peipsi pool, et nad metskitse mahalaskmise puhul osa kitseliha ja tüki nahka ohvri-kivile annetasid. J. Jung kirjutab, et möldrid vanasti tõnisepäeval siku ehk oina tapnud ja liha veskikivil ühes perega söönud (Kodumaalt nr. 6, l. 38).

Seahver.

Seahvrid ohverdati vististi palju. Iseäranis hästi hoidsid endid alal seahvrid ristiusu ajal. Ristiusk õpetas

uus kristlasi karja, nimelt sigade kaitsjat Antoniust austama. Antoniuse auks ehitati siin ja seal kabelid. Mungad nägid hea meelega, et rahvas kabelitesse sigu tõi ohvriks. Rahvas ohverdab sigu õieti vanadele jumalatele; mungad nimetasid ohvrisaajat pühaks Antoniuseks, kellest rahvasuu hiljemini Tõnise, Tõnni tegi. Sigade ohverdamisest enestele kasu lootes kihutasid mungad inimesi just taga põrsaid ohverdama. Viljandis näituseks kasvatasid isegi mungad kangesti sigu, muidugi mitte ohverdamiseks, vaid söömiseks Antoniuse auks. Antoniuse mungad arstisid peale selle sealihaga pidalitõbe. Munkade sead ütasisid linna valli taga, väiksed kellad kaelas. Tihti rändasid need mungad mööda külasid, kus rahvas neile püha Antoniuse jaoks nuumpõrsaid ohverdab (Amelung, Geschichte, l. 16, 20). Munkade sigadest päris Seasaare kõrtski enesele nime.

Urvaste õpetaja Gutsclaff tähendab 1647, et Vaabinas Püssinikul kabel olemas, kus talupojad tõnisepäeval sea päid ohverdavad. Jakobi kihelkonnas annab ülem kiriku eestseisja 1684 käsu tõnisepäeval Vahanurme kabelisse minekut ohverdamise pärast ära keelda. Ei ole küll öeldud, mida ohverdati, aga oletada tuleb, et sea päid, nagu mujalgi. Pillistvere kirikukatsumise protokollis 19. veebr. 1680 kirjutatakse: „Õpetaja teatab, et talupojad Antoniuse päeval laudas söömaiega peavad, kus üks kinni seotakse, kes peab hüppama; nad ütlevad, et loomad kaasa tantsivad. Sealjuures valatakse üht toitu iga looma kurku. Nii on veel 4 aasta eest tehtud. Samuti tehakse kadripäeval lambalaudas.“

Suure-Jaani Risti kiriku kohta tähendatakse kirikukatsumise protokollides 1731: „Maal, kus viis Viljandi lossi talupoega elab, kes Suure-Jaani kiriku alla kuuluvad, on kivimaja, ilma katusega ja akendeta, kuhu iga aasta 2. mail palju rahvast kokku kogub ja kus nad oma ebausku peavad ja kõiksugu sea, lamba ja sarnaste kõrvade ohvrid ohverdavad“ (Busch, Ergänzungen der Materialien II, 976). 18. aastasajal ei ohverdatud seega enam sigu endid, vaid ainult veel sea kõrvu. Ohverdajad arvasid paremaks liha ise ära süüa kui seda lagunud müüride vahele koortele ja lindudele roaks viia; need võisid kõrvadega leppida. Vana usk aga nõudis, et midagi viidi. Ometi kinnitavad 1769 Vene riigi olu kohta kirjutatud kirjad, et eestlased ristteel pühale Antoniusele ohverdavad (Busch, Ergänzungen II, l. 1189). Peale tõnisepäeva oli veel 13. juuli Antoniusele pühendatud; vanades tähtraa-

matutes seisab selle päeva ees sea pea. Puuduvad ometi kindlad teated, kas sel päeval sea päid ohverdati.

Läänemaal, nimelt Hānilas oli sea jalgade söömisega tōnispäeval veel iseāralik komme ūhendatud. Pimeda tulekul kogusid kŭlanaised kokku, vanu riideid ja muid asju kaasa tuues. Need panid nad kera moodi kotti. Niisugust kotti vanade riietega ja muude asjadega kutsuti „k a d a k s“. Kott seoti kinni, naised võtsid pikad pulgad kätte ja hakkasid kada kŭla karjamaale veeretama, ise kooris ūteldes: „Kada, mine N. N. karjamaale!“ Ei ole ka kada ohvriloomu selgelt toonitatud, nāikse ta ometi ohvrite kilda langevat. Seda vähemalt nāitab ta otstarve kätte: kada pidi karja suvel kōige kurja ja õnnetuse eest hoidma. Karjakaitsja sai oma osa riideid ja muud tŭhjatŭhja; tŭnu tŭheks pidi ta kada valmistajate loomi varjama.

Tōnispäeva ohverdamisekombed on endid meie pāivini osalt alal hoidnud; vähemalt tuletavad need kombed endist ohverdamist meele. Laialt on rahva seas viisiks tōnispäeval siga tappa. Seda siga ei ohverdata ometi enam katoliiklaste Tōnisele ega vanade eestlaste karjajumalale, vaid see ohver langeb pererahvale enesele toiduks. Tōnispäeval sŭuakse tapetud sea pea. Tapmise puhul palutakse ūhtlasi Tōnist: „Pŭha Tōnisekene, hoia mu orikakest, kaitse mu karjakest! Puhas, pŭha Tōnisekene, ole mu sōõtja ja jootja! Ole sa hoidja ning varjaja ning anna meile armu ning heida heldust oma armuga, kuis sa oled meile annud ja armu heitnud!“ (Wiedemann, l. 350). Minu meelest nāib, kui ei oleks see palve ūleŭldine olnud, vaid enam ūhe kolga oma. Ūlepea pidi sea pead ūhtul sōödama, mitte pāeval; siis vōis loota, et sead suvel õnnestuvad. Vōrumaal sŭuakse tōnispäeval ainult pool sea pead āra; teine pool viiakse „pōōsasse“, ohverdamisepaika Tōnisele.

Saaremaal võtsid varem al ajal kōik peremehed sea poole pead ja viisid pŭhale mēele Tōnnile ohvriks. Tarvastus istus tōnispäeva ūhtul peremees ratsahobuse selga, pani suure puhastatud sea pea poole kotti ehk vōttis kaenlasse ja ratsutas siis ohvripaigale, pani pea sinna maha, koju kihutades tagasi vaatamata. Paistus on paari talu ligidal Tōnise mēed, kus vanasti seapāid ohverdati (Postimees 1903, nr. 89). Pajas keedetud seapea leent valati peale selle iga tee ja raja peale maja ūmber. Sea pead jagades lausub perenaine veel: „Must p—e vālja, valge p—se sisse!“ see tŭhendab: hāmarad ajad lōpevad, valged algavad.

Vastlapäeval võetakse sea jalad käsile. Võrumaal keedetakse need kapsta ja oa segu leemes ära. Perenaine sööda neid perele, ise öeldes, et kogu siga juba söödud, olgu ka, et liha veel mõneks ajaks jätkub. Virumaal pidi iga pereliige tingimata jalgest osa saama; ei jätkunud neid, poolitati.

Sea jalgade kondid viidi sealauta, visati nurka ja öeldi emisele: „Tee mulle nii mitu poega kui siin kontil!“ Ehk jälle laps viis suus kondid toa lakka ehk koguni metsa. Teisal kanti sea kondid ristteele (Varonen, Vainajainpalvelus, l. 261). Niisugune kontide ohverdamine pidi sigadele suvel sigidust tooma (Wiedemann, l. 352). Sea saba hoidis perenaine kuni jüripäevani, Võrumaal kuni odrakülvi ajani. Odrakülvi ajaks keetis ta saba ära ja söötis peremehele, lootes, et siis odra pead nii tugevad kasvavad kui sea saba.

Meie Tõnise asemele näikse Kraasnamaal Toomas astuvat, muidugi mõista enese taha niisama muistist esivanemate oma jumalust peites kui Tõniski. Paraskova külas langeb pererahvas toomapäeval toas põlvili maha, peremees riputab nende peale puhta vihaga vett, kannab põrsa, kana ja kuke ümber põlvitajate; selle peale veristab peremees need loomad, paneb liha katlasse keema, viib Toomale aianurka tema osa, ülejäänud osa sööb pererahvas (Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 77). Umbes niisama sündis perekahja puhul. Nädal, kaks ehk kolm peale mihklipäeva kogus perekond tuppa, heitis põlvili; peremees kandis elava põrsa kolm korda perekonna ümber, veristas põrsa ja palus pühalt Toomalt õnnistust (Kallas, Kraasna Maarahvas, lk. 84). — Jäärjast teatatakse, et seal vanasti Kõva Toomas iga neljapäeva õhtul Kukeoja ääres kas põrsaid ehk kukkesid ehk kanu ehk tallekesi ohverdanud.

Toomapäev langeb jõuludega peaaegu ühte, vähemalt Must Toomas. Laialt on ennast see ohverdamise mälestus jõulu ajal alal hoidnud. Jõuluks veristatakse meie päivil tihti siga, valmistatakse käksi ja vorsti, kantakse seakints lauale. Kõik nii igapäevane asi, aga jäänus siiski muistsilt ohverdamispäivil.

Muiste ohverdati põhjamaal jõulu ajal igal pool sigu, nimelt Freyale orikaid, keda lepituseorikateks kutsutakse (Grimm, D. Mythologie I, l. 41—42). Vist tehti meilgi nii, kusjuures kogu pere laiemas mõttes ohvrisöögile ilmus. Ristiusk kaotas jõuluorika, aga kints ja vorstid jäid meie päivini mälestuseks.

Preisi Samimaal laskis veel 1531 kuue küla rahvas preestri kaudu sea ohvriks tappa ja sisikonna pidulikult ära põletada. Selle seaohvriga lootsid nad paremat kalaõnne kätte saavat, said aga kalaõnne asemel karistust kohtu poolt (Amelung, Baltische Culturstudien, I. 307).

Vaesemad inimesed ohverdasid tõsise orika puudusel sümboolse orika, leivast tehtu. See jõuluorikas elab enamasti igal pool Eestis alles; vähemalt saartelt, Läänest, Harjust ja Järvast olen ta jälgi leidnud. Järvas oli sellel jõuluorikal varemini iseäraline pikem ettevalmistamine. Lõikusele minnes pidi peremees kõige enne alustust tegema. Ta võttis mütsi peast, lõikas kolm peotäit vilja, sidus vihu, luges palve peale. Alles selle toimetuse järele tohtisid muud lõikajad tööle hakata.

Esimese rehe ajal peksti see vihk enne üksikult ära. Siis võttis peremees sellest rehest kolm õlekubu ja pani väikse koo kolme suure koo vahele toa lakka. Sügisel, lojuste lautapanekul anti neist kolmest koost ja väiksest vihust lojustele kõige pealt ette; see pidi toidule tooma jätku ja loomadele õnnistust.

Väikse vihu vilja viis peremees veskile, jahvatas jahuks. Jahust valmistas perenaine 3—4 naela raskuse, ülespidi kergitatud otstega leiva, „jõuluorika“. See jõuluorikas seisis kõige pühadeaja laual. Vana aasta õhtul pani peremees jõuluorika peale nii mitu soolatera, kui mitu looma tal olemas. Jäid soolaterad sulamata, ei kar-detud uuel aastal loomaõnnetust; sulas mõni soolatera, oli selle tera kohta määratud loomale äpardust karta.

Teisal ei nimetatud iseäralikku jõululeiba jõuluorikaks, vaid lihtsalt jõulukakuks, nimelt seal, kus jõuluorika nimi tundmata. Kuid jõulukakulegi katsutakse tihti sea mood anda; taignale pistetakse sõrmega „silmad pähä“, käsi moodustab silmade juures otsa teravaks ninaks, teeb kaks jalga alla, lühedalt, perenaine katsub kakule võimalikult sea väljanägemise anda. Uuel aastal viiakse jõuluorikas ehk jõulukakk lauta ja antakse natuke sellest igale loomale. Saaremaal ilmub jõulus mõnes kohas reaalne jõuluorikas nuumatud põrsa näol kõige peaga ja jalgadega lauale, mõnes kohas aga ainult sümboolne.

Mööda minnes tähendan veel, et siin ja seal jõuluorikas „jõulupullikski“ nimetati, vahel koguni „härjakakuks“.

Linnu- ja kalaohver.

Väga sagedasti pidid linnud ohvriks elu jätma, kõige rohkem kuked ja kanad, mardipäeval haned. Muude lindude kohta puuduvad teated.

Esimeses reas seisab kukk. Ihkas peremees õnnistust vilja kasvamisele ja karjale, pidi kuke veri seda muretsema. Jüripäeval viis Viljandimaal peremees kuke lauta, veristas ära, kindlas lootuses, et see ohver loomadele rammu toob ja tervist annab. Ei jõutud tõnispäeval siga ega lammast tappa, veristati kukk, harvemini kana karja edendamiseks. Võnnu kihelkonnas Lääniste külas viidi Uku kivile kukk ohvriks; see ohver edendas vilja kasvu ja häid ilmu. Soovis keegi rahaaugust suurt varandust kätte saada, arvati seks kuke veri kõige mõnusamat abi toovat. Mõnikord ohverdati rahaaugul koguni 7 kukke.

Tarvastu ahikotustel ohverdati sagedasti must kukk (Eesti Üliõp. Album VI, l. 89). H. v. Jannau teadete järele veristati Harglas 19. aastasaja hakatuses jüri-, jaani- ja mihklipäeva ööse must kukk (Rosenplänter, Beiträge XIX, l. 62).

Kuke veri lepitas surnuid ega lasknud kodukäijaid majasse tulla inimesi tülitama. Surnu väljaviimise puhul majast löödi vankri põhjalauale kukel pea otsast. Surnu sai seega oma osa, ei tarvitsenud enam koju tulla kodakondsete rahu rikkuma. Mihklipäeval, hingede austamise ajal ohverdati hiiepuul kukk. Peremees tappis kuke, keetis liha sedaviisi, et keetmise ajal keegi sõrme ei tohtinud külge pista. Keetmise järele viis peremees paljul põvil „pärna altarile“ (=hiiele) osa ohvriks, ülejäänud osa sõi ta üksi, ilma sest pererahvale midagi andmata. (A. Pörk, Postimees 1903, nr. 94.)

R. Hollmanni kuulmise järele tappis peremees kas üksi ehk külamehega kuke sedasama viisi, kusjuures ta vaatas, et verd tapmise ajal tulde sattus. Ohverdaja viis paljal peal ja paljul põvil anni ohvripaigale ja ütles: „Säh, võta, ole rahul sellega, mida sulle annan, ära võta oma käega“ (Verhandlungen I, 2, l. 39—40). Kukeohvrist loodeti, et matuse puhul surnu ei hakka kodu käima. J. W. Jannsen teab, et 1831 ehk 1832 Väandras kukke ohverdades öeldud: „Isa, sina lähed nüüd siit majast välja. Jäta meid rahule ja lepi sellega, mis siinamaale olnud. Ära pea hauas enam viha. Ära tule ka mitte enam tagasi meid hirmutama ega midagi enam järele pärima. Jäägu meie, kõik siit maja inimesed, loomad ja hooned sinu kodu-

käigust rahule. Lepi sellega, mis ma sulle viimaks veel ohverdan“ (Eesti Postimehe lisaleht 1874, nr. 51, lk. 302).

Kuke puudusel astus karja ja vilja ohvriks kanagi. Vana aasta-õhtul võeti kana, keedeti, viidi kell 12 lauta, söödi laudas, heideti kondid nurka. Niisugusest kana söömisest laudas loodeti head karja õnne. Jälle teisal mindi keedetud kanaga lambalauta. Läänes võeti peale selle veel seajalgu ja õlut kaasa; kanaliha söödi, seajalgu näriti, kondid visati nurka, valati õlut peale. Niisugune ohver pidi lammastele rohke sigiduse tooma.

Pärnumaal tapeti Jaani hommikul laudas kana ära, suled ja jalad maeti sõnnikusse, kuna perenaine liha tüdrukutega üheskoos söi (Jaani raamat, lk. 23). Järvas tapis peremees Uku pidu päeval kevadel kana, kolm korda ümber põllu käies ja igale põllupeenrale kana verd tilgutades. Viljandimaal tapeti hingedeaja viimseks esmaspäevaks hingedele kana ehk lamma, keedeti ja anti neile niihästi liha kui leent (Inland 1852, nr. 51).

Kraasnamaal veristas perenaine lehma kahjaks kolm kana kaks korda aastas. Kanad keedeti, osa liha ja kahja pandi lauda nurka; järelejäänud kanaliha söid naisterahvad, niisama järelejäänud kahja, ilma meestele osa andmata. (Kallas, Kraasna M. r., l. 86.) Sõnnikutalguse päeval tapeti Kraasnamaal kanapojuke; peremees viis ta nurmele sarapuu-põõsa alla, mis ohverdamisekohana esines; peale selle pani peremees põllukolgale muna. (Kallas, K. M. r., l. 82.)

Lõuna pool Emajõe võeti mõne korra kukk ehk kana ehituseohvriks. Uue elumaja nurgakivi panemisel tilgutati maa peale kuke ehk kana verd ja kaabiti hõbevalget ehk pandi hõberahagi.

Kindlad näpunäited puuduvad, aga näib, nagu oleks hingedeajal hanesidki ohverdatud. Hämar mälestus sellest hanede ohverdamisest on meie Mardi hani. Järva-Madise Albu ohvrikivist teatakse ometi, et seal hanesid, kanu ja lambaid ohverdatud. Rahvajutu järele langes Hanila kiriku asutusel hani ohvriks. Germaanlased ohverdasid hane lõikusepühal Donarile (Herrmann, D. Mythologie, l. 354).

Muude lindude ohverdamisest teame veel vähem; aga arvata tuleb, et parta ja harukorral ehk ka metslinda ohverdati.

Kui ülepea mittedöödavaid loomi ohverdati, sai ohvrisaaja need kõige linaga enesele. Enne nimetasin, et me eestlaste seas koerte ohverdamist ei või kindlaks teha.

Ohverdati koeri, siis muidugi sai ohvrisaaja kogu looma enesele. Niisama puuduvad teated kasside kohta. Vaevalt arvati neid ohrivääriliseks. Ülepea näib lugu nii olevat, et kiskuvaid metsloomi vist ei ohverdatud. Need ei olnud ju kellegi päralt ega võinud ohverdaja nendega siis jumalatele ehk muile ohvrisaajatele meelehead teha. Inimene pidi tavalisest ikka omast käest midagi andma. Kalaohver teeb ses tükis ometi erandi. Kala oli niisama saak, kui kinnipüütud ehk tapetud metsloom, aga ohverdaja pidas teda ju nagu oma pärisvaranduseks ja arvas sellest täie õigusega võivat tänuohvrit viia. Metslindude ohverdamise kohta ei tohi teadete puudusel midagi tõenäolist ütelda.

Kalanina kabelis Hiiumaal ohverdatud kuldkala, teise järele asunud kuldkala ise kabeli seinä müürile. (Esiivanemate varandus, l. 60.) Prangli saare Lauritsi kabelile ohverdanud kalamees hõbekala, ja kohe ilmunud meresse kehvuse asemele kalarohkus. (R. Winkler, Beiträge V, l. 11.) Püha kihelkonnas Kailoki küla ligidal Varese rannal austati risti viisi raiutud kivil hõbekala. Hõbekala on ammu kadunud, ainult kivisse raiutud silgu kuju on veel näha. (Inland 1840, nr. 5.)

Osaline ohver.

Alguses ohverdati kogu loom. Pea aga hakkas ahnus ohverdaja südames ennast avaldama: miks nii palju ohverdada? Eks piisa ju, kui ohvrisaajale üks jagu antakse, teine jagu ohverdaja oma kasuks ära tarvitatakse? Ohverdaja tundis kahju kogu looma liha anniks viia, ilma et sellest ise oleks osa saanud. Tagajärg oli, et ohverdaja ohverdades ohvrisaaja söögiseltsiliseks muutus. Tapetud ohvrilooma sarved võeti peast, löödi ohvrisaajale meeleheaks puu otsa, niisama ka looma nahk; seal tuletasid need ohvrisaajale kuud, sarved isegi aastad otsa ohvrit meele. Ohvri liha sellevasta pandi katlasse, patta, keedeti. Veri jäi muidugi tappes kohe ohvrisaajale. Keedetud leemest anti natuke ohvrisaajale, suurem osa ohverdaja omastele. Niisama sündis lihaga. Õieti ei täidunud ohverdajal ohvrisaajale sealihaga enam sugugi anda, vaid ta andis talle vähem maitsvaid ohvrilooma kehaosasid. Ohvrisaaja osaks langesid sedaviisi ohvrilooma süda, keel, kops, maks, sisikond, rasvad, kondid. Ohverdaja trööstis ennast sellega, et need kehaosad elule just kõige tähtsamad, lootes, et need ohvrisaajale ühtlasi kõige armsamad.

Ise oma perega asus ta ohvrilooma liha kallale. Puuduvad teated, kas ohverdaja ohvrilooma lihast osa keetmata jättis, seda enesele edaspidiseks tarvituseks hoides. Palju enam näitab lugu nii olevat, et ohvrilooma liha vist kõik korraga ära keedeti. Et ohverdaja omaksed suurema looma liha kõike ei jaksanud ära süüa, kutsuti külarahvas ohvipidu jao-ajale. Kukkede, kanade, hanede, põrsaste ohvipuhul jaksasid ohverdaja omaksed ise muidugi kogu ohvisöögi lõpetada. Kes teab, suurema looma keedetud lihast jäi mõnikord ehk järgmiseks söögikski üle, aga kaua ikka värsket liha ei võidud pidada, vaid pidi see pea lõpetatama. Lindude ohverdamise puhul pidi ohvrisaaja koguni väikse osaga leppima. Kala sellevasta ohverdati tavalisest „ilma inatti võtmata“, olgu siis, et enne vette viskamist lõhki lõigati. Enamasti lasti saadud saagist esimene ehk mitu ohvrianniks vette tagasi.

Aineohver.

Karja pärast ohverdati karjasaadusi, küll karja-aias, küll õues tõrre põhjal, küll muus ohvrikohas.

Karja esimest korda karjamaale saates ei tohtinud ohvrid puududa, et kari kaitset leiaks. Tuli õhtul kari tagasi, ohverdati jälle, et õnnetust ei juhtunud. Sügisel loomi lauta pannes ohverdati niisama. Kadus suvel mõni loom karjast, ohverdati, et loom leitaks; leiti, ohverdati tänu täheks. Sündis lehmale vasikas, hüppas peremees Emajõe mail kolm korda ümber vasika ja ütles: „Olgu see noor eluke meie kõikide rõõmuks! Olgu see noor eluke meie kõikide kasvuks! Olgu see noor eluke Uku meeleheaks!“

Anniks anti rõõska piima, kohupiima, lehma poegimise järele ternepiima, võid, juustu, ülepea kõike, mida karjast iganes saadi, isegi looma karvu, veiste sarvi, hobuse jõhvi. Lindude saadustest ohverdati kas terveid mune, munaleent ehk munapudru, mõnel juhtumisel isegi lindude sulgi. Kana munema hakkamisel langes esimene muna alati ohvriks, aga muulgi puhul annetati muna. Ei või mee-ohvrist vaikides mööda minna. Koguni palju ja sagedasti ohverdati vaha, millest enamasti loomade kujud moodustati. Ohvrikohtadelt korjati mõne korra puuda kaupa vaha ära, iseäranis kirikute ja kabelite juurest. Saaremaal ohverdati ristteele kontagi (Luce, Wahrheit, l. 69).

Põllupidamine, maaharimine nõudis alati viljakaitsjale meeleheha andmist. Kui kevadel külvama mindi, pidi mõni peotäis külivilja tingimata ohvripaika viidama. Mahakülvatud seemnele tilgutas mõnes kohas peremees sõrmest tilga verd. Kasvas vili ilusasti, anti tänuohvrit; ikaldas vili, paluti ja ohverdati, küll teri, küll toit. Kui rukis hakkas valmima, lõikas peremees Emajõe mail haljaid kõrsi, kastas kõige magusamasse mõdusse ja viis ohvripaika. Astus sirp ametisse, viis peremees esimese

haki vihkudest mõne ohvriks. Peksti esimest reht, rändas kühvilitäis teri ohvrikivile. Jahvatati käsikiviga esimest ja h u, jälle ootas ohvrialtar esimest peotäit uudse jahu. Küpsetas perenaine uudse leiba, ei tohtinud ohver andmata jääda: valmistati iseäralik ohvrileib. Pärastistelgi jahvatamistel ja leivaküpsetamistel pidi alati ohverdamist meeles peetama, ehk muidu kadus rahva arvamise järele õnnistus majast.

Viljandimaal lõigati valmis vilja sirbiga paar peotäit, niisama kitkuti paar peotäit l i n u ja k a n e p i d, viidi aita, pandi salve kohta lae alla rippuma, pead ehk kuprad allapoole. Seal rippusid nad teise suveni, mil nad lõikuse ajal uute peotäite vasta ümber vahetati. Niisama kitkuti noort rohtu ja viidi aita, heinaajal põimiti natuke kõige ilusamat heina.

Keedu ajal tuli ohverdamist ikka meeles pidada. Ei ohverdatud keedusest ka iga kord, kui pada tulele pandi, tingimata ometi ikka, kui midagi uudist keedeti. Mõnes kohas valati iga keedu ajal vähemalt leeme vahtu kuhugi ohvriks. Liha ohverdamisest on ju loomaohvrite kirjelduses kõneldud. Puuduvad teated, kas kaalikaid ja muud aiavilja ja puuvilja iseäranis ohverdati; kartulid igatahes said alles mineval aastasajal rahva seas tuttavaks ega võinud siis vanemal ajal ohvriainena esineda. Küll leidub aga teateid kakkide ja vorstide kohta; esimesi annetati mardipäeval, viimseid toomapäeval. Pudruohvrist teab vana rahvas õige sagedasti kõnelda. Sool langeb sagedasti esinevate annete hulka.

Naisterahva näputöögi pidi ohvrisaajatele matti maksma. Mõni noorik, neiu ei võtnud vaevaks aineid asjaks valmistada, vaid viis lihtsalt villu ehk linapeosid. Teised jälle ketrasid villad ehk linad küll lõngaks, aga ei kudunud neid, vaid viisid niisama ohvripaika. Kolmas osa naisterahvaid arvas oma kohuseks ainult valmistatud näputööd viia. Ühed kudusid sukapaelu, väikseid sukke ja kindaid ja annetasid neid; teised lõikasid kanga otsast väikse tüki ja saatsid sedasama teed; jälle teised valmistasid kangast tite riided ohvriks. Lühidalt, missugust näputööd naised iganes tegid, ikka katsusid nad „kümnist“ maksta. Ei ole kuulda, et mehed oma käsitöödest niisama ohvrid oleksid viinud töö edenemise pärast. „Seppade“ karjast andis ehk raudsepp harukorral tüki rauda; puusepa puutööde annetusest vaikib rahvasuu, ehk olgu siis, et puusepp reomäele puutüki viskas.

Peale näputöö ohverdasid naisterahvad veel muidki asju, nagu linta, klaashelmeid, hilpa, riideli-pakaid, väikseid rätikuid jne.

Tähtsat osa ohverdamisel esitas raha. Vaskkopikad kõlbasid igal puhul. Suurem mõju arvati ometi hõbe-dal olevat. Kelle jõud kandis, see annetas väikse hõbe-
raha, kelle jõud kandis, suure hõberaha, rubla ehk taalri ehk koguni mitu. Kehv püüdis ainult hõbevalgega toime tulla, hõberahast ehk muust hõbeasjast noaga ohvri-paigale kaapides. Niisamasugust mõju kui hõberaha arvati hõbepreesid, sõled, sõrmused jne. avaldavat; neid viisid niihästi mehed kui naised anniks. Muid me-tallasju annetati enam harukorral, niisama kulda. Kulla annetusest olen õieti ühe korra kuulnud: Kuusalu allika-tesse öeldakse kulda heidetud olevat.

Iseäralikkudel kordadel ohverdati koguni väärtuseta asju: vett, sülg, kiva, puutükk, laasta, raaga, klaasitükk, igasugu prügi, lühidalt kõike, mida iganes kätte juhtus. Reomaale kõlbasid ohvriks kõiksugu väärtuseta ained. Ei puutunud muud peosse, visati peoga mulda ehk sülitati reomaale, aga mingisuguse märgi pidi möödamineja enesest ikka maha jätma.

Leidus kohti, kuhu ainult kiva ohverdati. Igaüks, kes sinna läks, pidi kivi ohvriks kaasa viima. Sarnast kivide ohverdamise kohta, ilma et seal reomaa oleks, näi-datakse Virumaal Pihlaspää ja Jorika küla ligidal. Seal on metsas kõrgem kungas, künkal vare väikseid kiva. Vana rahva jutu järele pidanud endisel ajal igaüks sinna mineja kivi kaasa viima. Kohta hüütakse vana kabeli mäeks. Kas seal varem kabel ehk surnuaed olnud, ei teata.

Kahjaks loetakse küll ohvrijookisid, aga laiemas tä-henduses arvatakse nende hulka ka leem ja piim. Kõige sagedamini annetati taari, sest seda oli tavaliselt alati talust saada. Nagu näha, arvati taaril ometi vähem täht-sust olevat. Suuremat väärtust anti vanal ajal mõdule, hiljemini õllele. Kui õlut iganes majast leidus, ei toh-tinud see ohverdamise puhul puududa. Õlut valati tuppa põrandale, ohvrivakka, ohvriaeda, ohvrikivile, hiie alla, vette, nimelt merde. Mitte vähem tulu ei loodetud vii-nast. Sellestki maksti ohvrisaajale matti, kui nimelt viina kodu ehk kaasas juhtus olema. Ilmade ja kalaõnne kohta arvati viin rohket mõju avaldavat, aga ka õllest loo-deti niisugusel puhul rohket kasu. Kraasnamaal pandi rukkikahi kaussi, noormees sasis hammastega kausi äärest kinni ja jõi kogu kahja. (Kallas, Kraasna Maar., l. 88.)

Pühad puud.

Hiied.

Esivanemad ei tunnud mingisugust kividest müüritud, silmapiiri takistavat templit, kuhu oleksid kogu tulnud ohverdama ja jumalat teenima; nende templina esineb looduse hiis, kus jumalus asub, kelle lähedust okste sahin kuulutab. Hiiemetsade ja salude puudusel täidavad nende aset mitmel kohal üksikud hiiepuud.

Hiiemetsast annab ju Läti-Hindreki tunnistust. 1220. aasta sündmuse kirjeldades jutustab ta Virumaa kohta: „Seal oli üks mägi ja sel mäel ilus mets, kus rahva arvavamise järele saarlaste suur jumal, Tharapita nimi, sündinud ja sealt Saaremaale lennanud. Üks preester läks sinna ja raius seal tehtud jumalatekujud ja -pildid puruks ja inimesed imestlesid, et verd välja ei voolanud“ (XXIV, 5). Hindrek küll kohta ei nimeta, aga see hiis arvatakse Eba vere mäel olnud olevat. Teise hiie nimetab Liber Census Daniae, tähendades, et Verklas niisugune olla. Russov oma ajaraamatus (2) ütleb: „Ka on nad mõned salad pühaks pidanud, kust nad ühtegi puud ega põõsast ei julenud raiuda, arvates, et raiuja kohe sureb.“ Hjärn kirjutab oma ajaloos (lhk. 40): „Eestlased on niisama kui soomlased pühaks pidanud metsi ja metsasalkasid, ka üksikuid puid, nõnda et keegi ei tohtinud lehtegi neist võtta.“

Hupel ütleb hiite kohta: „Keegi ei lähe hea meelelega nende juure ega julge oksagi niisugusest pühast puust raiuda ega nii kaugelt, kui puu vari ulatab, maasikaid noppida. Kui mõni sakslane pühas vihas ehk vallatuse pärast pühi puid lõikab ehk raiub, siis värisevad nad (eestlased, lätlased), peaaegu kindla ootusega, et kättemaksmine tuleb. Mõnes pühas kohas on üks, mõnes mitu puud

— enamasti kuused; neid on künghostel, lagedal, allikate ääres ja mujal. Talupojad, keda asja väljatulemine ja ettemääratud karistus ei hirmuta, matavad surnud hea meelega salaja niisugusesse paika. — Niisugustes pühaks peetud hiites käimine ja nende austamine on kangesti ära keelatud. Mõned mõisnikud on nõudnud, et talupojad niisugused puud maha raiuksid, aga kõigi ähvardustega ja manitsustega ei võinud nad midagi korda saata; pidid viimaks ise kirve kätte võtma, et kartlikkudele julgust anda. Villa, vaha, lõnga, leiva ja muude asjade ohvrid on veel tänapäev nende juures viisiks; nad panevad need annid püha paika ehk pistavad puude õõnsustesse. Ka allikad ja jõed saavad ohvrianda. Kui ihu peale kärnad, paised ehk muud sarnased tekivad, ütlevad nad, see tulla kustkilt kohast ehk maast; nad lähevad siis sinna, kus nad viimati istunud, maganud ehk joonud ja kust nad arvamise järele haiguse saanud; sinna kaabivad nad natukese hõbedat rublatükist ehk naiste kaelarahast ehk rinnaehtest.“ (Topographische Nachrichten II.)

Muudki ajaraamatud toovad samasuguseid teateid. Vana aja kirikukatsumise protokollid kaebavad tihti hiite austamise üle. Reigi kirikuvalitsemisel kirjutatakse 19. veebruaril 1641, et seal palju hiisi, sambaid, posta, rista ja kabelid olla, kus ebajumalaid teenitakse. Jõhvist panakse 21. aprillil 1699 kirja, et seal palju hiisi olla. Iseäranis ilmuda suur ebajumala-teenistus Kuremäel 15. augustil nähtavale, kuhu mitmest kihelkonnast kokku tullakse, isegi Venemaalt (Inland 1857, № 17).

Kõiki hiisi ja hiiepuid üles lugeda viiks liig kaugele. J. Jung nimetab neid oma Muinasaja - teaduses II ja III hulgakaupa. Ülepea võib ütelda, et neid igas vallas mitu oli olemas. Täheandan siia ainult mõne üksiku, tähtsama.

Hiiemetsade poolest oli vanasti Hiiu maa kuulus. Ka lähedal Kassaaarel kasvanud rahvateadete järele suur hiiemets, põlised tammed. Hiiemetsa all seisnud pool saart. Esiotsa ei julenud inimesed jalgagi püha metsa pista, aga kui korra siga metsa jooksnud ja siga otsima hakatud, sattunud otsijad hiiemetsa; sest saadik kui metsaskäimise halbu tagajärgi ei nähtud, hakatud sagedamini metsas käima.

Teine tähtis hiiemets Hiius oli Kärddla Hiiusaare küla juures, niisama tammemets. Seal käidi 19. aastasaja keskpaigal veel ohverdama; isegi suurelt maalt ilmus sinna ohverdajaid.

Saaremaal Kärļa Pühajõe kaldal kasvis mineval aastasajal veel püha lepp, mille juures ohverdati ja kus abi paluti. Rahvajutu järele viidi see, kes usukommete vastu eksinud ja surmale mõistetud, selle lepa juure palvele. Kui ta seal puu juures süüd kahetsenud ja lepalt andeks palunud, siis antud talle armu, aga kes ei kahetsenud ega palunud, see poodud üles. Nõnda on mitu inimest üles poodud. Et seda puud pühaks hakatud pidama, tulnud sellest, et seal puu otsas korra üht valget lindu nähtud, keda rahvas ei tunnud. Lindu peetud pühaks linnuks, sellepärast pühaks ka puud, kus lind aset võtnud. Pühalepa kirik päris nime pühast hiielepast. Audru Jõõpres arvab rahvas oma hiietammest, et see taevast maha tulnud.

Kus hiis metsana ehk saluna esines, seal oli see tavalisest tammik, üksikuks hiiepuuks võis aga muidki puid saada. Peale tammede austati hiiepuudena veel saari, pihelgaid, jalakaid, vahtraid, pärni, leppi, haabu, remmelgaid, kadakaid, mäнди, kuuski jne. Harukorral, nagu Kose Vilamaa külas ja Helme Ummulis toomepõdsast. Õunapuude, pirnipuude, pajude j. n. e. kohta ei ole ma teateid nende austamise poolest leidnud. Pajusid ei austatud muidugi nende väikse kasvu pärast, aga miks viljapuid hiiepuude hulgas ei nimetata, seda ei teadnud mulle keegi seletada. Vist ei tuntud neid muistsel ajal.

Hiiemetsas ja hiiepuude all käisid inimesed neljapäeva õhtuti palumas ja ohverdamas, ainult ohverdamas aga muulgi ajal. Nagu enne tähendatud, peeti hiiepuid nii pühaks, et keegi neist ei julenud oksagi murda. Mõnes kohas öeldakse, et keeldud nende külge puutada, kuid teisalt teatatakse, et hiiepuude okstele ometi mõnesuguseid anda pandi, kusjuures tingimata pidi puu külge puudutama. Kreutzwaldi teadmise järele pidi hiiepuid vähemalt korra aastas loomaverrega kastetama, peale selle veel tapetud looma värske liha leent puu juurele valatama, et loomad paremini sigineksid (Der Esten, lhk. 2). Kose kihelkonnast teatatakse, et seal õlut mitte ainult hiiepuu juurele ei valatud, nagu mujal tavalisest tehti, vaid puu otsa visati, kuna õlle raba selsamal päeval loomadele söödeti. Peale selle toodi hiiepuu alla veel mõnesuguseid söögiaineid, isegi kanamune ja raha. Ka viljateri ja meekärgi ei unustatud viia. Raha maeti enamasti maha hiiepuu juure mulla alla. Vändras viidi hiide püha lohku ohvriks tihti ülikonde, just nagu Tõnnilegi.

Mitte ainult puud ennast ei tohtinud puutada, vaid ka puu alt midagi enesele võtta. Niikaugele kui puu vari ulatas, oli kõvasti keeldud sealt kasvavaid marju võtta (Petri, Estland II, l. 120). Muidu oli kohe nuhtlust oodata. Kreutzwaldi teadmise järele lasksid kütid, kes hiiepuu lehtedega püssi suitsetasid, küll alati märki, kuid neid ähvardas hädaoht, et nende oma püss nende elu võttis (Der Esten, l. 9—10). Ainult haiguste arstimiseks võis hiiepuu lehti ja oksid tarvitada. Niisama oli lubatud hiiepuu alt mulda arstimiseks võtta. Mullaga hõõruti paiseid, naha- haigusi, palet hambavalu puhul j. n. e. Ära minnes pistis annetaja kas hõbetüki, hõbepreesi ehk sõle mulla sisse; vaene kaapis preesi ehk raha pealt ainult hõbevalget mulla peale. Ohverdati aga vaskrahagi.

Hiiumaal suitsetati hiiepuu samblaga haiget. Puu alt võetud mullaga hõõruti paiseid.

Mõnes kohas kadus aja jooksul hiiepuu, aga kohta austati edasi. Nii Virumaal Vihula hii eniidul, kust hiiepuud ammu kadusid, aga edasi ometi ohverdati. Möödaläinud aastasaja 7. aastakümne algusel leidis T. Lepp-Viikmann vanalt hiiekohalt 9 kanamuna, 9 sealiha-tükki, 9 leivatükki, terve looma südame ja looma kopsu, rist peale lõigatud; kõik alles värskelt sinna viidud. Seda tunnistasid ka leiu järele ärakeedetud munad.

Iseäralikku austamist leidsid ka „rännanud puud“, puud, millest rahvas teab, need rännanud mujalt praegusele kasvamisepaigale. Neile ohverdati niisama kui hiiepuudele, kui neid rännanud puud ka alati hiiepuudeks ei nimetata. Mõnest rännanud puust peeti rohkem lugu kui lihtsast hiiepuust ja ohverdati talle sagedamini. Suures lugupidamises seisid näituseks Jaagupi ja Audru rännanud puud. Tihti peeti ka pikse puudutatud puud pühaks, näituseks Meeksis (Wiedemann, l. 410).

Hoomuli „jumalate mäel“ kasvasid vist ennemuiste hiiepuud; need hävisid hiljemini, aga mäel ohverdati vana viisi edasi. Märjamaa kihelkonna Kasti valla Lokuta küla ohvrilohust, hiie-august teatakse, et selle ümber vanasti hiietammik kasvanud. Aja jooksul hävinud tammik ja järele jäänud hiie-auk, kus uuema ajani mitmesuguse hai- guse puhul käidi ohverdamas.

Samasuguseid hiielohkuseid leidub mitmest kohast. Enamasti oli lohu põhjas kas allikas, tiik ehk loik, mille ümber hiiepuud kasvasid; viimaste alla, aga ka vee ääre pandi annid maha.

Uueima aja õpetajad algasid püha sõda hiite vastu. Õpetajate pealekäimisel langes palju hiiepuid kirveterale ohvriks. Võnnus käis 1787 õpetaja B. Sass köster Reudolphiga seltsis Tammekülas püha hiitamme maha raiumas. Õpetaja Sass ei pannud ometi Bonifaciusele järele tehes ise kätt hiitamme külge, vaid laskis kõstri tamme maha raiuda. Igal pool ei avaldanud õpetajad ometi hiite hävitamises liig suurt agarust; hiiepuud kestsid edasi, kuni ajahammas nad maha murdis.

Nagu eestlased, pidasid soomlasedki vanasti hiisi suure au sees. Soomes ei kehitunud hiite austamine nii üleüldiseks kui meil. Mitmes kohas viidi jüripäeval piimapotid ohvriks pühade puude alla. Püha puu maharaiumise kannul käis õnnetus (K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, lk. 130).

Soomes hakati kiriku poolt ju vara hiisi taga kiusama. Ingerisse saatis Novgorodi ja Pihkva peapiiskopp Makari 1535. munga Ilja paganuse jälgi hävitama. Ilja tegevusest kirjutatakse, et ta „rahva vanu pruuka kaotanud, pühad hiied maha raiunud ja ära põletanud ja ohvriksid vette veeretanud. Vanematest ja keskealistest meestest ja naistest ei julenud keegi hiite hävitamisel abiks olla, sest et paha vaim neid varjas. Sest kui keegi neisse (hiitesse) puutus, arvasid nad paha vaimu seda tegevat ja hukka saatvat. Nii suurel mõõdul mõjus neis paha vaimu kartus. Kui aga preester tuli ja kohti püha veega pritsis ja palve pidas, hävitasid nad pühad paigad, ilma et need oleksid kahju saanud.“ (Suomi, 1848, l. 174—175.) Ingeri rahvas arvas siis hiites paha vaimu asuvat, keda muidugi ohvritega püüti lepitada. Tähen­dab ju „hiisi“ praegugi veel Soome keeles paha, kurja vaimu. Meil ei ole kindlaid teateid endil alal hoidunud, missuguseks vanad eestlased hiies asuvat vaimu pidasid; võimalik, et ka kurjaks. Head vaimu ei olnud ju tarvis karta, küll aga paha, ja paha tuli ohvritega lepitada. Paha vaim võis ju selle tappa, kes hiiepuu oksid murdis. Hea vaim ei oleks hiiepuu külge mitteohverdamise nõul puutujat muidugi mitte tapnud.

Ingeri rahva kommetest kirjutatakse veel 18. aastasajal: Seal on küll evangeeliumi õpetajad, aga talupojad lähevad vastu nende tahtmist ühel iseäralisel päeval metsa, määravad hulga puid ära, raiuvad maha, pruulivad õlut ega lahku enne metsast, kui õlu otsa joodud; teevad neist puist tule, panevad nende peale elusa kuke ja põletavad selle. (Das veränderte Russland, l. 51).

Georgi oma reisikirjelduses ütleb Ingeri rahvast: Kirikud ja pühad pildid esitavad neil tihti ebajumalate pilti; need kantakse ja kingitakse metsa (Beschreibung aller Nationen des russischen Reiches, I. 27). Tingimata tähendab see mets, kuhu pühad pildid viidi, hiiemetsa.

Liivlased austasid, nagu paavst Innocentius III ühes kirjas 1199 ütleb, arbores frondosas = lehtpuid (Origines Livoniae, 205).

Hiiepuude austamine ja nende all ohverdamine ei ole mingisugune eestlaste ega soomlaste leidus. Ei, hiiekultus valitses laialt paganuse maailmas. Slaavlastest teatakse, et neil hiiemets Romoves oli, kuue küünra jämeduse tamme. Selle püha tamme ümber oli värvilistest rätikutest nagu aed tehtud, tamme juures rippus Perkunosi kuju, kelle ees alati püha tuli põles (Kurtz, Mythologie, I. 625). Germaanlaste puudeaustamisest jutustab juba Tacitus. Altarid seisavad hiiemetsas, ohvriloomade pead ripuvad okste otsas (Grimm, D. Mythologie I, I. 57—58). Hiljemini teatatakse, kudas sakslased püha hiietamme austavad, ristiusu kuulutaja Bonifacius aga Geismaris selle tamme maha raiub. Rahvas ootab, et välgud raiuja maha löövad, aga asjata. Karl Suur laskis kuulsa Irmini samba Eresbergis ära hävitada. Puu juurest leidis ta hõbedat ja isegi kulda. Upsala ehitati püha hiiepuu kõrvale hiljemini tore tempel (Meyer, Altgermanische Religionsgeschichte, I. 69—70). Rootslased pidasid Upsala hiie iga puud jumalikuks (Bremeni Aadam, IV, 27). Preestrid ja kuningad pidasid ägedat võitlust hiiemetsade vastu. Padeborni maapäev määras 785 kange nuhtluse neile, kes allikate ääres ja puude all ohverdasid. Kanut Suur (1014—1035) andis Inglisemaal kõva keelu hiiepuude austamise kohta. Bremeni piiskopp Unvan laskis hiisi maha raiuda ja neist kirikuid ehitada (Hermann, D. Mythologie, I. 502). Grimm teab, et uuema ajani Saksamaal pühi tammesid tuntakse, mille ümber noorsugu mõne korra tantsib (D. Mythologie I, I. 59).

Ka vanad greeklased ja roomlased tundsid hiiesalusid. Ovidius kõneleb Cerese hiiest Tessaalias ja Egeria hiiest Itaalias, teised jälle hiiest Ateena juures ja veel muist. Ateenlased mõistsid surma selle, kes hiiesalust püha tamme maha raius. Igatahes pidasid vanad kultuurarahvad hiisi pühiks ja austasid neis tihti oma jumalaid (Inland, 1857 № 17).

Palestiinaski austati hiisi ja ohverdati neis. Ju Mooses nõuab nende hävitamist: „Nende altarid peate te maha kiskuma ja nende ebausust sambad katki murdma ja nende hiied ära raiuma ja nende nikerdatud kujud tulega

põletama (5. Moos. 7, 5). Kohtumõistjate raamat (3, 7) kaebab, et Iisrael Baali ja hiisi teenib. Rehaabeami ajal nimetatakse: „Nad ehitasid enestele üles kõrgeid paiku ja ebausust sambaid ja hiisi iga kõrge mäekünka peale ja iga halja puu alla“ (1. Kun. 14, 23). Lühidalt, hiiteenistus on ühine vanale paganuse maailmale.

Ehitud puud.

Mitte ainult hiiepuude alla ei pandud ohvrid, vaid ka puude otsa. Alati ei selgu, kas puud, mille otsa ohvrianda pandud, hiiepuud on, kuid vististi tuleb neid niisugusiks arvata. Hiiepuude otsa pannakse paelu, lint, lõnga, riidetükka, linapeosid, preesa, sõlgi ja muud sellest sarnast. Ju Olearius kirjutab 1663: „Nad valivad enestele mitmes kohas, iseäranis mäeküngastel mõned puud, laasivad ladvani okstest, mähivad punased paelad ümber; nende puude all paluvad nad oma ebausust palveid ja soovivad soovisid.“

Lääne-Nigula kiriku katsumise protokollis 23. dets. 1645 öeldakse: Ohverdatakse ebajumala ohvrid kivide juures ja puude all, nagu iseäranis herra Buxhövdeni mõisas (Paliveres), kus kaks puud olla, mille külge inimesed paelu seovad ja riputavad, arvates sedaviisi haigusi parandada ehk muidu õnne saada (Konsistoriumi arhiiv, Inland 1857, nr. 17). Lääne-Nigula Paliveres nimetas rahvas kaht jalakat „vanadeks jumalateks“. Nende austamise pärast kaebasid õpetajad kaua aega. Jäi keegi haigeks, pandi jalakate okste külge paelu; sedaviisi loodeti tervist tagasi saavat (Russwurm, Sagen aus Hapsal, 199). Edasi teab Russwurm, et Reigis veel 1850 paigu püha haava otsa haiguse puhul ehk muul korral paelu ehk ristikesi riputati (Inland, 1857, nr. 17). Kõpu kabeli juures on vana pärn. „Sagedasti on see puu täis kirjuid lintu ja hilpa, mis nad oma riidetest võtavad ja naeltega puu külge löövad“ (Osiliana, l. 22).

Hiidlased käisid vanasti teele minnes enne tammele ohvrid viimas. Nad riputasid tamme okste külge siniseid ja punaseid lintu, nii et tamm eemalt vaadates üsna hilpudes lehendas. Võrumaa kohta teatab J. Tamm, et hiiepuu otsa inimese haiguse puhul riideidki pandi ja nimelt selle kehaosa riideid, kus haigus inimesel olemas. Oli pea haige, riputati rätik, tanu ehk müts puu otsa; keha haiguse puhul rätik, võöd; jalgade haiguse puhul sukad, käte haiguse puhul kindad, silmade haiguse puhul kätärätik. Isegi palmikuid riputati mõne korra puu otsa, puu

alla aga raha. Raha maeti tihti puu juurte alla, et kuri käsi teda ära ei võtaks.

19. aastasaja algusel ehiti Kumara saarel püha jalakat lintidega. Metsas sedaviisi kokkukasvanud puudele, et alt läbi võidi ronida, pandi niisama paelu külge läbi-pugemise puhul ja loodeti nii tervist tagasi saada. Saaremaal lasksid mitmed isad niisuguse puu vahelt vananema kippuvaid tütreid tagaspidi läbi pugeda, kes ise seni puud paeltega ja lintidega ehtesse panid. Niisugune puu vahelt läbi pugemine pidi tütrele kosjaõnne tooma. — Vairava Laagnal Sõmerkaldal kasvis vanasti kolm kuuske, mille okstele tihti paelu ja linta seoti. — Mihkli kihelk. Veltsa mõisa aias kasvab elupuu; sel oli hiljuti veel palju linta ja paelu küljes; niisama leidub Laasma metsas samas kihelkonnas palju pihelgaid lintidega. Naised ja tüdrukud ohverdavad seal tervise kättesaamise pärast.

Räpinas seisis mõnekümne aasta eest veel küla karjamaal suur pihelgas. Selle pihelga juures käis külarahvas iga neljapäeva õhtul palumas oma karjaloomade pärast. Paluma minnes viidi pihelga okstele punaseks värvitud villaseid lõngu, linu ja ka hõbesõlgi, selle järele, kuidas kellegi jõud kandis. Need annid seisid seni pihelga oksitel, kuni nad ära mädanesisid ehk mõni nad ööse sealt ära koristas. Niisugusel korral arvas külarahvas, et jumal nende palveid kuulnud ja nende annid vasta võtnud. See arvamine sundis neid pihelgale uusi anda viima.

Jaani õhtul heideti Virumaal õnnelillede pärg hiiepuu otsa. Õnnelillede seas oli alati sõnajalgugi. Õnnelilled võeti teisel hommikul ära, sõnajala-pärg jäi aga seni puu otsa, kuni närtsis (Kreutzwald, Der einf. Esten, 1. 2—3).

Hiiumaal Vaemla vallas Mõnnaste külas Nuudi talu maal kasvab suur hiiepuu, millele puust rist otsa pandud. Selle hiiepuu all käis 19. aastasaja lõpupoolel mõnigi vana inimene ohverdama ja palumas. Mida see puurist tähendab, ei tea teadete andja ütelda. Vist taheti hiiepuule ristisu kuhu anda ja seati ses mõttes puu otsa puurist püsti. Ühest Emaste hiiepuust teab Russwurm, et haiguse puhul selle tamme koore sisse rista lõigatud ja puu alla ohvid pandud. Hanila Koeraküla viherpuule viidi linta, paelu ja soolatopsa; nendega vajutati enne haigeid kohte, nagu maa-aluseid, vistrikka ja paiseid. — Kuusalus seisnud veel 19. aastasaja kolmanda veerandi algusel punaste paeltega, lintidega ehitud ritv (Amelung, Sitzungsberichte d. Gel. Est. Gesell. 1884, 1. 187).

Isegi liivlased austasid hiiepuid ja ehtisid neid tihti lintidega. Näituseks leidus neil Autsimoisa maal veel enne sõda püha lõhmus, umbes 60 jalga kõrge. Selle lõhmuse juures käisid niihästi liivlased kui lätlased ohverdamas. Ohverdati tihti kirjuid sukapaeltu, mis tikuga puu külge pisteti ja tuule kätte jäeti lehvima. Keegi ei julenud lehtegi lõhmusest ära murda, veel vähem oksa, sest muidu kardeti kanget karistust. Vanasti käidud raskel ajal alati lõhmuselt abi palumas ja tulevikku teada saamas. Aastasajad on seda lõhmust austatud.

Ristiga puud.

Teine jagu puud on ainult ristidega. Ma ei ole jälgi leidnud, et meie rahvas ristidega puud oleks hiiepuudeks pidanud, kuid vististi tuleb neid viimaste kilda lugeda. Palju enam esinevad ristidega puud surnute mälestuse märkidenä. Surnuga puust mööda minnes tehakse rist puu koore sisse, praeguse rahva seletuse järele sellepärast, et surnu sama teed mööda tagasi ei tuleks, kodu käima ei hakkaks.

Kihelkonna kihelkonnas Atla ja Karala tee ääres on männipuude koored rista täis, mõni suur, mõni väike. Mõnel puul nii palju rista, et uute jaoks enam ruumi ei leidu. Surnuaialt tagasi tulijad teevad neid rista, tihti õuemärka juure lisades. Õuemärkide järele võib talu surnute arvu ära määrata. Tagamõisas ei tehta rista, vaid murtakse noorte puude ladvad ära. Jälle teisel laasitakse puude oksid.

Väike-Maarjas lõigatakse ristteel puu koore sisse matuselt tulles rist. Jõhvis peetakse hobune teel kinni ja lõigatakse rist puu koore sisse. Helme Patkulas on ristikuusk tee ääres mitmekujulisi rista täis. Mõned puu koore sisse lõigatud märgid tuletavad liig vähe rista meele (Varonen, Vainajainpalvelus, l. 101—102). Laatres kasvab kirikutee ääres suur pedajas, koor rista täis lõigatud. Surnut pedajast mööda viies lõigati vanasti ikka rist pedaja koore sisse, kodukäija kojutulemise takistamiseks.

Võrumaal, kirjutab Kreutzwald (Der einf. Esten, l. 69), valitseb iseäraline viis, et surnuviijad surnuga ühe puu all peatavad, ... mille nad ristiga ära märgivad. Niisugust puud hüütakse virvepuuks. Mujal ei ole seda nime kuulda, vaid puud nimetatakse kas „ristimänniks“ ehk „ristikuuseks“, selle järele, missuguse puu sisse risted lõigatud. Tavalisesti lõigatakse risted nende kahe

nimetatud puutõu sisse. Risti lõigates rüübatakse viina; see tuletab endist joomaohvrit meele. Vanasti oli ristide tegemine ühtlasi lõngade, paelte sidumisega puu külge ühendatud. Viimsed esinesid muidugi ohvritena surnutele (Eesti Kultura IV, H. Reiman, l. 152—153). Pärnumaal lõigati mõnes kohas ainult ausa inimese surnuaeda viimisel tee kõrvale puu koore sisse ristsid. Karksis raiuti mõnikord isegi kivi sisse niisugusel puhul rist.

Ühest Setumaa tammest teab Kreutzwald, et selle koore sisse vanasti jumalakuju lõigatud, pärast tehtud ometi kolm risti asemele (Kreutzwald-Boecler, Der einfältigen Esten, l. 5).

Samasuguseid puid on Lätimaal, Võnnu maakonnas. Ekhofis näituseks kasvab tee ääres vana mänd, mille koor kahe sülla kõrguseni ümberringi ristidega kaetud. Lätiski lõikavad surnuaialt tagasi tulevad matuselised risti puu koore sisse, et surnu ei hakkaks kodu käima.

Ristiga puid tunnevad soomlasedki. Tavalisest on niisugused puud alt tüve poolt okstest puhtaks laasitud, karsitud, mispärast niisuguseid puid „karsikoteks“ nimetatakse. Karsikodki tuletavad tavalisest surnuid meele ja neid valmistatakse matuse puhul. Mõne korra laasitakse puu altpoolt okstest tühjaks ja jäetakse ainult üks ehk kaks oksa kasvama. Karsikoid tehakse Soomes aga ka kellegi esimest korda majas käinud võõra austamiseks. (J. R. Aspelin, Elias Lönnroti Album, l. 308, K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, lk. 127 j. e.)

Aasta 30 eest nägin Ingeris Lembala kiriku ligidal niisuguseid mända, mis esmalt laasitud ja pärast maast umbes kolme sülla kõrguseni lauaotsakesi täis naelutatud. Neile lauaotsakestele oli kas risti- ehk mõni muu märk peale tehtud. Kui surnu männist mööda viidi, löödi surnu mälestuseks männi külge laudmärk üles. Ristiga lauatükk arvati surnul kodukäimise tee kinni panevat.

Vanemal ajal oli Soomes igal talul oma püha hiis, karsikko, kus niisama nagu meie hiies mõnesuguseid ohvrid ohverdati. Nende ohvritega tuletati tavalisest surnuid meele. Loomi ja kalu ei ohverdatud iialgi toorelt, vaid ikka toiduna. Niisamasuguseid roaohvrid kui meil Uku vakale ja Tõnni vakale ohverdati, ohverdati Soomes karsikotes surnutele. Muidu lõigatakse karsikko-puusse veel mõnesuguseid märka (Virittäjä II, l. 93—97). Tihti hüütakse niisuguseid ristiga karsikoid ristimänniks, ristikaseks jne.

Sambad.

Iseäralikust hiiest teab Kelchi ajaraamat jutustada. 1698. a. Viru-Jaagupi kirikukatsumise protokollis esineb küsimus: Kas talupojad mõnes kohas ebajumala-teenistust peavad? Vastus kuulub: Peipsi rannas on nad kuskil tammesamba püsti pannud, mille juures nad ohverdavad (Continuation, l. 584). Sambast kõneldakse ka Reigi kirikukatsumise protokollis, kus 19. veebruaril 1641 tähendatakse, et hiites, sammaste, postide, ristide ja kabelite juures hirmust ebajumala-teenistust peetakse (Inland, 1857, nr. 17). Pärnu-Jaagupi kihelkonna kohta tähendatakse 1680. a. kirikukatsumise protokollis, et seal mõned sambad olemas, kus ebausku peetakse (Sirvilauad 1903, J. Köpp, lk. 15). Martna Riudes on 1642 post, mida keegi ei julge maha raiuda. Mustjalas oli Pangal vanasti puusammass, kuhu kalaõnne pärast ohvrid viidi, Keilas Moraste männikus kaks kiviposti, kus ohverdati. Kärla kirikukatsumise protokollis öeldakse: Kiriku ligidal on sammass, müür ümber, kus ka talupojad ohverdavad. Jamajas Türgo külas olnud veel hiljuti Tõnni sambad, mis kohtute poolt ära põletatud (Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu I, l. 255). Lähemad teated nende Tõnni sammaste kohta puuduvad.

Tõenäolisena ilmub, et meil puid sammasteks ei hüütud, vaid tõesti sambaid sammasteks ja neid sambaid austati. Viimast oletamist toetab omalt poolt Kelchi väide, et Peipsi ääres sammass püsti pandud. Kasvavast puust ei oleks Kelch sarnast ütlust tarvitanud.

Samba austamine tuletab sakslaste kuulust Irmensäule meeles. Mõned vanad kirjad nimetavad seda sambaks, teised puuks.

Kolmandad tõendavad koguni, Irmensäule (Irmisammass) esitanud sõjariistadega varustatud meest, kes paremas käes lippu, pahemas oda kannud. Viimsed oletavad, et see kuju kas ülemat jumalat Voodani ehk Heruski vürsti Hermannit kujutanud. Igatahes ei ole tänini Irmensäule iseloomu jõutud täiesti kindlaks teha.

Laplased seadsid oma ohvrisamba juure iseäraliku haralise puu püsti, mida nad „maailma-sambaks“ nimetasid. Arvati, et Jumal selle samba abil maailma üleval peab. Niisugust maailma-sammast võiti vahel veregagi (U. Holmberg, Lappalaisten uskonto, l. 56). Venelasedki kõnelevad Ilja Murometsa loos maailma sambast.

Viimaks nimetatud maailma - sammast tuletab omalt poolt jälle vana maailma Heraklese sambaid meele. Maailma-sambad erinevad ometi Eesti „sammastest“ täiesti.

Samba austamine ulatab kaugele Vana Testamendi aega tagasi. Iisraelis austati sambaid. Moosese ajal pidi neid Iisraelis esinema, sest ega Mooses muidu mõnda korda ei oleks keelnud nende austamist. Keelust hoolimata kestis sammaste austamine edasi. Joramist ja Hiskiast kuuleme hilisemal ajal, et nad ebausust sambad ja hiied ära hävitanud (2. Kun. 3, 2; 18, 4).

Pühadest puuristidest eelpool ühenduses kirikutega ja kabelitega.

Pühad veed.

Allikad.

Esivanemad ei ohverdanud mitte ainult puudele ja maale, vaid ka veele, nimelt merele, järvedele, jõgedele, ojadele, kaevudele, kraavidele, allikatele. Kõige rohkem ohverdati vististi allikatele. Küll ei mindud allikatele igal niisugusel puhul, mil ohvrid vakka, kivile ehk hieele anti, kuid allikale ohverdama sundivaid juhtumisi leiti ometi ohtrasti. Allikate abiandmise-jõu piir oli enam rajatud kui muil ohvripaikadel. Allikad näituseks ei võinud rahva arvamise järele karjale sigidust anda ega viljakasvu edendada ega kõigi õnnetuste eest ära hoida. Nende võimuses seisis haigusi kaotada, puhastust tuua, aga ka edaspidi haiguste eest hoida niihästi inimesi kui loomi jne. Mõned põhjused ajasid inimesi sagedasti küllalt allikatele ohvrid viima.

Rahvas tunneb mitmesuguseid allikaid: pühi allikaid, terviseallikaid, eluallikaid, ilmaallikaid, uduallikaid, viinaallikaid, mõduallikaid jne.

Esimeses reas seisavad pühad allikad. Esivanemad pidasid mõne koha vett iseäranis pühaks. Tunnistust annavad sellest „püha“ nimelised jõed, järved, allikad ja veel mõned muud sellenimelised kohad. Kõige pealt puutub meile silma Püha kihelkond, kus vanasti vist iseäralik püha koht leidis; edasi Püha küla Väike-Maarja kihelkonnas (Rev. I, 76, a. 1586). Pühalepa kihelkond Hiiumaal, Pühaste küla Rõngus, Pühapõlde Kullamaa Ohtlas, Pühapaju Mõigus, Püha talu Keilas, Püha mägi Alatskivil. — Pühajärvi on mitu olemas, kõige tuttavam neist Otepää kihelkonna oma. Peale selle aga veel Pühajärv Anna kihelkonnas ja teine Saaremaal; viimne kannab ka Kaalijärve nime. Tartust ida pool öeldakse veel üks Pühajärv olevat, mille olukohta ligemalt

ei nimetata (Inland, 1852). Võimalik, et Inlandi kirjutaja sellega ometi Otepää Pühajärve mõtelnud.

Viru-Jaagupis on Pühajärv ja Lustiveres Pühajärve asundus, Pühajärve talu U.-Põltsamaal.

Kundas hüütakse üht lepikut Pühajärve lepikuks, ilma et seal ometi järve ennast oleks. Pühajõgi leidub Kärlast, Kõigustest, Jõhvist, Salatist. Hjärn nimetab Kasari jõgegi pühaks jõeks (Geschichte, l. 9). Ka Vöhandut nimetatakse Pühajõeks. Lääne-Nigulaski oli vanasti vist Pühajõgi. 1515 kirjutatakse seal „Puyeck“ jõest, millest Pühajõgi tuleb välja lugeda (Bunge-Toll, Brieflade I, 843). Emajõe algus kannab niisama Pühajõe nime. Võru Navi järve peetakse iseäranis pühaks; sinna ei uppuda iialgi inimene ära: pühajärv ei soovi inimese surma. Mustjala rannas näidatakse Pühalaidu. Pühalaikas on Viru-Nigulas, Pühalaite Otepääs Ilmjärve Kolju talu metsas. Ohverdamisekohte mägedel ja lausamaal peeti pühiks, aga niisamuti vettki ühes ehk teises kohas, vist sellepärast, et sellel veel arvati iseäralik vägi, mõju olevat. Allikate vetest mõistame seda hästi, sest rahva äranägemise järele tõid need haigetele tervist. Hulgast allikatest oodati ja loodeti tervist, kuid igauhte ei hüütud pühaks allikaks. Raske ütelda, mispärast mõned allikad „püha“ nime ära teenisid, kuna palju teisi allikaid just niisamasugust väge avaldasid kui nende „pühad“ kaimud. Ehk õppis rahvas kõige esiti nende pühade allikate imet-tegevat vägetundma?

Muidki allikaid peeti pühiks, ilma et neile ometi iseäralikult seda nime oleks antud, näituseks Uue-Löve allikatele. Palju enam nimetati neid „terviseallikateks“, „eluallikateks“. Suur enamus meie allikatest langeb õiguse pärast terviseallikate kilda; aga niisama vähe kui terviseallikateks nimetatud allikad pühade allikate nime pärivad, kannab suur hulk tervist parandavaid allikaid terviseallikate nime. Nad ei ole tänini muud nime jaksanud ära teenida, kui lihtsalt „allikas“, ehk olgu siis, et sellele nimele veel kohanimi juure lisatakse. Sarnane terviseallikas on olemas Harju-Jaani Peningi Igavere külas, teine Kose Ravilas. Igavere allikast arvatakse, et see kõik haigused parandab. Kuna mujal allikatest vett ka koju viiakse ja kodugi allika veega arstitakse, öeldakse, et Igavere terviseallika vesi kodus enam õiget mõju ei avaldada. Imet usutakse teda ainult kohal tegevat niihästi inimestele kui loomadele. Seks tuleb

pool tundi allika vees viibida ehk veega pesta. Ravila allikal kiidetakse niisamasugune tervist-andev jõud olevat, vähemalt n a h a h a i g u s t e arstimisel. Üks Paide preili otsinud asjata arstiabi. Viimaks juhutatud teda Ravila allikale — ja kohe saanud haige tervise tagasi (Jung, Muinasaja teadus III, l. 77). Ometi öeldakse, et ilma ohvrita allikavesi midagi ei mõju. Esiti ohver, siis abi. Allikahaldija päris saherdaja: esmalt maksuohver, selle järele abi. Aga muudki ohvrisaajad panevad tihti rohkesti rõhku ju ettemaksetava maksuohvri peale. Kõige enam meeldib allikatele vaskraha, veel parem aga hõbevalge ehk koguni hõberubla-tükk, mis vette tuleb visata. Allikatele ohverdati ka tarbe- ja toiduaineid, Ravila allikale näituseks isegi kartulid ja ube. Loodi allikast on hulk klaas-helmeid bernsteini- ja ahatimunadega leitud (Inland, 1853, nr. 21). Saaremaa Mustme allikast loodeti hulga haiguste vastu abi. Pühaks peetud allika vett viidi haiguse ajal haigele koju kätte. Vigala Läti allikas parandas rahvausu järele ka mõnda tõbe.

Suures kuulsuses seisid vanasti Kuusalu terviseallikad. Neist käis rahvas kauge maa pealt abi otsimas. Kuusalus kõneldakse, et keegi pole muidu Uku pidudele õigeks võõraks kõlvanud, kui enne terviseallikates ennast pole pesemas käinud. J. Abreldali teadete järele loodetud, et süüdlast allikate vesi süüstki puhtaks peseb. Haiged muidugi otsisid alati abi Kuusalu allikate veest. Koguni surnuidki püütud selle veega pesta. Ligema maa taha surnud toodud allikate juure pesta; kaugema maa taha viidud surnutele vett koju. Pärast pesemist maeti Kuusalu omad surnud allikate ligidale maha. Kuusalu allikatest kõneldakse, et neisse hõbeda ja hõbeasjade kõrval kuld- ja sju gi ohvriks toodud; mujalt ei ole ma kulla ohverdamisest kuulnud.

J. Abreldali teadete järele on veel mõne põlve eest Kuusalu allikatest kuld- ja hõbeasju leitud. Vanal ajal ei julenud keegi neid allikatest välja võtta, sest niisugusel korral oleks rahva arvamise järele haigus kohe väljavõtjat tabanud.

Terviseallikatega käsikäes käivad eluallikad, esinevad õieti terviseallikatena teise nime all. Põide kihelkonnas Audlas on näituseks selle nime all laialt tuntud allikas olemas. Eluallikaid arvati peale tervise veel noorust alal hoidvat. Virumaal pesti eluallika veega põdevaid lapsi. Tüdrukud käisid noore kuu ajal endid

selle veega pesemas, et liig ruttu ei vananeks (Der einfältigen Esten, l. 7).

Eluallikate hulka ehk võiksimine Räpina Kassilaane „jumalide kaivugi“ arvata. Vanasti ei lõpnud sest „kaivust“ vesi iialgi ära; hiljemini laastati laas ümberringi ja „jumalide kaiv“ kuivatati kraavi abil. Igatahes uskus Räpina rahvas vanasti „jumalide kaivul“ jumalikku, terveks-tegevat väge olevat. Kaevu ääres kasvava kase alla viidi mõnesugust ohvrit, kohupiima, villu, mune jne., enne kui jumalide kaivu vett tarvitati.

Iseäranis rohkesti leidub silmaallikaid, kui ka igauht sellekohast allikat silmaallikaks ei nimetata. Igast allikast arvatakse, et ta vesi silmahaigust parandab. Allika veega pestakse mõne korra silmi ja haigus kaob. Vahel lisatakse terveksaamise tingimiseks veel juure, et pesemist noore kuu ajal tuleb ette võtta. Iga korra silmi pestes tuleb aga allikale ohverdada kas lõnga, soola, nartsutükka, villu jne. Kõige enam arvatakse raha, iseäranis hõberaha, sõled, sõrmused mõjuvat. Rapla Kehtna ja Kuu-salu silmaallikas öeldakse otsata palju raha olevat, mis aga kõik ohverdamise teel sinna pole sattunud (Teised Kodused jutud, 47).

Rapla allika kohta kirjutab G. Schultz möödaläinud aastasaja keskpaigu, et ta allika vee pealt riidelappa, lõngu ja pärlid leidnud, vee põhjast aga hulga enamasti vähemaid hõbekopikaid, kõige noorem 1831. a., Rootsi rahasid, herneid ja odrateri (Kreutzwald ja Neus, Mythische und magische Lieder der Esten, l. 107).

Alatskivi linnamäest välja voolav „punane allik“ langeb ka silmaallikate kilda. Sellegi vesi parandab silmahaigust. Vesi mõjub ometi ainult niisugusel korral, kui vee võtmisel allikale hõbevalget ohverdatakse. Maksuohver siis esimene tingimine.

Muhus on Handuväljal kuulus silmaallikas, Saares Karja Lasmal, Haljalas Pihuvete silmaallikas jne. Kõima hiieallikast räägitakse, et kes sinna silmaohvriks pandud raha võtab, ise kohe pimedaks jääb. Kose Uuemõisa siniallikas langeb silmaallikate hulka (Beiträge für d. Kunde V, l. 16).

Ilmaallikad võivad rahva arvamise järele ilma demuutust ette tuua. Neist allikatest tuleks iseäranis nimetada Laiuse siniallikat, Võu jõe allikat, Kaarma Uduvere allikat; nende hulka võiksimine ehk Kaavere nõiaallikagi arvata, mida otsekohe ilmaallikaks ei kutsuta. Kreutzwald ütleb Alutagagi

ühe ilmaallika olevat, jätab aga allika koha ligemalt määrata (Der Esten, l. 6). Üheks kõige tuttavamaks ilmaallikaks peame Laiuse siniallika arvama, millest rahvas uskus, et ta vihma ja põuda võis saata, viljaikaldust ja rohket lõikust anda. Allika enese peale ei sadada iialgi vihma; pilv minna allika kohal alati lõhki. Põua ajal pidi allikat puhastatama, roogitama. Rookijateks kõlbasid kolm samanimelist lesknaist. Iga lesknaine ilmus rookima labidaga, rehaga, leivaga ja lauluraamatuga. Suure saju ajal maeti allikas kinni ja — kohe mõjus. Sest vihmapiilved, ülepea niiskus läks rahva oletamise järele allikast välja. Sulutud allikas hävitas niiskuse, saju.

Ka kolm samanimelist leskmeest võisid allikat rookida. Korra rookisid kolm lesknaist allikat liig palju; sadu läks liiale, uputus kippus kätte. Alles allika kinnimattmine päästis uputusest. Rahe eel ütleb Laiuse rahvas allikast iseäralikku kahinat kuulduvat; allikas pidada nõu, kuhu rahepilvi saata (Esivanemate varandus, l. 14—15). Teise arvamise järele peayad siniallika rookijad kolm korda laulatatud Anned olema ja laulatuse ajal kantud riietega rookimisele ilmuma, siis alles tulla kindlasti abi. Peale selle tarvitatakse siniallika vett silmarohunagi. Vana aasta ööse viiakse allika vett lähkritega, vaatidega, tõrtega koju. Selle veega pestakse uuel aastal silmi; seda vett juuakse, lootes, et silmad ikka hästi seletaksid, vistrikud ja tedretähed näolt kaoksid, rõuged, leetrid ega kärnad külge ei hakkaks. Nurganaistele hoitakse vett lähkrites; mahasaamise puhul antakse neile vett juua, et kohe terveks saaksid. Uue aasta hommikul pritsitakse loomi veega, et kuri silm ega nõidus loomadele surma, haigust ega viga ei sünnitaks. Ka ukse piitjalad ja värava postid pisardatakse veega üle, et haigused ega äpardused tuppa ei pääseks, aidas viljast puudus ei tuleks. Viljale tehakse peale selle veel rist peale, siis ei saa tulihänd vilja kätte. Igapidi on siniallika vesi arstirohuks nõiduse vastu.

Ilmaallikate hulka langeb Haljala Metsiku valla Allika allikas, mis rahva arvamise järele küll ilmu ei või moondada, neid siiski ette kuulutab. Iga aasta teha see allikas enesele uue väljajooksu-tee, alati isekanti. Hakkab allikas põhja poole jooksuma, tuleb rahva arvamise järele vihmane suvi; lõunasse, kuiv suvi jne. Mul puuduvad teated, kas selle allika jooksu vanasti annetega teisale katsuti pöördä.

Ilmaallikaks tuleb niisama Maarja-Magdaleenas Vara allikat arvata, millest arvatakse, et see ilma võib muuta. Korra käinud seal 7 naist allikat rookimas ja vihma palumas. Kohe hakanud sadama.

Kose Uuemõisa siniallikas sellevasta ei kuulu vist ilmaallikate hulka. Vähemalt ei ole ma sellekohaseid teateid leidnud. Küll aga teatakse viimasest siniallikast, et selle vesi silmi arstida ja muudegi haiguste puhul mõnusaks arstirohuks olla. Muidugi mõista ei tohi abiotsimise korral hõbevalge puududa.

Kreutzwaldi teatel ohverdati endisel ajal ilmaallikatele siku päid, nimelt pidi tapetud siku pea allikasse heidetama; veel praegu tulla neist allikatest kitse päid päeva- valgele (Der einf. Esten, l. 7). Iseäralik, et veriseid päid allikatesse visati, kuna viimseid muidu kõigest roojusest puhtad hoiti. Laiuse siniallikast jutustatakse, et selle mõõtmisel oina, kitse, vasika, ka inimese pea mõõtjate nõõri otsa hakanud ja hoiatus jätkatava töö kohta kõlanud. Sarnaseid allikatest leitud kitse ehk oina päid ütleb rahvasuu veel mitmest allikast leitud olevat, ilma et neid allikaid ilmaallikateks tuleks arvata. Leitud verised oina ja kitse pead langevad igatahes luulevalda. Siku ja oina pead ilmuvad rahva juttude järele veekogude mõõtmisel enamasti alati mõõduriista otsa. Hirmust ilmet nähes jätab mõõtja mõõtmise järele.

Kaavere „nõiaallika“ rookimine näikse vähem ilma kohta mõju avaldavat kui et allikast enesest selget vett muretseb. Rahvajutu järele nutnud kolm ühenimelist lesknaist põua ajal ohvrikivil. Nende pisaratest tekkinud allikas, mis ümberkaudust kosutas. Uue põua ajal palutud naisi allikat rookida. Naised läinudki pühapäeval rookima, igaühel lauluraamat, leivaviilakas, kabli, sõnnikuhark, ahju- luud, roop, leivalabidas kaasas. Rookimine saatis varsti abi (Teised Kodused jutud, 48). Ühtemoodi rookimine annab põhjust oletada, et nõiaallikal ilmaallikatega mingisugune ühendus olemas.

Uduallikad on nime neist alati ehk sagedasti üles kerkiva udu pärast saanud. Üks niisugune uduallikas leitud Pelistveres Kõo vallas. Kreutzwald tähendab uduallikate kohta, et need mitte iseäralikku tervistparandavat allikat ei tähenda, vaid iga auravat, uduandvat allikat ülepea. Õige, kuid enamasti igal uduallikal arvatakse ometi terveksstegev jõud olevat. Kõo uduallikast näituseks usub rahvas, et see silmahaigusi ja muid haigusi parandab. Allikast on raha leitud ja allika ümber mõnesu-

guseid asju. Uduallikast ustakse veel, et kui tüdrukuid selle veega vana äkke peal viheldakse, tüdrukud ruttu mehele saavad. 1680 kaebatakse Pilistvere kirikukatsuse protokollis, et Kõo uduallikasse Issanda ihupäeval rahaohvrid viiakse. Kui raha põhja vajub, on see paha märk; jääb ta peale, tähendab see head.

Holzmayr ütleb, et silmaallikaid ka viinaallikateks hüütakse (Osiliana, l. 29). Lugu ometi nii, et mitte iga silmaallikat viinaallikaks ei nimetata. Viinaallikad on rahva arvamise järele ennemuiste viina välja keenud, mõduallikad mõdu. Iseäraliku juhtumise kaudu muutus viin veeks, mõdu niisama. Ainult vana aasta ööse ehk jaaniööse kell 12 usub rahvas viinaallika veel silmapilguks viina voolavat, kuid vaevalt saada surelik enam kallist märjakest kätte.

Niisugune viinaallikas leidunud muiste Kuusalu Turje keldrist. Ka Voltveti Kärša allikas voolanud viina välja. Kui aga saksad allikale vahid juure pannud, muutunud viin veeks (Kodused jutud, 27).

Leitakse veel mõnenimelisi allikaid, näituseks umballikaid, kuid neist ei maksa enam iseäralikku liiki teha. Haibas on hirmuallikas; see saanud nime sellest, et sinna sõja ajal põgenedes kolm tüdrukut uppunud; Mihkli Karinõmme kokaallik saanud nime sellest, et seal kokk allikale viidavad annid enne keetnud (Jung, Muinasaja teadus, III, l. 189). Väga paljudes allikates usub rahvas rähakatlaid olevat, nii ka Viljandi kuulsas siniallikas.

Igast allikast ei oodata tervisele tulu. Rahvas tunneb mõnda tervisele kahjulikkugi allikat. Viljandi siniallikast näituseks teatakse, et see joojatele tiisikuse anda. Palmsi allika vesi teeb rahva arvamise järele kurgu haigeks. Sellegi pärast viis rahvas kahjulikkudelegi allikatele anda, lootuses, et need siis ohverdajatele kahju ei tee. Öigemini ütelda, viidi anda allika haldjale, sest rahva arvamise järele elas allika põhjas vete ema, jumal, allika vaim, haldjas ehk mis nimi talle anti. Talve algusel uinus see nii-ütelda talveunele, Kreutzwaldi teadmise järele ärkas ta aga peetripäeval, 22. veebruaril, uuele elule, mis pärast sel päeval iseäralikku kohinat ja sahinat kuuldus. Sel päeval viidi allikatele hommiku vara „Peetri päeva hommiku annet“ (Der einf. Esten, lk. 76—77). Muidu räägib rahvas veel, et Vanaisa sügisel sooja kivi ja kevadel külma kivi allikatesse heidab; need kivid muudavad siis allika vee kas leigeks ehk jahedaks.

Võimata kõiki ohvriallikaid nimetada. Nimesid leidub Jung, Muinasaja teadus II, l. 185, 204, 224, III, lk. 25, 67, 68, 77, 78, 92, 95, 132, 137, 153, 182, 189, 191, 196, 200, 202, 211, 218; Osiliana, l. 28—29.

Igatahes jääb tõeasjaks, et meie kodumaal mõnda tervisevee allikat olemäs ja muistne rahvas ohverdades mitte hoopis asjata neilt abi ei lootnud. Paraku ootavad meie terviseallikad ikka veel teaduslikku järelekatsumist ja teenituid ausse pääsemist. Võõra maa terviseallikaid tuntakse meil paremini kui kodumaa samasuguseid, mõjuvamaid lätteid.

Kaevudele ohverdati vanemal ajal tihti. Noorikust ja noorest abielumehesest räägib vana rahvas, et need hõbevalget pidid kaevu viskama. Sagedasti ohverdas noor abielupaar hõberaha. See ohverdamine tegi rahva arvamise järele kaevu noorepaari kohta heldeks; loodeti, et kaev neile alati tarvilikku vett jagab.

Kaevudesse heidetud hõbevalget nimetati „kaevuandeks“. Puuduvad teated, kas hõbevalge vette heitmiseega iseäralikka tseremoniisid ühendati. Lääne-Ingeris lauldi kaevuanni andmisel veel iseäralikku sellekohast laulu (V. Salminen, Länsi-Inkerin häärnunot, l. 410—411). Veel kuuleme, et vanasti vahel kaevust vett võttes veepange raha pandud; selle veega pesti silmnägu, lootes, et siis vistrikud näolt kaovad, nägu ei kõõma jne. Ei või nimetamata jätta, et meie päivini ennast pruuk alal hoidnud, ristimisevette hõbevalget panna. Silmnäo pesemine veega, kuhu raha pandud, tuletab ju nõidusekommet meele, kuid seisab esialgu niisama nagu ristimisevee raha ohvrimõtte alusel.

Uue aasta päeval heideti vanasti kaevudesse mõnes kohas soola, lootes, et siis vesi kaevust ära ei lõpeks, ehk et talurahvas ikka tervena püsiks. — Surnupesemise vette heideti hõbevalget, harvemini vaskraha.

Kelch teab, vanasti visatud kaevudesse ohvrid, et sajkas (Liefländische Geschichte, l. 29).

Viimaks tuleb ohvripaikade seas veel lohkusid nimetada, niisugusid lohkusid, mille põhi enam-vähem vett kogus ehk kus alati vett seisis. Tihti vulises allikas niisuguses lohus, vahel aga sünnitas tiik ehk loik lohu. Paistu Missimätta lohus kasvab ainult väike põõsas, mujal aga kasvasid tavalisest hiiepuud lohu ümber, nagu näituseks Võnnu köstri maa peal. Ohvrid viidi kas hiiepuude alla ehk pandi ka lohu ääre maha. Mõne korra võeti kas allikast ehk lohu põhjast muda ja arstiti sellega teatavaid haigusi, iseäranis paiseid.

Jõesed, järved, meri.

Jõgedele ohverdamisest ei tea me peaaegu midagi rohkem kui mis Gutsloff 1642 kirjutab. Igatahes peeti vanasti mõnda jõge iseäranis pühaks, nagu seda ju ennem nimetatud mitmed pühad jõed tunnistavad. Niisuguste pühade jõgede hulka langeb ka Gutsloffi kirjeldatud Võhandu jõgi, kelle reostamiseks rahvas jõele ehitatud veskit pidas. Hea aja pärast käidi Võhandu kaldal palumas ja ohverdamas. Viljaikaldust ja halbu aegu võis jõe rookimisega eemale hoida. Gutsloffi väite järele valitses niisamasugune arvamine sakslaste ja lätlaste hulgas. Üks vana lätlane ütelnud, et jõe abil müristamist võib saada, millal iganes soovitakse. Taheti halba ilma, visati midagi roojast jõkke; sooviti head ilma, roogiti jõge. Teine taat jutustas Gutsloffile, korra uppunud kolm paari härgi jõkke. Kohe alanud kange lumesadu ja pakane. Teisel päeval tõmmatud härjad veest välja — ilm varsti hea (Kurtzer Bericht, l. 24—26, 32—34). Holmberg tähendab, et ilm alati paremaks moonduv, kui palveta, mitte ohvri näol, vette sattunud loomad veest välja võetakse (Die Wassergottheiten, l. 81—82).

Võhandu jõest usuti Gutsloffi järele veel, et ta tuleviku ilmu võis ilmutada. Pandi mõrrad vette ja vaadati, kas soomustega või soomusteta kala mõrda sattus. Ilmus kolm korda järgemööda soomusteta kala, kardeti viljaikaldust ja ohverdati laps. (Kurtzer Bericht, l. 209—210.) Endist jõele ohverdamist tuletab meele viis, Läänes õngele minnes enne õngitsemist leivatükki jõkke heita. Ka jõkke ja ojasse sülitamine enne joomist sisaldab eneses ohvri mõtte.

Viru Pühajõest jutustab rahvas, et vanasti vanad tüdrukud täie kuu ajal kuuvalgel ööl sealte vett võtnud, kaldal olevate puude otsa roninud ja endid seal vihelnud. Arvatud, et vihtlemine Pühajõe veega täie kuu valgel kõik halbtuse neist kaotab, nad meestele kohe meeldivad ja mehele saavad. — Jõele ohverdamist olen veel Mihkli kihelkonna Veltsa jõest kuulnud, ehk küll muidu seda jõge pühaks ei peeta. Jõele ohverdatakse kärnade, vistikute, paisete pärast. Kärnu ehk vistikka põdeja viskab jõkke herneid, kaeru, hõbevalget, raha ja peseb ennast siis jõe veega. Veel hiljuti pesnud ja uhtunud keegi naine oma last selles jões, lootes, et laps kärnadest vabaks pääseb.

Haiguste ajal ohverdatakse vahel jõe ehk oja veele. Võetakse raha, vajutatakse haiget kohta ja visatakse siis raha jõkke ehk ojasse allavett. Ehk jälle vajutatakse 9

villase apiga l kolm korda haiget ja visatakse lapid alla-
vett jõkke ehk ojasse.

Järvedele ohverdamisest puuduvad teated. Üksi-
kuid näpunäiteid leidub küll; need lähevad merele ohver-
damisega täiesti ühte. Samasuguseid ohvrid antakse jär-
vedele, samasuguseid meredele, järvele igatahes harvemini,
olgu siis, et järv ju enam mere kujul esineb, nagu Võrts-
järv ja Peipsi. Igatahes peeti järvede vett puhtaks; roojas-
tamine tõi roojastajatele nuhtluse kaela; tavalisest rändas
rahva arvamise järele järv endiselt kohalt koguni ära.

Merele ohverdasiid kalamehed ja muud merel sõit-
jad. Kalamehed ohverdasiid osalt, et head kalasaaki saada,
osalt, et õnnetus neid ei tabaks. Kihelkonnas käidi Kõrge-
laiul ohverdama hiepuu juures, mujal anti ohver otse-
kohe veele. Ju enne merele minekut võeti nootade ja
võrkude suitsetamine ette. Peipsi äärsed mehed viisiid võr-
gud sauna ja suitsetasiid seal. Seks põletati koldes vanu
jalanõusiid, viiska, pastlaid, kingi, saapaid. Tõstamaa
kalamehed suitsetasiid võrkusiid mitmesuguse rohuga. Jälle
teisal soolati enne merele ehk järvele minekut võrkusiid.
Niihästi soolamine kui suitsetamine pidi head kalaõnne
tooma.

Tarvastust teatatakse, et Võrtsjärve kalapüüdjad esi-
mese kala lõhki lõikasid ja vette tagasi viskasid. Teisal
ei lõigatud kala lõhki, vaid visati tervelt vette tagasi; mõ-
nes kohas mitu esimest kala. Hiidlased ja saarlased vis-
kasid merele minnes peotäie soola merele anniks, pikemal
teekonnal ka toidukraami, näituseks leiba, niisama valati
natuke viina ehk õlut merele anniks; hülgepüüdjad kalla-
sid mõne tilga viina jääurgastesse. Tormi ajal katsusiid
saarlased lainete viha mõne kõrva viinaga lepitada. Ohvri-
tega lootsid ühed head kalasaaki, teised mere vaikimist.
Maale tagasi tulles annavad kalamehed meie päivil alati
kohe santidele saaki. Santidelegi anni andmises peitub
ohvri mõte. Ülepea uskus vana rahvas viinaohvril vee
kohta suure mõju olevat, viina ohverdamisest loodeti
alati soovitud tagajärgi. Näib, nagu oleks rahva arvates
vethaldjas viina järele niisamasugust maiust tunnud kui
ohverdajad ise.

Muidugi mõista, ei austanud esivanemad alguses vett
ennast püha ainenä, vaid see austamine käis vees asuva
haldja kohta. Hilisemal ajal unus haldja mõiste ikka
enam ja ohvrite viimisest jõgedele, järvedele, merele jne.
paistis nii välja, kui saaks vesi need ohvrid. Mõnel puhul
ilmub, et veehaldja kellegist uppunud hingest tekkinud,

tavalisest ei jaksu praeguse aja ained enam kindlaks teha, mil viisil ühe ehk teise vee haldija tekkinud. Näituseks ohverdati palju allikatele. Võimata kätte näidata, et allikate haldjas kellegist sinna uppunud isikust tekkinud, sest et uppumine allikatesse tavalisest võimata, olgu siis, et keegi enesele allikas meelega otsa peale teinud.

Vete austamist tundsid vanad liivlasedki. Mitte ainult viina ei ohverdanud nad merele, vaid kalatüdruk heitis saiagi vette (U. Holmberg, Die Wassergottheiten, l. 189). Ingeri Soome sugu rahvaste vee-austamise kohta annab teateid Novgorodi ja Pihkva peapiiskopp Makari aruanne 1534. aastast. Selles aruandes öeldakse, et Ingeri tshudid, vadjalased ja karjalased palju paganuse kombeid peavad. Inimesed austavad metsi, kiva, jõgesid, soid, allikaid, mägesid, künkaid, päikest, kuud ja järvi. Nad ohverdavad pahadele haldjatele vereohvrid, härgi, lambaid, kõiksugu loomi ja linda (Suomi 1898, l. 174).

Ohvrivakad.

Uku vakk.

Uku ohvrialtarina esineb Uku vakk, mõnes kohas õnnevakkaks hüütud, sest et sellelt vakalt mõnesugust õnne loodetakse tulevat. Tarvastust saadud teadete järele oli Uku vakk tavaliselt ümargune, niine ehk pärna peergudest, mõnikord koguni tohust tehtud, pulkadest põhi all, silgukarbi sarnane kaas peal. — Teiste teadete järele täitis teisel laudkastki, harukorral praeguse vaka sarnane vakk Uku vaka kohusid. Jäärjas peeti niisugune õnnevakk, õigem õnnekott, kõrge puu otsas: sinna viidi nagu Uku vakkagi mitmesuguseid anda. (J. Jung, Muinasajateadus II, lhk. 54.)

Uku vakk seisis tavaliselt aidas ukse taga nurgas, harukorral mujal. Tarvastu teadete järele leidis muiste igast talust Uku vakk ja seda vakka pidasid kõik pühaks. Sedasama tõendab Kreutzwaldki, juure lisades, et Virumaal 1813—1814 üks saunamees luba palunud oma maja külast välja karjamaale ehitada, sest külas olla kõigil peremeestel Uku vakad, tema aga ei tahta niisuguste peremeestega ühes asuda. (Verhandlungen II, 3, l. 48.) Igas talus Uku vakka tõendab niisama J. Ruus (Kodu, 1911 nr. 2). Keegi ei julenud sinna vakka pandud ohvriandisid puutada. Vakka pandi osa kõigist söögiainetest, aga muustki, mida majas tehti ehk mida majasse toodi. Keedeti leent, liha, putru — ikka lusikatäis ehk suutäis Uku vakka, enne kui pererahvas seda toitu maitses. Küpsetati leiba — suutäis Uku vakka. Toodi põllult viljakoormad parsile, veskilt jahu koju — ikka natuke Uku vakka. Valmistati kalja, õlut — Uku vakk pidi mõne tilga omaks pärima. Isegi viina tilgutati talle. Saadi esimest mett — kärg rändas teatud teed. Lüpsti lehma, ei tohtinud Uku vakk ilma jääda. Valmistati võid, seesama lugu. Toodi rannast kala, üks

vähemalt pidi Uku vakka rändama. Lühidalt, kõigest põllu-, karja- ja veesaagist päris Uku vakk omale matti. Majas tehtud näputööstki nõudis ta oma „kümnist“. Kedrati lõnga — natuke lõnga jällegi vakka. Prutidest teatakse, et need väikseid kindaid, sukki ja sukapaelu vakka viinud, et abielu õnnelikuks saaks. Pärast lapse sünnitamist viisid naised titeriided vakka.

Kreutzwaldi teadete järele käisid sigimata naised vahel kaks korda nädalas iseäralikul viisil Uku vakal ohverdamas ehk jäid mõne korra kogu ööks Uku vaka juure. (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft II, 3, l. 46). Amblast saadud teadete järele käidi iseäranis neljapäeva õhtul Uku vakal.

Rahaohvridki ei puudunud Uku vakas. Sai peremees kuskilt raha, ei tohtinud ta õnneandjat unustada. Ei ole kuulda, et keegi rupli oleks ohverdanud, aga vaskveeringid ja hõbetükid veeresid ometi Uku altarile. Hõbevalget viidi vist ainult suurema rahasaagi puhul anniks.

Üht iseäraldust ei või nimetamata jätta: Uku vakas seisis tavalisest küünalgi, kui võimalik, v a h a k ü ü n a l. Küünalt ei pandud mitte alles küünalde tegemise ajal vakka, sel puhul oli see iseenesest mõista, vaid küünal moodustas nagu osa Uku vakka. Mida selle küünlaga tehti, selle kohta ei tea rahvasuu enam seletust anda. Ju Kreutzwald kaebas omal ajal, et tal pole korda läinud selle küünla otstarbe kohta aru kätte saada (Verh. II, 3, l. 47). Omalt poolt oletaksin, et see küünal vanasti vist iseäralikkudel kordadel põles. Küünalt kutsuti „valguseks“.

Tavalisest ohverdati Uku vakale põllu- ja karjasaagi edenemise pärast. Ilmade muutmise asjuski peeti Uku vakka meeles. Arvati, et Uku vaka ohvid ilmu võivad muuta. Sagedasti käisid põllumehed suvel Uku vakal kas vihma ehk põuda palumas, iga kord muidugi ühtlasi ohverdades. Iga ohverdaja oleks hea meelega tahtnud teada, missugune ohver Ukule kõige enam meelega pärast. Seks tarvitati iseäralikku oraaklit. H. Maasenilt Palamuselt saadud teadete järele rippus Uku vaka ligidal aidas lae all nahkrihm, hõberõngas otsas. Selle rõnga külge puuduti näpuga ja küsiti: „Mis Uku tahab? Kas liha? Kas leiba? Kas võid? Kas riiet?“ Missuguse sõna nimetamisel rõngas ennast ringi pööras, seda ainet pandi kohe Uku vakka. lootuses, et Uku siis ohverdaja soovi täidab (Jõululeht 1913. 10—13).

Nagu näha, astub Kraasna maarahval Uku vaka asemele ilmade muutmise palumise puhul õue kummuli pöördud tõrs, mille peale vihma- ja põuakahja viidi,

paludes, et jumal kas vihma ehk põuda annaks (Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 88—89). Kraasna maarahval on vist Uku nimi hoopis ununud ja üleüldine nimi jumal järele jäänud.

Kreutzwaldi teadmise järele pühitseti kevadise pööripäeva ajal iseäralikku Uku pidu järgmist viisi: „Kui õhtul enne seda sööki ja jooki valmistatud, kaeti aidas laud, tõsteti Uku vakk lauale ja pandi söögid, joogid ümberringi. Nende hulgas ei tohtinud ükski aasta anne puududa. Sellepärast seisis seal liha või kalu, leiba, kooka, tangu, kärjemett. Siis pani majaisa iga tõugu viljast mõne tera tohust torbikusse, tõstis Uku vaka kaane pealt ära, seadis tohust torbiku vakka ja surus vaka kaane jälle kinni. Ühes sellekohases laulus öeldakse:

Uku vakale vajuma,
Kaane alla kerkimaie,
Voodu kaissu paisumaie.

Teisel hommikul vara enne päevatõusu tõusis pereisa üles ja käis ilma söömata ringi ümber põldude. Leidis ta kõik viirastuseta, tuli ta rõõmsalt koju tagasi, kutsus pere kokku, kuna perenaine selle aja sees Uku vaka laualt ära viinud. Nüüd hakati sööma, kusjuures jumalalt järele jäänud roogadele armu ei antud. Pärast söömist joodi tublisti. Nimelt pidid naised sel päeval palju jooma, misläbi pidu enesele kaugelt üle ausa kombe piiride isoleomu omandas. Hilisemal ristiusu ajal said Uku pidu kombes Maarja kuulutamise päeva kommeteks. Paganusest pärit on praegune naiste komme teineteisele Maarja puna juua, et nende palged aasta otsa punetaksid (Verhandlungen, II, 3 l. 46—47). Kreutzwald näikse Uku tervise joomist hea meelega Maarja puna joomisega ühendusesse seadvat. Kahtlaseks jääb ometi, kas Maarja puna joomine tõesti Uku tervise jooki tähendab. Maarja puna juuakse maarjapäeval, vanasti joodi vist pööripäeval, Uku jooki aga kevadise külvi ajal. Salm Uku vakast tunnistab enam Kreutzwaldi oma kui rahva luuletoodet. Tarvastust J. Kala teadete järele peeti Uku püha üle kihelkonna ehk valla, kusjuures ei selgu, kas kogu kihelkond ehk vald ühiselt pidule kogus või igaüks üksikult ühel ajal oma ette pidu pidas. Viimne oletamine vististi tõenäolisem. Pidul viidi Uku vakk hiiesalusse ja ohverdati seal. Ei selgu ka, kas niisugusel puhul Uku vakast sinna kauema aja jooksul kogunud söögiained ära põletati. Oletada tuleb seda, sest vaka puhastamist toiduainetest läks tingimata tarvis. A. Heraklides teab, et Jõhvi-Kalinas igas talus Uku vakad olnud. Aasta otsa sinna kogunud annetega

viidud nad jaaniöööl Uku kivile, põletatud ära. Kohe aga tehtud uus vakk asemele. Herrnhuti ajal kaevanud kolm meest Uku kivi juure augu, veeretanud ta auku, matnud maha. Kus hiiesalu puudus, viidi ohver Uku hiiepuudele. Üks niisugune leidus Tarvastu kirikumõisa kaasikus lõuna pool kõrval; teine Vooru mõisa põhja pool kõrval jõe ääres; esimene määnd, teine tamm. Nende alla viidi Uku ohvrid.

Kuusalus J. Abreldali üleskirjutatud teadete järele ei tohtinud keegi Uku pühale minna, kui ta enne ei olnud Kuusalu allikal käinud ennast pesemas. Muidugi mõista maksis see nõue ainult Kuusalu rahva kohta. Ega kaugemal asujad ei võinud enne pidu Kuusalus endid pesemas käia. Kas mujal ülepea enne ükskõik missugusel allikal pesemist nõuti, jääb hämaraks.

Amblast K. Kuusikult saadud teate järele keedeti juba kaks päeva enne kevadist pööripäeva Uku pidu jaoks tarvilikud söögid - joogid valmis ja kanti aita suurele lauale Uku vaka ümber. Pööripäeva hommikul võttis peremees kana, käis kanaga kolm korda ümber põllu, veristas kana ja tilgutaskanast iga põllu peenra peale verd, et vili suvel hästi kasvaks.

A. Liiv teatab, ta leidnud Simuna kihelkonnast Rõhu ja Rahkla külast Uku vaka, aga sõda tulnud 1914 peale ja ta ei ole võinud vakka E. R. Muuseumile muretseda. Kahjuks ei ole ta nähtud Uku vaka kohta selgemat kirjeldust annud.

Professor K. Krohn astub Uku esinemise poolest Eestis kahtlevale seisukohale, siis muidugi Uku vakagi poolest. (Suomalaisten runojen uskonto, lhk. 210.) Tõttunnistada, Kreutzwaldi salmik Uku vaka kohta äratub minuski kahtlemist, mitte aga Uku vakk üleüldse ega Uku nime esinemine. Uku nime tundmist Eestis tõendab hulk kohanimedid. Kadrina Vohnjas näituseks on Uku karjamõisa ja küla. Seal arvas vana rahvas Uku asuvat ja ohverdas talle. Kadrina Vihasoo külas näidatakse jões Uku hauda, Ebavere mäe ligidal Uku aru. Kuusalus hüütakse randa Kalaneemest Ehasalu poole Ugu¹⁾ (Uku) rannaks, ranna lähedal olevat metsa Ugu (Uku) metsaks ja üht sügavat kohta seal ranna kohal meres Ugu (Uku) hauaks.

1) Harju ja Viru rannas räägitakse paiguti k, t, p = g, d, b välja, siis Uku asemel loomulikult Ugu.

Keila Kopelmannis tuntakse Uku talu. 1586. a. revisjon nimetab Türi kihelkonnas — valla nimi teadmata — kuskil Ukometz (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, VIII, 1). Suure-Jaani Kaaveres on Uku talu, niisama Rannu kihelkonnas Rannu vallas ja Puhja kihelkonnas Ulila vallas. Alatskivil Uku heinamaa ja Kolga-Jaani kihelkonnas Võisikul Uku saar. Elistveres puutume Uguri taluga kokku. Viimne kohanimi on muidugi Uku Jürist tekkinud.

Tonimäelt J. Prooseselt saadud teadete järele on Põide kihelkonnas Ardla küla taga Ugi õu, endisest nimest „Uku õu“ tekkinud. Seal Uku õues kasvanud vanasti müristamisejumala hiis, kus nimetatud jumalale ohverdatud. — Kui Põide Ugi õu Uku õuest tekkinud, siis ehk ka Kullamaa kihelkonnas Loodna Ugi talu Uku talust. Kas Luunja Uuga talu niisama Ukust alguse saanud, ei julge ma tõendada, niisama mitte, kas Järva Peetri kihelkonna Uuksi tõesti „Uku asemest“ tekkinud. Vanus dokumentides nimetatakse kohta Ukas (Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, VII, 1. 413). Ukas võiks nimest Uku ase olla kokku tõmmatud, kuid kas tõesti nii sündinud, jääb küsitavaks. A. Heraklides väidab, koht kannud vanasti nime Ukukese. Ukukesest on sõnakuju Ukas raske tuletada. J. Jung teab, et Suure-Jaani Vastsemõisa Leetva küla kalmesse olla vanasti kange mees Ukolugu Peet maetud (Muinasaja teadus II, 1. 217). Esimene pool „Ukolugus“ tunnistab selgesti, et meil siin Uku nimega tegemist. Igatahes tabame Eestist peale Uku kivide mõnda Uku nimelist kohta.

Väike-Maarja kihelkonnas Äntu mõisa alal on Uguri mägi. A. Liivi teadete järele hüütud mäge vana-aajal Uku mäeks; sinna mäele viidud Ukule uudse-anda. Enam harukorral hüüda mõned meie päevilgi veel seda mäge Uku mäeks. Väike-Maarja rahva jutu järele ohverdatud muiste Ukule palju Ebavere mäel. Sealst lennanud Uku ära Ukutara orgu Avispää mõisa alale, nii siis mitte Saaremaale, nagu Läti Hindrek Tharapitast kõneleb. Avispääl hakatud Ukut Taara või Uku-taara nime all austama. Uku pole sellepärast tahtnud kauemini Ebavere mäel elada, et mungad sinna liig ligidale Väike-Maarja kiriku ehitanud. Ebavere mäel austamise asemel hakanud rahvas siis Ukut Uguri mäel austama, kuna viimaks risti-inimesed sellelegi austamisele lõpu teinud.

Tarvastus tuntakse isegi Uku puid. J. Kala teadete järele on üks misugune kirikumõisa kaasiku lõuna

pool kõrval. See on vana kidur mänd. Rahvas ütleb, selle all ohverdatud vanasti Ukule. Teine Uku puu, suur tamm, kasvanud Vooru mõisa põhja pool kõrval jõe ääres. Sellele tammele seotud linta ja linikuid okste külge ja viidud muidki ohvrid. Ka Helme Leebikul kõneldakse Uku tammest. Uus peremees lasknud Uku tamme inimeste keelust hoolimata maha raiuda. Varsti tabanud õnnetus talu. Uku puu, üle nelja jala läbi mõõta, jäänud sinna maha ja seisnud veel 1899 maharaiumise paigal.

Uku vakast annab esimest korda teateid Turu piiskopp Agricola 1551, Taaveti laulude eeskõnes kirjutades :

Ja quin Keuekyluö kyluettin,
 silloin vkon malia iootijn.
 Sihen haetin vkon wacka,
 nin iopui Pica ette Acka.
 Sijtte palio Häpie sielle techtin,
 quin seke cwltin ette nechtin.
 Quin Rauni vkon Naini härsky,
 Jalosti Vkoi pohjasti pärsky,
 Se sis annoi ilman ja Wden Tulon.

Eesti keeli kuuluks see kirjutus: Kui kevade külvi külvati, siis joodi Uku tervist. Seks toodi Uku vakk, siis jõid piigad ja eided. Siis palju häbi seal tehti, kuuldi ja nähti. Kui Uku naine Rauni tõreles, Uku tublisti põhjast sadet pahistas, see siis andis ilma ja aasta saagi.

Hiljemini kõneleb Kuopio kirikukatsumise protokoll 1670 Uku vakast. Muud teated ulatavad uuemasse aega. Salmelainen jutustab, et Rantalammel kaks küla korra liisku heitsid, kes neist Uku pidu peab. Pärastpoole hakkasid mõlemad, igaüks oma ette, Uku vakku pidama. (Suomi 1852, l. 130—131.) Kevadel tapeti Ukule määratud päeval talu kõige parem lammas. Selle liha ja muud toitu pandi tohust tehtud vakka ja kanti Uku mäele. Neile lisati veel õlut, viina juure. Kõik jäi sinna õöks. Mis hommikul leiti järele jäänud olevat, selle sõid ohverdajad. Jookidest valati esmalt osa mäele, et suvi põudseks ei saaks, ja joodi siis muu osa. (J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, l. 184—185.) Kurki-jõel pandi ses talus, kus Uku vakk leidus, kevadel toa katusele astja rukistega ehk otradega, lootes, et siis suvel ennem sadu tuleks. Selle peale peeti pidu, söödi, joodi ja paluti jumalat, et jumal hea ilma annaks. Nii tehti alati põua ajal enne jaanipäeva. (K. Krohn, Kotiseutu, 1910, nr. 5.) Kiteel valmistati pikaldase põua tõrjumiseks Uku vakad, täideti otradega ja pandi räästa alla sadu

ootama. Saju kastetud otradest keedeti õlut ja seda juues kiideti Ukut saju eest. (K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto, l. 120.)

Ingerlased nimetavad saju pärast peetavat pidu „vakkove“ piduks. Nad peavad seda enamasti peetrija eeliapäeval, ühtlasi paludes, et müristamisejumal vilja kosumiseks neile tarviliku jao sadu annaks. (Virittäjä, 1901, nr. 6.) Ingeris korjati mõne korra mitmest perest kokku linasid Uku pidu joogi jaoks, Kurkijoel ja Rantalammil kandis iga talu korra järele pidu kulu. Pidul ise peeti Soomes väljas mäel, Ingeris õues ehk rehes. (Kotiseutu 1910, nr. 5.)

Tõnni vakk.

Uku vakaga käsikäes käib Tõnise vakk ehk Tõnni vakk, mõnes kohas põlgtusega ka tondi vakkaks nimetatud, Väandra ümberkaudu koguni „Väandra küünlaks“. Tõnni vakk on Uku vaka eest ära tõrjunud ja ise asemele astunud. Kõige vanemad teated Tõnni vaka kohta ulatavad 1428. aastasse tagasi. Nimetatud aastal ilmunud meie kodumaa kirikuseaduste § 29 ütleb: „Me käsime, et enam kirikuid ja kabelid ei ehitata, kuhu püha Antoniuse ehk muude pühade pilt pannakse, ka mitte korba (vaku) ega puutüvesid. Kus ohvrid alal hoitakse, iseäranis mitte linnade ja alevite juures, maanteede ääres ja põldudel; selleks on alati piiskopi iseäralikku luba tarvis.“ Küll ei nimeta see seadus Tõnni vakka nimepidi, aga et paragrahvi algusel Antoniusest = Tõnnist jutt ja hiljemini korba nimetatakse, võime kindlalt otsustada, et meil siin Tõnni vakkadega tegemist. Tähtis ju 18. aastasajal mõnes kohas korb veel vaka aset; võimalik, et varem ajal palju rohkemini korba vaka asemel valmistati.

M. Aija Pärnu-Jaagupist teab, et see vakk tõnisepäeval valmistatud, A. Gärtner Pärnust aga, et kolmel neljapäeva õhtul järgemööda teinud seda vana mees ja naine videvikust koiduni, ise sealjuures ihualasti olles. A. Lembergi teadete järele ohverdanud kolmandal neljapäeva õhtul vaka tegija pahema käe nimetissõrmest kolm tilka verdki (Oma maa III, l. 93).

Vakk ise valmistati kas tohust ehk peergudest; mõnes kohas tarvitati vaka asemel kasti ehk pütti. Tõstamaalt teatakse, et vakk kuude vaheajal raiutud tamme-
laudadest valmistatud.

See vakk seisis ahju kõrval nurgas lõmmude ja muu majakraami taga varjul, nii et ta sugugi võõrale silma ei paistnud. Igal pool ei peetud Tõnni vakka ometi toas, vaid mitmes kohas aidaski. Niisugusel korral pidi aida üks toa ukse suu kohal seisma, nii et toast ahjutule valgus aitagi võis paista. Alistes seisis Tõnise vakk, nagu teda seal hüüti, koguni aida trepil ehk aida kõrval ulu all. Väandras pandi Tõnni vakk jõulus lauale, teisele poole laua otsale peremehe istumisekoha vasta, et peremees igal silmapilgul vakka näeks. Kõigest, mida sel puhul söödi, pandi Tõnni vakkagi.

Pärnumaal oli enamasti igas talus oma Tõnni vakk, mujal ühine kogu külale. Ülepea on Tõnni vakk ja Tõnni teenistus ennast Viljandi ja Pärnu vahel kõige paremini alal hoidnud, kuna sellest jälgi mujalgi leitakse. Näib ometi, nagu ei oleks mujal Tõnni vakka iialgi nii rohkel mõõdul tarvitusele võetud kui Pärnumaal, ehk ta ei ole vähemalt mitte enesele seda nime omandanud.

Tarvitas kogu küla ühist Tõnni vakka, ei seisnud see enam mõne talu nurgas ega aidas, vaid kuskil väljas. Viru-Jaagupi kihelkonnas Rägavere Kantkülas oli taluaias, kivi kõrval hiis ja seal suur tõrs = Tõnni vakk, kuhu kõiksugu toiduohvrid viidi. Kose kihelkonnast teatab T. Wiedemann, Tõnise vakk seisnud metsas sanglepa põõsas, Saarde kihelkonnas rippus Tõnni vakk metsas puu otsas. O. Schantzi teadete järele pandi Tõstamaal Tõnni vakk põllul kuhugi maa sisse. Selle teatega käib teine Saarde teade käsikäes: Tõnni vakk valmistati põllule. Saju käes seistes oleks vakk ruttu mädanenud; sellepärast võeti vaka jaoks kõvemaid aineid: raudkiva ja savi. Neist valmistati ahi = Tõnni vakk. Rakvere Kaarli vallas esitas Tõnni vakka ainult „suur kivi“ küla ligidal; sinna viidi Tõnnile tõnisepäeva ööse ohvrid.

Tõnni vakas seisis kuningana Tõnni oma kuju. Tõnn isegi tehti neljapäevil, kas peergudest, pilbastest ehk puutükkidest. Puutükile katsuti inimese pea sarnane kuju anda. Et ettekujutus Tõnnist täielik oleks, pandi puutükile ehk pilpale titehilbud ümber. *Tütarlaste titeriideid heideti küll mõne korra Tõnni vakka, aga mitte Tõnni selga. Seljas kandis Tõnn ikka meesterahva riideid. Vahel sai Tõnn vakka veel teisi, poisslapse titeriideid. Neid anti kellegi haiguse puhul. Titeriiete ohverdamisega Tõnnile lootis ohverdaja kadunud tervise tagasi tulevat.

Puust Tõnnide kõrval leiti ka õieti rohkem vahast Tõnnisid. Praegusel ajal raske ütelda, keda rohkem leidis, puust või vahast Tõnnisid. Vahast Tõnnide kõrvale astusid pea küünlast Tõnnid. Vahast ja küünlast Tõnnidele püüti ikka inimese pea otsa teha. A. Gärtnerilt Pärnust saadud teadete järele võeti Tõnni kehaks sagedasti kirikumebelt saadud küünlaots. Põlema süüdates tõnisepäeval kasteti seda enne mõnda korda rasva sisse, arvates, mida tugevam küünal, seda vägevam Tõnn. T. Wiedemann on Kose kihelkonnast Tuhalast kuulnud, Tõnni vakk hiilganud pimedas; sealt paistnud nagu kaks silma. Rähvas usub, et hundi silmad pimedas nagu küünlad välguvad; sama-suguse valguse arvas ta Tõnni vakagi omandavat.

Dr. M. Weske teadmise järele olid Tõnnid ülemad ja alamad. Kus küünal kõige vanem, sinna läksid Tõnni peremehed kokku nõu pidama; seal räägiti Tõnni tegudest, kudas ta sõpradele palju head ja vaenlastele palju kahju teinud. (Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877, l. 40.)

Vändra pool tarvitatud koguni metallist Tõnnisid, siis päris ebajumala kujusid. Niisugused Tõnnid olid tinast, rauast, vasest. Tinast Tõnnid valati kodu. Esmalt tehti puust vorm, kellele inimese kaju sisse lõigati; siis valati vorm tina täis. Tõnn valmis. Raud- ja vask-Tõnnid telliti sepal. Kahjuks ei ole korda läinud niisugust metallist Tõnni kaju kätte saada. — O. Schantz teatab Tõstamaalt, seal pandud mõne korra ussi poeg Tõnni vakka, kus teda söödetud ja kasvatatud. Tõstamaal esineb siis uss selle Tõnni kujuna, keda Vändra pool ja mujal inimese näol ette kujutatakse. Tõnise att olnud eestlaste esiisa (Aus d. inneren u. ä. L., l. 443). Ülepea esineb Tõnn maja hoidjana, karja kaitsjana, kodujumalana.

Kõige tähtsamad Tõnnid Vändras olid Võiare Sepal, Tõnisel, Põndakul, Kaavasoo Jõel, Tahkuse Kiltrel.

Õige Tõnni kõrvale ilmuvad mitmes kohas veel eba-Tõnnid. Amblas kõneldakse, Tõnni tehtud järgmist viisi: Korjati hulk narusid kokku, mindi nendega kolm neljapäeva õhtut ristteele, tilgutati 3 tilka verd pahema käe nimetissõrmest peale.

J. Jung teeb Tõnni tondiks. Ta jutustamise järele ei antud Tõnni vakale = tondi vakale sugugi kõige paremat, vaid ennem kõige halvemat: kõiksuguseid riidetükka, vanu viiska ja mõnesugust tühja-tähja. Vaka nimetab ta ka korviks ja ütleb, et sellele korvile mõnes kohas „kogu“ nimeks antud (Kõdumaalt VI, l. 33—34).

Türis räägitakse, neid räbalaid tulla koguni varastada. Ristteel tehtud Tõnn hakkab varsti valmistajat teenima, omanikule varandust kokku kandma. Tõnn lendab punase kuuli näol õhus; pärisnäol nähakse teda hõbesõrmuse läbi vaadates. Teisal jälle arvatakse Tõnni varandusehoidjaks; ta viibib aida salves ehk salve äärel. P. Rootslase teadete järele Võnnust jooksnud Tõnnid nagu koerad mööda tuba ja õue ja teinud mõnesugust tööd, lüpsnud perenaise lehmakki ära. Selle eest saanud perenaiselt kõik paremad suutäied enestele.

Pärnumaal Pootsis räägitakse Tõnni kõrval veel teistsugu majahoidjatest, keda vahel ka kodujumalateks hüütud. Neidki valmistatud ühest ehk teisest asjast, mõne korra isegi peerupilpast. Nagu vakk nurka, pandud pilbas kuhugi seina vahele. Niisuguselegi kodujumalale antud ohvrid. Keedeti midagi ehk tehti midagi, ikka viidi nurka pilpast ehk muust aimest tehtud kodujumalale anda. Õieti tekkinud alles annete saamise järele mõne aja pärast tõsine maja hoidja, kes niisama nagu Tõnn maja kaitsnud. Isegi nõu käidud niisuguselt kodujumalalt küsimas. Peaasi olnud uskumine. Mida enam keegi kodujumalasse uskunud, seda enam saanud ta õnnistust.

Kõik need Tõnnid langevad ometi eba-Tõnnide kilda, kellel Tõnni vakaga midagi pole tegemist. Enamasti on niisugusel korral rahvas tulihännad ja puugid Tõnniga ära vahetanud. Tõsine Tõnn istub vakas paigal ega hakka mingisugust tööd tegema, vaid laseb ennast palju enam teenida. Mitmes kohas nimetab rahvas Tõnni sellepärast ka „k o d u j u m a l a k s“.

Tõnni vakka viidi Tõnnile kõigist kümnist, kui luba nii ütelda, kusjuures kümnist sõna tõsisel mõttes ei tule mõista. Tõnni vakale ohverdati kõigist söökidest, jookidest, kõigist saadustest. Mida parem kingitus, seda suurem Tõnni õnnistus. Kūpsetas perenaine leiba, esimene tükk Tõnni vakka; lüpsis lehma — esimesed tilgad Tõnni vakka; valmistas võid — esimene tükk niisama sinna. Tappis peremees looma — tükk liha ehk looma osa Tõnni vakka. Peksis reht, jahvatas vilja, käis mesipuul — ei tohtinud Tõnn iialgi ilma jääda. Tõi peremees enesele viina, soola, tubakat — pidi Tõnni vakka meeles pidama. Kudusid naisterahvad kangast — lõigati otsast natuke maha Tõnni vakka. Tütarlapsed kudusid Tõnni vaka jaoks koguni väikseid kindaid ja sukki. Sai keegi raha, pidi sellestki osa Tõnni vakka viima. Raha võeti tõnisepäeval välja ja tarvitati ära. Jõukas talus kogus mitukümmend

rubla aasta jooksul Tõnni vakka. — Kevadel karja välja saates pandi iga looma karvu vakka. Niitis perenaine villu — parem villatükk Tõnnile.

Lehma esimene poeg tapeti Saardes kolme päeva pärast, verega võiti Tõnni ahju seestpoolt, liha küpsetati ahju suu ees, osa visati ahju. Lambatall tapeti, võiti rasvaga ahi, siis põletati tall. Kui laps sündis, võttis vanamoor lapse, pesi ahju suu ees, lauldes: „Kallis Tõnu, kaitse seda last kõige kurja eest!“ Vesi visati ahju ehk ahju peale, et laps kõvaks kui ahi saaks. — Külvama minnes pandi peotäis teri Tõnni vakka, heinategemise ajal ilusamad õielehed ehk kõige parem peotäis sinnasamasse, niisama linakiskumise ajal peotäis linu.

Tõnni vakale ohverdati tavaliselt neljapäivil, aga muilgi päivil peeti teda tihti meeles. Alistes räägitakse, et Tõnni vakast tönisepäeval toiduained söömiseks välja võetud. Muidugi mõista, võis ainult välja võtta neid, mis hiljuti pandud; kauemini vakas seisnud ained ei kõlvanud enam söömiseks. Vist maeti niisugused ained maha, nagu Pootsist teatatakse. Seal näidatakse kahe Tõnni vaka hingamiskohta, üht mõisa rehe juures punase silla kõrval, teist mõisa heinamaal. Kes nende peale maha heita, saada sügelised. Mitmes kohas põletati Tõnni vaka sisu ära. Niisugusest põletamisest jutustab ju Jürgens (Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XVIII, 1.1—9). Saarde Tõnni ahjus põletati niisama sinna viidud ohvrid. Kui sagedasti Tõnni vaka sisu ära põletati, selle kohta puuduvad kindlad teated. Suvel tuli seda vist sagedasti haisemise pärast ette võtta. Tõnni vakas-ahjus põletati vist anded iga kord, mil neid sinna iganes viidi. Mõnikord viidi käsnatuld Tõnni vakka.

Tönisepäeval toodi Tõnni vakk nurgast ehk aidast välja tupp, sest sel päeval peeti Tõnni auks suurt pidu. Loom veristati Tõnni auks. Laud pidi kaetud olema, jõulutoidud laual seisma. Õlut ei tohtinud milgi kombel puududa; lõppes jõuluõlut, pruuliti tönisepäevaks uut. Tönisepäevaks küpsetati iseäralik leib „h ä r j a k a k k“. See leib pandi alles õhtul lauale ja pisteti küünal sisse. Ometi ei söödud seda leiba, vaid hoiti kevadeni, mil ta karjasele anti, kes sellest tükkhaaval loomadele jagas. Kas härjakaku küünal põlema süüdati, ei nimetata. Küll aga võeti tönisepäeva õhtul vana Tõnn ise vakast välja, kui see Tõnn küünlast oli tehtud, ja süüdati põlema. Küünal põletati täiesti ära. Pärast tehti teisest küünlast uus Tõnn.

Tuppa tuues võttis peremees mütsi peast ja teretas Tõnni: „Tere, püha Tõnn! Tere, püha Tõnn!“

Tõnni pidu ajal võis igaüks tuppa tulija lauale pandud toitu süüa. Ülepea käisid sel puhul tuttavad alati teineteise juures võõrsil, nagu Pärnu- Jaagupist teatatakse. Tänada ometi keegi söödud toidu eest ei tohtinud. Vana rahvas uskus, et tänamise puhul õnnistus majast kaob. Ülepea nähti arvamine valitsevat, et laua tõsine katja sel päeval pererahvas ei ole, vaid Tõnn. Pererahvas kattis küll Tõnnile laua, ohverdas talle oma ohvri, ohver kuulus Tõnnile sest silmapilgust, sellega jagas ainult Tõnn oma ohvrist sissetulijatele. Sellepärast arvati, et pererahva ehk Jumala tänamise asemel tarvis ütelda: „Olgu Tõnn meheks!“ Sööja pidi sööma ajal selle peale vaatama, et ta laualt natuke toitu maha pillas ja niisama õlutki mõned tilgad laskis põrandale läigitada. Laualt lahkudes pidi sööja ütleva: „Kuramuse päralt, küll mekkis hea!“ Kes süües ehk juues Tõnnile midagi ei ohverdanud, sel oli õnnetust karta (Oma maa III, l. 94). Mahapillatud toitu tuleb muidugi Tõnni ohvriks arvata.

Juhtus sedagi, et mõnes kohas Tõnnile ohverdati, ilma et seal vakka oleks olnud. J. Lill ütleb mõnda niisugust kohta tundvat. Pärnu jõe silla otsa alla viis mitu küla ja valdagi Tõnnile oma anda (Rohtaias, l. 70). Sürgavere Kapstal hüütakse kolme suurt kuuske „Tõnise vaka kuuskedeks“. Nende otsas ja all puudub vakk, aga nende alla maa peale viidi mõnesuguseid anda. Ei teata enam, kas ehk vanasti puude otsas vakka ei peetud.

Mõne korra kanti Tõnni vakk lautagi, kui loomadele taheti iseäralikku õnnistust saada ehk mõnda tõbe eemale saata. Laudas süüdati vaka ümber küünlad põlema. Lauda lävele yalati Tõnni auks keedetud liha leent, öeldes: „Tõnn isake, Tõnn emake, ära vaeva meie loomi, olgu sarvekesed ülespidi, sõrakesed alaspidi, sündimine õieti!“ Peale selle valati leent igale teele ja rajale maja ümber.

Vändras viidi mõnes kohas söögilaudki lauta, pandi Tõnni vakk peale, ümberringi road, taha otsa õllekann. Küünlaga käidi iga looma juures ja paluti: „Oh sa püha Tõnnike, õnnista meie leivakanikat, õnnista meie liharaasukest, õnnista meie õllemärjukest!“ Küünlaga kõrvetati peale selle looma karvu, et loomad alati terved oleksid. Selle järele pandi küünal looma selga ja üteldi: „Sõrakesed alaspidi, sarvekesed ülespidi!“ (Weske, Eesti Kirjameeste Seltsi Aastaraamat 1879, l. 39). Teises kohas tehti Vändras J. Lille teadmist mööda nõnda: Peremees ehk perenaine

viis õhtul suure molli ehk küna kesk lauta, pani iga looma jaoks kolm kamalutäit kaeru sisse, tilgutas iga kaeraosa peale kolm tilka õlut ja laskis selle peale loomad paari-kaupa sööma. Veiste sööma ajal hüppas peremees ehk perenaine veise lõa otsas ja hüüdis ise: „Tere, tere, sa püha Tõnnike! Oled sa mind selle aja üles pidanud, siis pea see aasta veel!“ (Rohtaias lahke vanakeste seas, l. 66).

Võrumaal, kus Tõnis Tinnuse (Tinni) nime all esineb, lauldi tõnisepäeval Tõnnile, Tinnusele, iseäralik laul:

„Tiitu, tiitu Tinnusselle,
Tinnussel oli tõine naine,
Moori musta kerikun,
Kerikun oli kellatorni,
Lunder, tunder lootsikuhe,
Lootsikun oli lepist metsa.

Kes sääl metsan kõndimaie?
Harakaid vai varesseid?
Tütereni suuri sõlgi,
Leevo liina palli pääl,
Madalide maijo pääl.“

Peale tõnisepäeva ja jüripäeva peeti Väandras 19. aasta-saja esimese pooleni veel miiklipäeval Tõnni auks pidu niisamasuguste tempudega, nagu eelpool kirjeldatud.

Tõnni vakal ei käidud mitte ainult ohverdama, vaid sellelt paluti abigi. Mindi teele, käidi Tõnni vakal Tõnnilt abi ja õnnistust palumas: „Ma lähen teele, Tõnnike, hoi ja kaitse mind kõige häda ja kahju eest!“ O. Schantzi teadmise järele käinud Tõstamaa mehed varguselegi minnes Tõnni abi palumas, et Tõnn laseks ettevõtte korda minna ja vargaid kaitseks kinnivõtjate eest.

Tõnisepäeval pidi majarahvas täielikku püha pidama. Ei tohtud kedrata, õmmelda ega paigata; muidu kärvasid suvel sead, lambad. Suuremate tööde tegemise peale polnud mõteldagi. Ainult maja võis koristada, toitu keeta, loomi sööta. Suurematest tööddest arvati õnnetust nende tegijale tulevat.

A. Kivi teadmise järele peeti Virus jüripäevalgi Tõnni vaka pidu. Igal jüripäeval käis pererahvas aidas Tõnist iseäranis teretamas: „Tere, õnnis Tõnis! Tere, õnnis Tõnis!“ Aida ukсед seisid kogu päeva lahti, igaüks võis aita minna Tõnist teretama.

Tähtsamatel ettevõtetel käidi ikka Tõnni vakalt nõu küsimas. „Tõnnike, mis sa arvad sellest?“ küsiti Tõnnilt. Küsimise järele kuulati hoolsalt, kas kuskilt mingisugust häälitsemist ei kuulu. Vaikus tähendas Tõnni rahulolemist. Kuuldi aga küsimise peale mingisugust häält, peeti seda Tõnni keeluks ehk hoiatuseks. Perenaised küsisid sügisel loomade kohta otsust, kas seda ehk teist looma elusse jätta. Tihti käis perenaine iga looma juures küsides:

„Tõnnike, kas lubad selle mulle?“ Ei kuulnud kahinat ega mingisugust häält, mõistis perenaine, et Tõnn ettepanekuga rahul ja loom võib üle talve jääda. Kuulis perenaine kahinat ehk mingisuguse looma häält, pidas ta seda Tõnni vastuseks: „Tapa loom, anna osa Tõnnile!“ Rahva seas valitses arvamine, et kui perenaine niisugust looma ei tahtnud tappa, talve jooksul loomale mingisugust viga juhtus ehk loom kärvas.

Hilisemal ajal langesid hariduse väljalagunemisel Tõnni vakk ja ta austajad ikka enam põlgtuse alla ja vakka hakati „tondi vakaks“ hüüdma, kusjuures tonti saadanaga ühe järje peale katsuti seada. Vennaste kogudus nimetas vakka iseäranis hea meelega niisuguse nimega. Tõnni vaka austajad pidid siis tondi ehk koguni saadana teenijad olema, Väandra küünal pimeduse väljalaotajaks saama.

Tavaliselt nimetatakse õpetajat K. Körberit Väandra Tõnni vakkade hävitajaks. Ma ei taha salata, et õp. K. Körber Tõnni vakkade vasta sõda pidanud, kuid enam Körberist hävitas neid Väandra opmann Roos. Ei hävitanud sellepärast, et mees oleks püüdnud ebausujälgi kaotada, vaid palju enam, et rahvast pahandada, kiusata. Roos oskas peaaegu viimse kui Tõnni vaka välja nuuskida. Niisama vähe kui inimene muiste koerakoonlase eest, jäi Tõnni vakk Roosi eest peitu. Körber pidas enam suusõnalist sõda, aga see sõda avaldas kasinat mõju. — Viimne Tõnn oli Kristjani talus; see hävitati 1873.

Mihkli kihelkonnas Pikavere külas viidi küla keskel kivivarele tõnnipäeval veel 1792. a. ohvrid. Kas seal iseäralik Tõnni vakk oli, jääb küsitavaks.

Alistes olid Tõnnise vakad 19. aastasaja algusel veel tarvitusel, aastasaja keskel aga ju täiesti kolikambrisse, aida peale ehk mujale heidetud, ilma et keegi neisse enam andi oleks viinud.

Uku vaka ja Tõnni vaka sugulus.

Uku vakk on ammu hävinud, Tõnni vakk ennast kauemini alal hoidnud, rohkem mälestusi järele jätnud. Võrreldes üht kui teist vakka peame tunnistama, et mõlemad üheks kokku sulavad. Alguses tarvitasid esivanemad ainult Uku vakka. Rooma preestrid ja mungad tõrjusid Uku teenistuse paganuse märgina eemale, Antoniuse teenistust asemele pannes. Pärnu ja Viljandi vahel muutus Uku vakk preestrite, munkade mõjul Tõnni vakaks. Tõnn esineb siin nimelt põllutöö ja karja edendajana, sigade

kaitsjana; muude ettevõtete edendamine jääb talle kõrvaliseks asjaks.

Rahva suust on teateid saadud, et rahvas Tõnni varemalt eestlaste esivanemaks pidanud. Niisugune väide seisab savistel jalgadel. Ma ei taha sellega ütelda, nagu ei oleks rahvas iialgi säärast väidet avaldanud. Kui rahvas vanasti niisugust ütlust kuulis, Tõnn olla meie esivanem, kuulis ta seda munkadelt. Mungad võisid täie õigusega Tõnni = Antoniust oma esivanemaks tunnistada. Eesti sugu munkadelt kuulis rahvaski niisuguse ütluse. Munkade eeskujul hakkas rahvas Tõnni niisama esivanemaks hüüdma, ilma et tal selleks mingisugust põhjust oleks olnud. Seda viisi tekkis rahva sekka arvamine, nagu tuleks Tõnni eestlaste esivanemaks pidada, kuna ta ainult munkade esiisana esineb. Ennemini oleksid võinud endise põlve inimesed Ukut oma esivanemaks nimetada.

A. Põrk tahaks Tõnnist Tooni teha, oletades, et eitsa vakk surnutele ohvriannete vastuvõtmiseks määratud, seega alguses Tõnni vaka asemel Toone vakka tarvitati („Postimees“ 1903, nr. 90, 99). A. Põrki põhjalik harutus Tõnni kohta on kõigiti tähelepanemise väärt, kuid Tõnni algupära küsimuses on mul võimata temaga ühineda. Tõnni nimi tekkis igatahes Antoniusest, Tõnnisest, vaielgu ka A. Põrk selle vasta.

Ma ei taha salata, et Tõnni vaka ohverdamise ja teenimise kommetes palju ühist surnute teenimise kommetega leidub, aga pean teiselt poolt toonitama, et võimata on Tõnni vakka Uku vakast lahutada. Läheksime liig kaugele, Uku vakkagi „surnute vakaks“ tehes, s. o. seletades, et Uku vaka ohvid Ukule ei kuulu, vaid surnutele. Seega salgaksime osa Uku jõust ja tähtsusest.

Nimesse jäi Uku edasi elama, kuna Tõnn vakad ja vakkadesse ohverdamise Ukult riisus, õigemini ütelda, ise Uku asemele astus ja ühtlasi laiemale mõistele maad andes esivanemaid enese varju alla võttis. Tõnni vakk ühendab eneses Uku kui ka surnute austamist. Täiesti savistele jalgadele toetab väide, nagu ei ole Antoniusest võinud Tõnn tekkida.

Ei või nimetamata jätta, et niipalju kui praegu teada, mõnes kohas niihästi Uku kui Tõnni vakad puudusid. Sellegi pärast ohverdati majades ometi, kus ühte, kus teise paika. Tuttav on hingedele toidu viimine laudile ehk toa peale. Sinnasamasse kanti ka ohvid tulihändadele, kui nimelt viimseid majas asus. Niisuguste ohvrisaajate kohta käib ehk ka Kelchi märkus: Olen neid tunnud, kellel majas kohad, kuhu nad kõiki keedetud roogasid panevad, nii ka piima ja õlut

(Lief. Geschichte, 1. 29). Olgu tähendatud, et mitmes talus õlut, vahel ka piima toa nurka ehk isegi ahju taha natuke maha valati, ohvriks majahoidjatele, hoonehaldjatele. Sagedasti viidi kahja loomalauta ja kallati nurka maha; mitmeid ohvrianda kaevati siin ja seal lauta sõnnikusse. Väike-Maarjas pritsis perenaine — teisel peremees — kadripäeval loomalauta õllega ja niisama loomi endidki.

Koldessegi pandi mune, soola, herneid, ube, koguni rahagi. Kolde tuhk kanti aeda ehk koplisse hunikusse. Kolde ohyrist loodeti abi ja kaitset tulekahju vastu, aga ka muidu head käekäiku majarahvale. Kus Uku ehk Tõnni vakk puudus, täitis majas kolle, toanurk, ahjutagune ja laudi nende aset. Uku ja Tõnni vakas omandasid ohvri pani-paigad enestele altarisarnase kindla kuju. Ühed kui teised vakad esitavad koduste altarite arenemise algidusid.

Pühad kivid.

Uku kivid.

Moondunud kujul esineb Uku vakk Uku kivina ja niisama ohvrikivina. Uku kivi oli tavalisest suurem, lai paas, mõne korra tasane raudkivi, pealpool iseäralise õõnsusega, lohuga. Uku kivil on seesama otstarve kui Uku vakalgi. Mõlemad täidavad Uku ohvrialtari kohusid. Kus Uku vakk talus puudus, seal astus tavalisest Uku kivi asemele. Niipalju kui ma tähele pannud, ei esine mõlemad samas talus. Ja mistarviski, kui ju üks ohvrialtar olemas.

Vanasti leidus üksikute talude Uku kiva ja kogu küla Uku kiva. Esimesed olid ainult ühe talu jaoks, viimased aga kogu küla ehk vallagi jaoks. Vahe nende vahel oli vist järgmine: talu Uku kivile ohverdas talu väikseid ohvrid, küla ehk valla Uku kivile aga tõi ohvrid küla ehk vald ühisel nõul, vist ühisel kulul ehk liisu järele. Enamasti leidusid ühised Uku kivid hiie juures (Jõululeht 1913, l. 12—13).

Iga talu Uku kivi juures hiiepuud ei kasvanud. Kivi seisis niisugusel puhul enamasti aiast ehk koplis kõrvalises paigas. Kevadel seemne külvi ajal viidi igast seemnest Uku kivile, niisama sügisel pärast lõikust. Kõpsetati leiba ehk pruuliti õlut, ikka viidi kõige enne osa Uku kivile. Mõnes kohas ohverdati kivile iga päev toitu. Pruut viis pärast laulatust leiba ja viina kivile, lapse sünnitaja saatis esimest piima. Ka lehma poegimise järele viidi sinna piima, alles siis tohtisid muud seda tarvitada. Nagu Uku vakalgi, käisid sigimata naised kaks korda nädalas kivil ohverdama, üks kord tingimata neljapäeva õhtul.

Tapeti talus midagi, pidi Uku kivigi osa saama. Tavalisest viidi kivile verd, maks, kops, mõnikord natuke lihagi. Ka kukkesid ohverdati talu Uku kivil, nagu näitu-

seks Võnnu Läänistes. Esiotsa heideti vist kogu kukk kivile, hiljemini aga osa kukest. Pererahvas pidas paremaks pehmemat kuke liha ise ära süüa.

Üleüldisele Uku kivile ohverdati sagedamini tallekesi, sikka, harvemini kukkesid, veel harvemini mullikaid ja veisid, Võru pool vist hobusidki. Holzmayer ütleb, et Saaremaal Uku kivil inimesigi ohverdatud (Osiliana, lk 34). Igatahes võeti inimese ohverdamine kivide juures ette, kandku need kivid Uku kivide ehk ohvrikivide nime.

Ohvrikiva leidub hulgakaupa, Uku kiva, vähemalt niisugusid, mida tänini nii nimetatakse, tuntakse meie päivil vähe. J. Jung räägib Voltveti Jutuse talu Uku kivist (Muinasaja teadus II, 1. 53—54). See on lai kivi; keskpaigas kausisuurune õõnsus. Kreutzwald ütleb ennast kaks Uku kivi näinud olevat, ühe Eestimaal, teise Setu külas. Viimasest teab ta, et sinna veel tema päivil (1850) salaja ohvrid viidud, enam aga jaaniõhtul teisel teisele kivile, kus rahvajutu järele Kristus korra istunud (Verhandlungen der Gel. Est. Gesellschaft II, 3, l. 48). Kivide asupaika ei määra Kreutzwald lähemalt ära. Muidu nimetatakse meie päivil veel üht kivi Uku kiviks Alatskivil Uku heinamaal, niisama kivi Endla järve ääres Salu all pika neeme otsas. Viimse Uku kivi kohta liigub veel hämar jutt, et kivi muiste ohvrikivi olnud. Uku kivi ka Liinamaal.

Jõhvi kihelkonnas Kalina hiies oli vanasti Uku kivi. Vennaste koguduse laialilagunemise ajal hakati seda kivi tihti teotama. Kolm meest läinud kivi juure, kaevanud kivi kõrvale augu, veeretanud kivi auku. Sedaviisi katsunud nad püha kivi Herrnhudi teotusest ära päästa. — Üks Jüri kihelkonna mees teadis kõnelda, nende kiriku ligidal olnud mineva aastasaja esimesel poolel veel Uku kivi. Mõne hea aasta eest tehtud suur tuli kivile, visatud vett kivile ja lõhutud seda moodi kivi ära.

Ohvrikivid.

Uku kividega täiesti ühte laadi on praegu veel palju endid alal hoidnud ohvrikivid. Võimalik, et neid ohvrikiva vanasti Uku kividekski hüüti, kuid meie ajal nimetab rahvas neid tavaliselt ainult ohvrikivideks nende peale viidud ohvrite pärast. Mõni ohvrikivi kannab rahvasuus peale ohvrikivi veel muud nime. Vana-Vändras näituseks hüütakse ohvrikivi „kurjaks kiviks“, sest rahva arvamise järele teha kivi kurja igaühele, kes kivist

ohverdamata mööda sammub. Kivi nõuda peasjalikult raha; kes raha ei ohverda, saada nuhtluseks haigusi. Viru-Nigula Mallas näidatakse „elukivi“. Ustakse, et see kivi ohverdajatele elu annab, kui „haigus ei ole surmaks loodud“. Kadrinas umbes 8 jala kõrgune, pealt niisama lai „vahakivi“, mille otsa alt astmed viivad. Nime saanud kivi vanasti rohkel möödul ta otsa ohvriks viidud vahast. Vaivara Laagnas hüütakse ohvrikivi „tornikiviks“, sest et see natuke torni meele tuletab; ligi 4 sülda kõrge, paar sülda lai; astmed viivad maast üles. Sellest tornikivist räägitakse, et seal muiste mitte ainult ei ohverdatud, vaid et tark selle kivi otsast rahvale head nõu annud ja osalt tulevikkugi ette kuulutanud. — Tõstamaa Seli maa peal on Tärni „kärnakivi“ nime saanud sellest, et seal vanasti kärnu ja muid nahahaigusi käidi arstimas. Ohverdajad uskusid, et nad „kärnakivil“ raha, hõbevalge ehk muu ohverdamise järele nahahaigustest vabaks pääsevad.

Jõhvi vallas Tarakuse küla ligidal leidub muist kividest suurem „piimakivi“, kuhu vanasti piimaohvrid viidi. Ohverdati inimeste ja loomade piima. Ohvriloodeti piimaandjale ja piimasaajale õnnistust ja tulu. Kuusalu Kõnnu Pärispää „vaesekivil“ on istumisease peal, tekkinud rahva ütluse järele vaeselapse istumisest. Sellele istumiseasemele viidi metsamarju anniks.

Keila Joal näidatakse „tõllakivi“. Tõld moondund seal kiviks. Kivile ohverdati „hõbetaalrid“ (J. Jung, Muinasaja teadus III, l. 92). Ka Kuusalus tuntakse sarnast tõllakivi. Näib, nagu tuletaks kivi ennem Tõllu kui tõlda meele. Ehk on Tõllu kivist tõllakivi tekkinud?

Haanja „kitsekivi“ on nime kitseohvriloodet saanud, sest kitsa ohverdati sellel kivil. Kitse veri põletati. „Kitsekivil“ anti abi otsides sagedasti töotusi. Läks abiotsija soov täide, viis ta alati kitsekivile abiotsimise puhul töötatud ohvri.

Alatskivi Kalevi kivi on Kalevipoja visatud kivi Männiku mäe juures. Seda kivi peeti vanasti pühaks ja viidi talle mõnesuguseid ohvrid. Isegi raha maeti ta juure maha. — Keila kihelkonna Väana „kõigipühade kivi“ peeti iseäranis pühaks; ta juure rändas palju rahvast ohverdama. Peetri kihelkonnas Leelu talumaal on „taevakivi“, 28 sammu ümber mööta, ligi paar sülda kõrge. Rahvajutu järele peaks see nagu muhameedlaste kaaba taevast maha sadanud olema ja sellepärast hakatud seal ohverdama. Maha sadades matnud meteor kändja härgadega

enese alla. Vanasti kasvanud selle „taevakivi“ ümber 7 pärna. — Setu piiril Meeksi küla juures on kuulus „Jaani kivi“, mis nime sellest saanud, et püha Jaan (= Johannes) seal maganud ja kivile jäljed jätnud. Veel meie ajal tuleb igal jaanipäeval rahvas sinna kokku ohverdama 3 jala pikkusele, 2 jala laiuzele ja jala kõrgusele Jaani kivile. Jaanipäeval peab preester seal jumalateenistustki, kusjuures vahaküünlad kivile põlema süüdatakse; nende kõrvale pannakse aga mõnesuguseid ohvrid, iseäranis palju võid ja mune. Preester võtab poole neist enesele, poole jagab vaestele. Rahva arvamise järele on kõrval oleva jõe vesi jaanipäeval Betesda tiik: igale ujujale annab jõe „püha lätte vesi“ tervise tagasi. Teiste arvamise järele, enam uuemast ajast pärit, avaldab jõe vesi tervekstegevat mõju ainult jumalateenistuse ajal. (Võrdle Wiedemann, Aus dem inneren u. ä. L. 1. 415—416.)

Jaani kivi nimetatakse ühes vana Petseri kloostri ajakirjas 1561. a. „теплый камень“ nime all rajakivina. Teine tähtis kivi Setu pool on 4 versta Petserist eemal „Титовъ камень“, 2 sülda pikk, 1 süld lai, kus vanasti niisamuti palju ohverdati (Truusmann, Живая Старина I, l. 40). Meeksi Nulga küla pühale kivile ohverdasid möödaminejad vanasti leiba, kala, liha j. n. e. Puudus möödasõitjal ohvriaine, siis sidus ta hobuse jalad kammit-sasse ja laskis hobuse kammitsas jalgadega kivist mööda minna.

Konsistoriumi kirjade järele 1654.—1691. aastast oli Mihkli kihelkonnas „mäepealne“ suur kivi, kus tõnisepäeval ohverdati. Vististi esinesid siingi, nagu mujal, sea osad tähtsa ohvriosana tõnisepäeval.

Põltsamaa Kaaveres on „lesknaiste kivi“. Nime saanud kivi kolmelt lesknaiselt, kes korra nälja ajal seal kivil ohverdades nutnud, nii et nende pisaratest „nõia-allikas“ tekkinud. „Lesknaiste kivi“ möödab 6 jalga pikuti, 4 jalga laiuti.

Tori „Kundru kivi“ on ohvrikivina nime Kundru nimelisest kohast pärinud, Kundru ise aga nimest Gunter tekkinud.

Veel mitu kivi kannab iseäralikku nime, aga need nimed on kivid ümberkaudsetelt kohtadelt, harukorral kelle-gilt isikult pärinud. Mõnes kohas, nagu Türi Säreveres, kus ohvrikivi hiies leidis, hüütakse kivi „hiiekiviks“.

Ohvrikivideks võtsid esivanemad pea suuremaid, pea vähemaid raudkiva, selle järele, missuguseid kohal just juhtus olema. Nagu tähendatud, annab tornikivi maast

kõrgemale ligi 4 sülda mõõta. Hageri Ruila kivi nime-
tatakse „sauna suuruseks“; Anna Purdi kivi on
6 sülda lai, 15 jalga kõrge, kolme astmega.

Ainult ühes tükkis lähevad ohvrikivid tavalistest raud-
kividest lahku: nende pealt leiame lohkusid, mõnelt
ühe, mõnelt mitu. Need lohud tunnistavad, et nad alles
hiljemal ajal kunstlikult kivisse tehtud; nad avaldavad
oma jao töö-osavust. Harju-Jaani Haljava Hagari
maal leiduval kivil on 5 taldriku sarnast õõnsust. Lohud
ise mõnes kohas sügavamad, mõnes madalamad. Pöide
maalinna sissemineku kohal 1½ jala kõrguse ülevalt
sileda ohvrikivi lohud on 1½ tolli sügavaks puuritud.
Tumula ohvrikivil mäe otsas Orisaare tee ääres on koguni
47 poole kuni 2 tolli sügavust auku (Osiliana, l. 71). Kihel-
konna Kureveres nimetatakse hulka kiva ringis „tondikivi-
videks“. Ülepea on neid tükki 14, enamasti ühe ehk kahe
auguga, ühel on ometi 14 ja ühel koguni 42 auku. Ka
Kirbla Lautna ohvrikivi on pealt väikseid auka täis.
Pilistvere Virtsjärve külas ohvrikivi niisama; augud
nagu jalakannaga keerutatud (Jung, Muinasaja teadus
II, l. 187). Samasugune nähtus puutub meil Hageri kihel-
konnas Adila vallas Mikuri põllul silma: kivi täis
väikseid puuritud auka. Rahvasuu nimetab neid auka
seal Vanapagana jälgedeks. Härjanurme ohvrikivi sei-
sab hiiemäe ligidal; ohvrikivil on ohvrite pealepanemiseks
lohk sees.

Keila kihelkonnas Klooga järve ääres viidi Hiie-
alusele ohvid ja niisama seal leiduvale Hiiealuse kivile.
Puud ja kivid said korraga mõlemad oma osa. Ohvri
kaudu loodeti head käekäiku, aga mõne korra ka rohkem
kalasaaki järvest. Ruila ohvrikivist kõneleb rahvasuu, et
muiste kivi otsas hõbetaldrik seisnud. Hõbetaldrik langeb
vististi luuleehete hulka, aga praegugi jääb järele kivi otsa
kunstlikult tehtud lohk. Viljandi Kuude ohvrikivil
leidub peale selle veel rist, kuid seda risti tuleb hilisema
aja mälestuseks arvata. Mujalgi on ohvrikividele hilise-
mal ajal ristid sisse raiutud, et ristidega ära võõrutada
seal ohverdamas käijaid.

Ambla Albu heinamaal leiduv ohvrikivi öeldakse
altarinäoline olevat. Kivile viidud vanasti kõige pare-
mad lambad, haned ja kanad ohvriks, enamasti suurte
pühade ajal. Haigeid viidud kivile terveks saama; ei saa-
nud nad terveks, tulnud surm. Kivis või kivi all usuti
vaimusid asuvat, kes peale muu rätsepagi tööd teinud.
Kõige rohkem tuletab altarit meele Võnnu Teriketsi

ohvripaik, kus muiste mõnesugusid loomi ohverdatud. See on tänini tuntud ohvrikohtadest kõige tähelepanemisevääriisem.

Vanasti seisid siin tiigi ümber suured ohvriivid, keskel kausisarnase lohuga, kust kivisse raiutud jooned nagu ratta kodatad laiali läksid. Kivide ümber kasvis kena hiis. Ohvriloomade liha pesti esmalt kivide vahel olevas tiigis ja pandi siis ohvriivididele, kus veri kivisse raiutud sooni mööda lohku valgus. Aja jooksul kadusid ohvriivid; ainult tiigi asemest jäi väike mälestus järele.

Uku vaka ja Tõnni vaka kõrval tundsid vanad eestlased mõnes kohas muidki ohvrialtarid. Põltsamaa Kaaveres oli vanasti hiiepuu ees hallist kivist väljaraiutud altar, paar küünart kõrge ja pikk, vaevalt küünra laiune, ülevalt tasane, ümmargune, äärega, mis umbes kolm sõrme üle jala ulatas. Altaril oli jalg all. Rahvajutu järele oli see altar paganuseajast pärit. (Hupel, Topographische Nachrichten I, l. 155.)

Otepää Paluperas oli vanasti püha hiis, hiie liigidal neljanurgeliseks raiutud kivi, alt laiem kui pealt. Kivis nähti mõnesuguseid vist sinna sisse raiutud kujusid, teab J. S. Boubrig (Verh. d. G. e. G. I, 2, l. 92).

Paistus kõneldi vanasti palju hiiealtaritest. Neil puudusid ometi altarikujud. Neid võis palju varem kivivaremeteks hüüda.

Ei teata enam, kellele need altarid olid määratud, kas Ukule või mõnele muule ohvrisaajale. Igatahes viidi neile altaritele mitmesuguseid ohvrid.

Kuulus, iseäralik ohvrikivi leidis Rõuge Kõrgel palul Oina veski juures. Seal ei seisnud ohvrikivi maa peal, nagu mujal, vaid maa ja taeva vahel, kolmeharulise suure pedaja harude vahel. Pedaja ümberringi oli lage maa, kus ohverdama tulnud rahvas kividel istus, mis mõne arvamise järele seks sinna kokku veetud. Kaugemal ümbritses kohta kaunis mets. Ohvrikivina pedaja harude vahel esines siin sile lauasarnane kivi, mille peale ohvrid viidi. Kuidas kivile üles päästi, selle kohta puuduvad teated; vist võeti redel appi. Kivile pandi jaanipäeval, lauritsapäeval ja mihklipäeval tõrvaksed ehk vahel muidu tulukene põlema. Ohvripedaja tuli paistis mäelt kaugele. Pedaja ümber istuv paluma ja ohverdama tulnud rahvas tegi ka tule üles, ohvrid tullegi visates. Häil päivil peeti pedaja ümber rõõmupidu, sõja ja viletsuse ajal nuteti ja kaevati. Kõvasti kanti hoolt, et ükski loom selle püha hiiepuu ligi ei pääsnud. Umbes 100 aasta eest

sai Oina veski pedajas tule läbi otsa ja pedajaga ühes ohvrikivi.

Ka Kanapää Ristijärve ääres ohverdati vanasti kahe kasvava puu vahele paigutatud kivile. Niihästi puid kui kivi peeti pühaks. Anded pandi tavalisest kivile maha. Ristiusu kuulutajatele, vististi munkadele ja preestritele, ei meeldinud niisugune paganlik ohverdamine: nad seadsid kivile risti, rahvasuu teab kuldse risti. Vana viisi ohverdati ristigagi kivile edasi. Et Ristijärve ääres palju rohkemini käidud palumas ja ohverdamas kui kirikus jumalateenistusel, otsustanud õpetaja hiiepuud maha lasta raiuda. Keegi ei julenud käsku täita. Õpetaja hakanud ise raiuma; teised jatkanud tööd, kuni hiiepuud maha langedud. Ohvrikivi kõige ristiga veeretatud järve. Sest saadik kannab järv Ristijärve nime.

Peale Kõrgepalu ohvrikoha leidus P. Lensini teadete järele Rõuges veel teine kuulus ohverdamisekoht, nimelt endise Paidra veski juures saare peal. Suurem jagu kivi on meie ajal maa sisse vajunud, osalt ohvritule läbi ära tükeldatud. Iga aasta sügise poole tapeti seal kivil valge oinas, keda ümberkaudsed elanikud korra järele omast käest pidid ohvriks andma. Veri põletati ohvrikivil; ohverdajad küpsetasid liha vardal ohvritules; küpsetatud liha söödi. Ohvripidul rõõmustas rahvas ja laulis. Uuel ajal on Paidra endise ohvrikoha ligidale ristiusu palvemaja ehitatud. Umbes samasugune ütlus maksab Paistu Kõduoru Tani ohvrikoha ja kivi kohta, kus rahvas vanasti niisama suure hulga kaupa käis pidusid pidamas ja kivil ohverdamas. Sealgi ohverdatud tihti lambaid, kelle verd ja ehk osa lihagi ära põletati. P. Lensini teadete järele leidis professor Grevingk 1878 selle ohvrikoha juurest palju süsi ja poolpõlenud lambaluid.

Ohvrikivide lohkudesse kogub sajusel ajal alati vett. Mõnest, nagu Võlla Easalu kivist, arvatakse, et seal vesi alati iseenesest sees seisab. Tõsine asjalugu kuulub muudugi niisuguse väite eksitust. Teisal tõendatakse ettevaatlikumalt, et vesi enamasti alati ohvri-lohkudes püsib. Igatahes usub rahvas ohvrikivide lohkudesse kogunud veel imet-tegeva jõu olevat. Ohvrikivide lohku vesi parandab rahva arvamise järele mõnesuguseid haigusi. Võetakse rohuklaas ehk väike pudel kaasa, lusikas ka, minnakse ohvrikivile, ammutatakse lohust vett, pannakse rohuklaasi ehk pudelisse, viiakse koju. Seda vett võetakse kas sisse ehk võitakse sellega haiget kohta. Mõned tõendavad, et niisugune vesi iga haiguse enam-vähem parandada, teised aga,

: t üksikuid haigusi. Ustakse, et Jüri kihelkonna Lehmja ohvrikivi vesi soolatüükaid ja maa-aluseid parandab, Hanila Mõisa küla ohvrikivi ainult vistrikka (Jung, Muinasaja teadus III, l. 186). Ükskõik, mida kivi imejõust usuti, ikka pidi kivile meelead viidama, kui ta veest abi oodati. Isegi kodust vett viidi mõnes kohas kivi oma vee asemele lohku. Enam aga kui kodust vett kivile ohverdati, sai püha kivi abiotsijalt muid ohvrid, väga tihti raha.

Kassare kivist arvati, et selle kõrval lohus olev vesi haigusi arstib. Sealt võetud veega pestud haiget selles lootuses, et pesemine tervise tagasi annab. Augu põhjast võeti peale selle muda ja muljuti mudaga paiseid ja luuvalu kannatavaid liikmeid. Ohvriks viidud raha topiti muda sisse, muud ohvriannid pandi kivile.

Võisiku Vasksaare kivile, kesk raba, umbes 5 jalga suur, lohk sees, ohverdati hiljemal ajal enamasti raha. Seal käidi ilma kuulamas. Kudas kuulati, selle kohta puuduvad teated. Aru saades, et halvad ilmad, ikalduseajad tulemas, ohverdati kivile. Ohvriga loodeti paremaid ilmu saada. Vanemal ajal ohverdati vististi muilgi põhjustel.

Lihula Rõkandi kivil pidi ikka raha seisma. Võtis keegi rahatüki sealt ära, tekkis iseenesest teine asemele. Paremaks ohvriks kui vaskraha arvati hõberaha. Ei jõudnud mõni abiotsija hõberaha ohverdada, kaapis ta vähemalt hõbevalget lohu imet-tegevasse vette; see kaapimine kasvatas rahva arvamise järele vee tervekstegevat jõudu. Jõukamad igatahes viisid raha kivile ja peale raha haiguse puhul veel mõnesuguseid muid aineid. Pärnu-Jaagupi Vahenurme ohvrikivile viidi näituseks maa-aluste arstimisel peale hõberaha veel üheksat tõugu viljateri ja nartsuga soola. Albu ohvrikivist arvati, et selle vesi ohvi viimise järele haiguse tingimata parandas, ehk vastasel puhul oli haigus „surmaks loodud“. Sellel kivil usuti veel koguni iseäralik imet-tegev jõud olevat. Soovis keegi enesele uusi riideid, viis riidetüki kivile, ja ta võis julge olla, et uued riided sai. Järva-Madise Kurisoo kivil pidi haige terveksaamist ootama; tervis tuli, kui haige tarviliku aja seisis.

Elistvere Välgi küla kivist ustakse, et kui sellele jaaniõhtul ohverdatakse, siis ohverdaja imeilusat laulu kuulab. Vanasti olnud selle kivi kohal kirik, aga vajunud 7 venna kirikusse mineku pärast maa alla. Sealt maa alt kirikust kostab jaaniöööl imeilus laul ja mäng ohverdajale kõrvu. Aga muulgi ajal käidud vanasti kivil ohverdamas.

Kihelkonna Päli männiku suurele kivile ohverdati iseäranis palju jaani laupäeva õhtul ja jõulu laupäeva õhtul ja peeti seda kivi väga pühaks. Pühale kivile taheti vanasti kirik ehitada, kuid ettevõtte jäi pooleli.

Ülepea ohverdati ohvrikivile kõiki neid aineid, mida muidu Uku vakka, Tõnni vakka ja hiitele ohverdati. Õieti ohverdati kivile rohkem kui vakkadesse. Nimelt tapeti ohvrikividel loomi ja ennemuistè ehk inimesigi. Kividesse puuritud lohkudesse valgus ohvrilooma veri. Mõnes kohas põletati verd, mõnes jäeti veri niisama kivile. Paistu Koduoru Tani ohvrikivi ligidalt leitud sõed ja lambaluud tunnistavad, et seal luidki põletatud. Niisama tunnistavad Põltsamaa Pajusi ja Rõuge Paidra ohvrikivi ärapõlenud kivikorrad ja kivitükid ohvrite põletamisest.

Läänemaal on hiljuti alles mõnelt ohvrikivilt tühjätähja leitud, Ridala Kils Andrese kivilt näituseks süsi, klaasitükka ja nartsa, Räpina Maarjamae otsast Linde küla juurest ja Jaanikeste külast Võu jõe äärest piima ja mune, niisama Meeksi kivilt, nagu enne nimetatud. Vähemalt ei ohverdatud mineval aastasajal enam igal ohvrikivil ühte viisi ega ühesuguseid anda; ülepea olid anded rohkuse ja mitmekesisuse poolest, võrreldes endise ajaga, koguni kokku kuivanud: ainult mõni harv kivi sai veel ohvrid.

Viimaks tuleb veel tõug kiva nimetada, mida mitte pühaks ohvrialtariks ei tule arvata, vaid mis iseenesest pühad olles eneste ette nagu iseäralikku püha ohvripaika nõuavad. Need kivid on nõndanimetatud „kivistunud inimesed“. Meie maalt leitakse mõnda kivi, millest rahvasuu teab jutustada, need olnud muiste inimesed, kuid moondatud ühel ehk teisel põhjusel kivideks.

Loti naise soolasambaks muutumise lugu kordub omal viisil meiegi mütoloogias; soolasamba asemel tekivad meil kivisambad, nagu näituseks Iru ämm, kellele vana rahva teadmise järele ennemalt raha ohverdatud.

Mitmed niisugused kivid kannavad enam-vähem inimese kuju. Igast kivist ei teata enam, aga küll mõnest üksikust, nagu Kohila Atrika, Koeru Metsla jne. kivist, et vanasti mitte kivi peale, vaid kivi ette ohvrid viidud. Oletan, et kõigile kiviks moondatud inimestele muiste ohverdati, aga igal pool ei püsinud ohverdamise jäljed meie ajani. Need kivideks moondatud inimesed tuletavad liig elavalt laste seidasid meele, kiviseid ehk puiseid jumaluse kujusid. Meie „kivistunud inimesi“ tuleb vististi mingisuguse kõrgema olevuse kujudeks pidada — minu poolst ebajumala kujudeks, millele muiste ohverdati.

Keda, s. o. missugust kõrgemat olevust, jumalust need inimesesarnased kivid esitasid, ei või meie ajal enam ära määrata. Ristiusk hävitas palju niisuguseid kivikujusid ära. Kus mõni üksik järele jäi, seal hakkas rahvas seletama, need kivid olnud muiste inimesed, kelle Jumal ühel ehk teisel põhjusel kivideks moondanud. Mõne korra juhtub just pruudile niisugune äpardus. Niisugust kivideks moondamise seletust rahvasuust kuuldes ei püüdnud risti-usu kuulutajad kiva enam hävitada, vaid lasksid neid endises paigas püsida, olgu kas kividele ohvri viimise kohta silmi kinni pigistades ehk aga, et ohverdajad oskasid ohvrid risti-usu kuulutajate eest nii varjata, et need mõõka kivide vastu kätte ei võtnud.

Harukorral hüütakse niisuguseid kivistunud inimesi mõnes kohas „kivijumalateks“. See nimigi tunnistab omast kohast, et neid kiva muiste nagu jumalateks peetud.

Neist esivanemate muistsetest kivijumalatest olen pikema seletuse kirjutanud pealkirja all „Kivistunud inimesed“.

17. aastasaja lõpul algas agaram sõda ohvrikivide, hiite, kabelite ja kõigi vana usu jäänuste vastu. Tartu Toome peal olevast ohvrikivist jutustatakse, see maetud sel ajal maha, et keegi enam seal ei saaks ohverdada. Möödaläinud aastasajal, mil ohverdamisel käimise kartus kadunud, kaevatud kivi maast välja ja pandud limonaadimajakese juure praegusele kohale, kus lapsed kivile iga päev liiva ohverdavad, endist verd vastavõtvat lohku nüüd mänguliivaga täites. Lu st i v e r e ohvrikivi viidi omal ajal kohalikku mõisa, kus ta ära tarvitati. Suure-Jaani Kaansoo ohvrikivi viidi jõe ääre ja visati sügavasse hauda (Jung, Muinasaja teadus II, l. 223), Kambja Oriku üks ohvrikivi veeretati järve, teine on praegu alles.

Laialt usutakse, et kui keegi ohvrikivi ehk osagi sellest mingisuguseks mitteohverdamise ettevõtteks tarvitab, see enesele alati õnnetust valmistab. Nii räägib rahvas, et Meeksi külas korra lauda ehituse ajal Jaani kivist tükk võetud ja lauda seina müüritud. Laut saanud valmis, iga aasta lõpnud 2—3 elajat ära. Jaani kivi tükk võetud seinast välja, viidud endisele kohale tagasi; sedamaid loomade lõpmine otsas. (Võrdle ka Truusmann, Живая Старина I, l. 40.)

Kividel arvati oma haldjas olevat, keda mõne korra ka „kivialuseks“ nimetati. Iseäralikkudel kordadel ilmus see haldjas ehk kivialune nähtavale. Näib, et mõne

korra ohverdati ohvrikividel kivi all asuvale haldijale; sagedasti oli ohver kellelegi muule pühendatud. Mõni vana jutt teab kellegist pahast vaimustki kõnelda, kelle pihta Vanataat ehk keegi muu kivi visanud ja ta seega kivi alla matnud.

Ohvrikiva leidub meie maal palju; võimata neid siin kõiki üles lugeda. Jungi Muinasaja teadus nimetab neid rohkesti: II, l. 17, 35, 77, 87, 96, 100, 110, 132, 185, 187, 202—203, 221, j.n.e.; III, l. 18, 25, 31, 45, 54, 67, 83, 92, 96, 110, 128, 137, 153, 154, 191, 196, 202, 204, 211, 218, 221, 230 jne.

Soomes tuntakse niisama kivide austamist ja kivide haldjaid. Kuulus on Ruskelas Immose kivi, kuhu mõnesuguseid ohvrid viidi. Haiguse puhul ohverdati puust ehk riidetest tehtud põdeja kuju kivile. Selle kivi heitnud kas teised hiid või jumal muiste kahe riidleva hiidu peale ja matnud need selle alla (K. Krohn, Suomalaisen runojen uskonto, lk. 91). Nagu viimsest märkusest selgub, seisab siin kivihaldjas surnutega lähedas ühenduses.

Skandinaavia st leitakse mõndagi meie ohvrikivide sarnast lohkudega kivi, mille tähendust rahvas tavalisest enam ei mäleta. Et rahvas neid kiva sagedasti Balderi kivideks nimetab, võib julgelt oletada, et skandinaavlaste niisuguseid kiva ohvrikivideks tarvitanud (Nilsson, Die Ureinwohner des skandinavischen Nordens“, lisa, l. 45—49). Sellevasta on laplased kivide austamist palju paremini alal hoidnud. Nad ei austanud uuema ajani mitte üksi kiva, seidasid, ega viinud neile ohvrid, vaid katsusid mitmele neist isegi jumala kuju anda ja mõnda jumalatena austada (Castrén, Finnische Mythologie, l. 204 je.).

Kivide austamine ja kividele ohverdamine ulatab Palestiinassegi tagasi. Ju Jakobist kuuleme, et ta kivi õliga võidis (1. Moos. 28, 18) ja teise korra kivi sambaks püsti pani (1. Moos. 31, 45). Vist käis Jakob oma jagu Kaanaani rahva jälgedes, kelle kohta uuemad uurimised nende kivikultust katsunud tõendada. Macalister leidis Geseris hulga suuremaid kvisambaid, millest uurijad oletavad, et Kaanaani rahvas neid austanud ja neid õliga võidnud (Thomsen, Palästina und seine Kultur, l. 33 je.).

HELSINGI EESTI
HARIDUSESELTS
RAAMATUKOGU

Pühad kohad.

Ohvriaiad.

Teisal ei ohverdatud ohvrid liht kivile ega Uku kivile, vaid ohvriaeda. Ohvriaed on tavalisesti iseäraliku aiaga ümberpiiratud koht õueaia nurgas, rohuaias, mõne korra aga ka kusagil maja lähedal koplis.

Ju Gutsclaff kirjutab oma raamatus Vöhandu allika juures leiduvast ohvriaiast, mis umbes 25 jalga igapidi mõõta; see ohvriaed on ühtlasi hiis (Bericht, 3).

Ohvriaed esineb püha paigana, kuhu keegi kutsutama külaline, neljajalgne sisse ei tohi pääseda seda reostama, ehk küll kasside eest ohvriaeda vaevalt võidi kaitsta. Mõne korra antakse ohvriaiale ainult süld maad, teise korra võetakse püha paiga alla suurem maatükk, selle järele, kudas peremees heaks arvanud. Viru-Jaagupi Põlulas näituseks on ohvriaed 20 sammu pikk, 12 sammu lai. Võru pool esineb mõnes kohas tapuaed ohvriaiana. Jälle teisal peetakse ainult aia nurk puhtaks, pühaks paigaks. Kraasnamaal kasvab aia nurgas kadakapõõsas; põõsa ette on kadakane rist pandud, ka kadakane teivas. Teiba juures on kolm kivi, kuhu ohvrid pannakse.

Mingisugust roojast asja ei tohitud ohvriaeda visata, ehk muidu kardeti majarahvale varsti õnnetust tulevat. Kui ilus rohi ohvriaias ka kasvas, ei võinud ükski vikat ega sirp seda puutada. Ülepea ei lubatud mõnes kohas inimestki ohvriaeda minna, teisal ometi võis ohverdaja ohvriga alati sinna püha paika astuda. Kus ära keeldi ohvriaiast püha paika jalaga puutada, seal pandi ohver kaitseks ettetehtud aia üle püha maa peale maha. Kraasna rahva seas viib tavalisesti mees anda ohvriaeda; naine tohib ainult korra elus, laulatuselt tulles, sellele pühale paigale läheneda (Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 74).

Ohvriaeda viidi ülepea kõiki neid ohvrid, mida muidu Uku vakka, Tõnni vakka, ohvrikivile pandi. Ohvriaed täidab seega ohvrikivi kohuseid, ainult suuremal ruumil. Helme Leebikul öeldi neid ohvrid „Poostle“ päralt olevat, Kraasnamaal aia aisa päralt.

Tarvastus oli vanasti Palu ja Rebaste mäe vahel tähtis ohverdamisekoht Toora aed; nüüd on sinna ainult suur kivi järele jäänud. Kivi ümbert maa seest on helmeid, rahasid ja tuleraud leitud. Vanasti kasvanud seal Toora aias võsastik, kust keegi ei tohtinud oksa murda. Korra murdnud üks tütarlaps laupäeva õhtul sealt võsastikust oksti ja visanud kodu paja alla tulde. Pajas valmistanud ta lehelist. Lehelisega pead pestes jäänud tütarlaps hulluks, räägib rahvas. — Mujal teab rahvas mõnes kohas aias ohvrite vastuvõtmiseks peale ohvrikivi olnud olevat ka kivivare.

Ohvriaeda tarvitasiid niisama lätlased, sinna sarnaseid ohvrid viies kui eestlased ja ohvriaedadega niisama talitades. Härj määel oli ohvriaed, „mahjas kungs“, aianurgas. Mahjas kungsile viidi peale Eestis tavalikkude ohvrite ka jüripäeval kanasulgi ja konta. Teisal anti mahjas kungsile kanamunegi. Lätlastel olid niisugused mahjas kungsid ka vanade puude all, osalt vabadel kohtadel, aiad ümber, osalt põllu keskel (Inland 1836 nr. 39).

Mõnes kohas mujal austati kivihunnikuid, kivivaresid. Sarnane vare oli näituseks Saastnas; vare juure oli peale selle veel kivipost püsti pandud. Vare ja posti juures ohverdati iseäranis rohkesti 28. juunil. Ka Härjanurmes Tooma põllul tuntakse niisugust kivivaret ohvrikohana.

Muude kohtade kõiki ohvripaiku üheskoos, hiisi, ohvrikiva, ohvriaedu, Uku ja Tõnni vakka j. n. e. esitavad eneses Tarvastu kuulsad ahikotused. Mõnnaste külas peeti ahikotuseks metsatukka, teisal üksikut puud, jälle teisal koguni põõsast. Sagedamini ometi hüütakse ahikotusteks kiva, kivihunnikuid, ahervarsi; viimsed seisavad mõne korra püha puuga ehk põõsaga kõrvuti. Enamasti leidus ahikotus õues aianurgas ehk rohuaia nurgas kivivarena, harvemini väljas koplis, nurmel ehk ojakaldal. Mõnes kohas ilmus ahikotus laia ohvrikivi näol, teisal aga kerist meeletava kivihunniku kujul.

Ahikotusel käidi ahtmas, ahkmas, ahvmas, — muu rahva keeli anda viimas, ohverdamas — kas iga päev ehk ainult iseäralikkudel juhtumistel. Tähtpäeval, nimelt tönisepäeval, jüripäeval käidi väga hoolsalt ahtmas. Ohvriks viidi kõiki neid anda, mida mujal Uku vakka, Tõnni vakka, ohvrikivile ja hiide viidi. Hingedeõhtul pidi ahi-

kotus tingimata keedetud liha ja kækka saama, hingede-
aja algusel tanguputru. Ohverdati küll päevaajal, küll
öösel ja öhtul.

Tarvastu rahvas tundis kahesuguseid ahikotuseid: ühe
talu ahtmisepaiku ja üleüldisi. Enamasti igal Tar-
vastu talul oli oma ahikotus. Üleüldisi tarvitas kogu küla
ehk mitu küla kokku. Üleüldised leidusid Pillusel,
Mikupeetril ja Mõnnastes. Igaüks ahikotusest
möödamineja pidi midagi ahtma, ehk muidu käis ta kan-
nul õnnetus. Mida sagedamini ahtmas käidi, seda pare-
mini käis rahva arvamise järele ahtja käsi (Eesti Üliõpi-
laste Seltsi Album V, l. 85—97).

Paistus hüüti niisugust kivivaret tõnisemäeks ehk
hiiealtariks. Jäärjas ohverdati kivi-ahervarrelle.

Mõnes kohas sulas ohvriaed mõne kõrgema kohaga
nii-ütelda ühte, näituseks mägedel, kus vahel mingi-
sugune aed ohvriaeda kätte ei näidanud, vaid mäe kõrgem
paik niisugusena esines. Ebavere mäe hiies oli vististi
niisugune ohvrikoht, kui ka Läti Hindrek seda eraldi ei
nimeta. Taara sündimisest Ebavere hiies ja sealsetest ju-
malate kujudest kõneldes vaikib ta jumalate austamisest.
Rahvas teab, et Ebavere mäel vanasti palju ohverdatud.
Ohvrimägi oli ka Homuli Jumalate mägi, mille kohta
meil teated puuduvad, kas selle mäe otsas vanasti hiis
kasvas, või ohverdati seal niisama kui ohvriaias. Rápina
Maarjamäele viidi samuti ohvrid. Ennemuiste ohverdati
sellel mäel muidugi kellelegi Eesti kõrgemale olevusele,
Rooma usu valitsuse ajal nimetati ohvri saajaks Maarja ja
viidi talle ohvrid edasi, nagu varemini paganuse kõrge-
male olevusele.

Sedasama tuleb Vastseliina „päevapööramise-
mäest“ ütelda. Ohverdades paluti ühtlasi sellel mäel.
Palved käisid enamasti päikese poole, ehk ka ohvrid.
Palved vähemalt tunnistavad, et meil siin päikese kultu-
sega tegemist. Veel mõnel muul mäeharjal ohverdati,
ilma et see hari oleks iseäraliku ohvriaiakuju kannud.
Küngaste otsas jaaniöhtul söömine ja osa söögi mahamat-
mine tuletab ka ohverdamist meele. Ohvriaiaku ehk ohvrimäe
aset täidab tihti küngaski.

Ülepea ohverdati tarbekorral igas kohaski. Arva-
takse, et maast, kus istunud ehk seistud, haigus ehk kär-
nad saadud. Haiget kohta vajutatakse soolaga ja viiakse
siis soola sinna, kust arvatakse tõbe olevat saadud. —
Oletades, et tuulest haigus tulnud, võetakse soola, keeru-

tatakse 3 korda ümber pea ja visatakse selle peale iga nelja tuule poole laiali.

Laiuse Ollimäel ohverdati jaaniõhtul suitsetatud oina-päid ja villu.

Kirikud.

Paavstiusk püüdis paganatele ristiusku suupäraliseks teha, paganust ristiusku ära sulatada. Paganuse pühi paiku eest leides ei hävitanud preestrid ja mungad neid ära, vaid muutsid ristiusu kultuse paikadeks. Endistele ohvrikohtadele ei jaksatud muidugi igale poole kirikuid ehitada, aga ehitati ometi kabelid ehk kabelikesi ehk pandi kõige vähemalt rist ristiusu sümboliks püsti. Endises paigas ohverdama harjunud esivanemad ohverdasid koha välimise kuju muutmise järele sealsamas edasi.

Preestrid ja mungad tunnistasid ohverdamise kirikutes ja kabelites tarvilikuks, seletades, et niisuguse ohverdamise tõttu põllumehe saagile õnnistus tuleb. Nad lasksid vilja ja aiavilja, liha, mune, võid, liha, mett jne. altarile ohvriks tuua, just niisama kui esivanemad paganuse ajal olid harjunud seda oma kõrgemate olevuste meelega ehk lepituseks tegema.

Ohvri saajateks nimetasid nad paganuse kõrgemate olevuste asemele ristiusu pühi isikuid ja martrid. Ei siis ime, et vanasti pühale paigale ehitatud kirikute, kabelite, kabelikeste ja ristide juure niisama sagedasti ohvrid viidi kui hiiepuude alla ja ohvrikividele. Ju 1428 hakkas Rooma kirik ise, hiljemini evangeeliumi kuulutajad kabelite vastä sõda pidama. 17. aastasajal palusid evangeeliumiusu õpetajad Rootsi valitsuselt sagedasti soldatid appi kirikute ja kabelite juure paganuse jälgi hävitama. Mõne korra kuuleme niisugust appipalumist veel 18. aastasajal. Peale selle nõuavad mitmed kirikukatsujad kabelite ja kabelikeste hävitamist kui ka kabelite ja ristide asemete reostamist ja roojastamist. Veel 1812 arvab kirikuvalitsus tarvilikuks järgmise määruse anda: Kui kusagil paganuse kombeid ehk ebausklikku ohverdamist peetakse, peavad mõisnikud need puud maha raiuma ja ära põletama, kivid purustama ja laiali loopima, pärast aga maa laskma üles künnda niisama lagunud kirikud ja kabelid ära lõhkuma ehk, niipalju kui võimalik, hoolt kandma, et neid kohti ebausklikuks otstarbeks kurjasti ei tarvitataks. Trahv ohverdamise ja muude paganlike kude kommete eest tuleb olude järele määrata.

Mõnigi kabel ja kabelike langes hävitusele ohvriks, aga sellega ei lõppenud seal ohverdamine. Ööseti töid inimesed varemetele ja risti asemele veel ohvrid. Mõnes kohas viisid ohverdajad oma annid koguni kirikussegi, ei ainult Rooma usu ajal, vaid isegi evangeeliumi valguse päevil. Kaua, kaua kestis võitlemine niisuguse paganuse ohverdamise vastu.

Vanad kirjad, nimelt kirikukatsumise - protokollid teavad niisugusest ohverdamisest palju kõnelda.

Paavsti ajast saadik näikse Ri d a l a kirikus 17. aasta-saja esimesel poolel veel mitu altarit olevat. 1639 kirjutatakse, et kirikus känele kõrvalisele altarile ohvrit viiakse. Ei päästud kirikusse, pandi kirikumüüri pragudesse raha ja muid anda.

Risti kirikukatsumise-protokollis kaevatakse 1648, et selle kiriku juures Eestimaa kirikute seast kõige r o h k e m i n i ebausupruukisid peetakse. Kaks pühapäeva pärast peetripauli-päeva tulla sinna väge kaugelt kokku ohverdama ja pidu pidama (Beiträge z. Kunde Est., L. u. K. V, l. 17). Helme protokoll 1668. a. kõneleb suurest ohverdamisest kiriku juures Maarja taevaminemise päeval. 1683 antakse määrus kõiki ohvrikohti roojastada ja rista hävitada. — V õ n n u s ohverdati 1680 kiriku nimepäeval, jakobipäeval; tihti käidi alasti ümber kiriku ja annetati vahast loomi. — R õ u g e kirik seisis veel 1689 ööd ja päevad ohverdamiseks lahti. Issanda ihu päeval priisatakse ja prašitakse hirmsasti. Rahvast voolab sinna ligidalt ja kaugelt palju kokku, isegi Lätimaalt ja Venemaalt. Põlevad küünlad pannakse laua peale, ohverdatakse hulga-kaupa võid, juustu, mune, kooka. Ühtlasi esinevad sel puhul seal „õnnistuse andjad“, lausujad, soolapuhujad. Kiriku uste lukutamise järele pannakse ohvrid aknalauale. Ülepea peetakse Rõuges 17. aastasaja lõpul suurt paganusepidu, mis viimaks õlle ja viina lakkumisega lõpeb. — N õ o kiriku juures käiakse lauritsapäeval ohverdamas. Ohverdatakse iseäranis palju raha ja vaha. Tähtvere mehed viivad korra 4 leisikat vaha Nõo kiriku juurest ära ja müüvad Tartusse. — P õ l v a kiriku juure voolab maarjapäeval 8. septembril palju väge ohverdama. — S a a r d e kirikus austati ühes anumas leiduvat neitsi verd (Ame-lung, Geschichte der Stadt Fellin, l. 74). — K a r u s e kirikusse viskavad 1699 haigete loomade omanikud raha ja muid asju. — L i h u l a kiriku varemotel ohverdatakse 1691. aasta kaebtuse järele tönisepäeval.

Kabelid.

Palju enam ohverdati ometi kabelites ja kabe-likestes. Viimsed esinevad sagedasti just nagu Uku ehk Tõnni vakad. Märgi ohvrid — piima, sula mett, leent j. n. e. viidi vist vähemal määral neisse, kuivi ohvrid seda enam. Kabelitesegi ohverdamisest räägivad mitmed vanad dokumendid.

Eestimaa konsistorium kaebab 1647 Tallinna maapäevale, et endiste kabelite, aga ka ristide, hiite ja allikate juures palju ohverdatakse. Nimepidi nimetatakse Harjumaa Risti kirikut, Sõja Maarja kabelit Nigulas, Lauritsa kabelit Simunas, Olevi kabelit Karuses ja Pühtitsa kabelit Jõhvis. Virumaa kõige kuulsamaks kabeliks tuleb Sõja Maarja kabelit lugeda. 1647 aastal kirjutab Nigula õpetaja Schölbach selle kabeli kohta: „See on tõsi, et selle kabeli juures hirmust ebajumalateenistust peetakse ja heina-maarjapäeval väge Venemaalt ja mujalt siia kokku voolab abi otsima.“ 1663 kirjeldab Olearius ohverdamisest Sõja Maarja kabeli juures (Reisebeschreibung, 109); sellest on ju teises paigas kõneldud. 1667 kirjutatakse, et selles kabelis 20 inimest käisid üksteise järel altari ümber, vahaküünlad käes; sõgedad ja kurdid viskasid punast lõnga üles taeva poole. Selle tembuga lootsid nad nägemise, kuulmise tagasi saavat. 1698 kaevatakse uuesti suure ohverdamise üle kabelis. 1715 korratakse endist kaebtust (Beiträge zur Kunde Est., L. u. K. V, I, l. 20). Mitmest kihelkonnast voolas väge kokku Illuka Lahtepea kabelisse ohverdama. Niisama kuuleme 1647 ohverdamisest Simuna Paasvere kabelis.

Viljandimaal ohverdati kõige rohkemini Suure-Jaani Risti kabelisse. Hupel kaebab 1774 (Topographische Nachrichten I, l. 156): „Kõiksugu vahakujuisid panevad nad müüride aknaaukudesse. Siin nähakse sigimata naisi alasti müüri ümber tantsivat, teised söövad, joovad, teised uidavad metsas.“ Veel 1827 kirjutab Suure Jaani õpetaja, et kabeli varemetsesse uudsevilja, riidetükka, raha j. n. e. viiakse (J. Jung, Kodumaalt VI, l. 42). Iseäranis rohkesti ohverdati 2. mail (Inland 1836 nr. 45).

Läänemaal olid ohvrikabelitest kõige kuulsamad Nigula Kirimäel ja Olevi kabel Saastnas. Mõlemad andsid tihti põhjust kaebamiseks. 1645 kirjutatakse, et Kirimäele kaugelt väge kokku voolab ohverdama. 1690 kaevatakse uuesti, kusjuures ühtlasi ohverdamise põhjus nimetatakse: karjaõnne pärast. Peale

selle peeti seal ohverdamise puhul pidu; mõne korra ürgas pidul 8—12 torupilli korraga (Beiträge, V, I, l. 35). Saastna Olevi kabeli kohta kirjutatakse 1593, et sinna Saare-, Kura- ja Ojamaaltki väge kokku voolab ohverdama. 50 aastat hiljemini kirjutatakse, et Saastnas paganus Eestimaal kõige lopsakamalt õitseda. Jälle 50 aasta pärast kaevatakse, et seal 28. juunil kivivarel ohverdatakse. Ohverdamisest loodetakse viljale ja loomadele sigidust (Beiträge V, l. 36—37). — Martna Lähtru kabeli kohta kirjutatakse 1642, et sinna olevipäeval ohvrid viiakse, niisama ka Riude kabelisse. Mihkli Kõpu kabelist kuuleme veel 1708 niisugust lugu.

Pärnumaal oli tähtsam ohverdamisekoht Reinsi kabel. Seal peeti tönisepäeval suurt ohvripidu; söödi, joodi, ohverdati leiba ja väikest hõberaha kivialtarile. Ka jüri-, tooma- ja tuuleristipäeval ohverdati seal (Postimees 1899, nr. 65, V. Reiman). Ülepea oli meie maal vanasti mõnda Antoniusele pühendatud kabelit ja neis igaihes ohverdati tönisepäeval. Antoniuse kabelitesse kanti niisugusel puhul küll seapäid, küll seakintsa, küll muid sealiha tükka. Katoliku usu ajal asus suurema kabeli juures tihti munk. Niisugune mees soovitas iseäranis seakintsude ohverdamist pühale Antoniusele.

Urvaste kirikukatsumise-protokollis öeldakse 1647, et elanikud tönisepäeval Püssniku kabelisse seapäid viivad; sealsamas on „Loja kerck“, kivihunnik, kuhu paljud tulevad ohverdama; Rümme kabelit kästakse ohverdamise pärast ära hävitada. Pärnu-Jakobi kirikukatsumise-protokollis öeldakse 1684, et Vahenurme kabelis tönisepäeval ohverdatakse. Samasugust lugu teatatakse Vana-Kariste Tõnise kabelist.

Reinsi kabeli kõrval tuleb Karksi Anna kabelit veel teiseks tähtsaks ohvrikohaks Pärnumaal arvata. Anna kabelis ohverdati annapäeval. Sel puhul kogus sinna palju rahvast kokku, tehti „õitsetuled“, karati karjaõnne pärast läbi tule, priisati, mängiti torupilli, tantsiti. 1640 kaevatakse, et Anna kabeli juures jaaniööl 20 vaati õlut ära joodud. Ühtlasi antakse käsk kabelit ära lõhkuda (J. Jung, Muinasaja teadus II, l. 33). Aga veel 1683 kordub kirikukatsumise-protokollis kaebtus, et Annamäele annapäeval kokku tullakse ja sinna raha ohvriks viiakse. — Jaaniöösistest ohverdamisest räägitakse ka Palamuse kihelkonnas 1680. Nimetamata kabeli juure tulla rahvas jaaniööl kokku ja ohverdada peale muu palju vaha. Põlva kirikukatsumise-protokollis tähendatakse 1646, et

Lausitsi kabelist rentnik iga aasta 2—3 leisikat ohverdatud vaha ära viib.

Roosas kaevatakse 1689, et Issanda ihu päeval palju väge kabeli juure kogub, küünlad lauale põlema süütab, vaha, võid, piima, mune, juustu, kooka j. n. e. ohverdades. Kambja Prangli kabelis käiakse ristipäeval ohverdamas. Kambja Risti kabeli kohta kirjutatakse, et seal veel 1721 kivi peal ohverdatud. Keegi õpetaja — vist Sutor — lasknud ohvrikivi järve veeretada. Sellegi pärast kestis ohverdamine teisel kivil edasi. Oriku mõisa ligidal on praegu alles see teine kivi näha. — Otepää Ilmjärve kabeli ümber käitatakse 1683 vigaseid hobuseid ja ohverdatakse nende tervekssaamise pärast. Kadripäeval ohverdatakse seal lamba õnne pärast. Võnnu õpetaja kaebab 1634, et ta ise näinud, kudas Kaugositsis lauritsapäeval inimesed ohverdanud ja põlvili roomanud; kuhu ohvrid jäänud, talle teadmata. Ohverdajate hulgas näinud ta mitmed tuttavad isikud; neid nuhelnud ta.

Kuusalus käisid merele minejad ja merelt tulijad neemel Kolju kabelis kalaõnne pärast ohverdamas. Ohverdamisest muul põhjusel Kolju kabelis ei kõnelda. Nii sama ohverdati kalasaagi pärast Hiiu Sõru kabelis. — Kose Tuhala kabelis käisid silmahaiged ohverdamas. Seal oli iseäralik pilt, kellelt silmahaiged tervist lootsid (Beiträge V, I, l. 15). — Saha kabelis ohverdasiid kõrvahaiged. Sellel kabelil arvati imejõud olevat kõrvahaigust parandada. Saaremaa Kiidermaa kabelis ohverdati palju, aga kas ka mõne iseäraliku haiguse puhul, ei ole enam selgelt teada (Luce, Mittheilungen aus der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands V, l. 451).

Suure-Jaani kirikukatsumise-protokoll kaebab 1680 suure ebajumala-teenistuse üle Sürgavere kabelis. Mõisnik Engelhardt annab nõu kõrge püstaia kabeli ümber ehitada, et sinna enam ei saaks ohvrid viia; muidu võimata ohverdämist takistada, sest et sinna mõne korra 300 inimest korraga kokku kogub. — Aliste Sannaste küla kabelit kästakse ju 1640 sealse suure ohverdämise pärast ära lõhkuda.

Lätimaalgi tuntakse kirikute ja kabelite juures ohverdämist. Kirikukatsumise-protokoll nimetab, et Roneburis 1688 Ignatsiuse kabeli juures vaha ohverdatakse. Shujenis räägitakse selsamal ajal peetripaulipäevasest vaha, küünla ja juustu ohverdämisest. Ka Härgmäel ohverdati kiriku juures. Niisamasugust lugu tun-

takse kaugemal Kuraski. Veel möödaläinud aastasajal viidud ohvrid Ellerni kirikusse (Mittheilungen aus der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands III, I, l. 44—57).

Ristid.

Viimaks tuleb veel rista nimetada. Igale poole ei jaksanud katoliiklased kabelikesi ehitada; viimaste aset täitsid ristid. Praegugi näeme Rooma usu maades kirikute ja kabelite rohkuse kõrval teede ääres ja isegi metsaradade ääres rista, kas Kristuse ehk Maarja kujuga. Risti juure jõudes palub katoliiklane Ave Maria ehk muu palve. Niisamasuguseid rista seadsid katoliiklased meiegi maale palju üles, enamasti ikka paganuse pühile paigule. Esiivanemad, harjunud endises pühas paigas ohverdama, ohverdasid hiljemini sinna püsti pandud risti juures edasi, ohverdasid isegi veel enam kui 100 aastat pärast paavstiusu lõppu meie maal.

Kirikukatsumise - protokollid nimetavad Rootsi ajal mõnda korda niisuguseid rista. Rõngus öeldakse 1641 rist Helme tee ääres „Korrostes“ olevat, kus rukki-maarjapäeval ohverdatakse. — S a n g a s t e s räägitakse 1683 katku ajal püsti pandud Tooma ristik. O t e p ä ä protokollide järele on kihelkonnas selsamal ajal mitu risti, kus ohverdatakse. Tähendatakse, et peale selle veel ristteedelegi palju ohvrid viiakse. — A l i s t e s kaebab 1713 õpetaja Örn, et Kariste Liplapi Hans varikus puuristi peab, seda kui ebajumalat austab, kummardab ja sellele ohverdab. Mitu korda on õpetaja manitsenud Hanssu selle risti ära hävitada, aga asjata. Viimaks laseb õpetaja risti ära põletada (J. Jung, Halliste ja Karksi kirikute ajalugu, l. 18).

Jõhvi õpetaja kirjutab 1652 ristidest, mis kihelkonnas väga mitmes kohas olemas (Beiträge V, I, l. 21). Porkunis räägitakse 1638 Assamalla küla ristik, mille juures palju ebausutempa tehtud. Ülepea oli igas kihelkonnas enam-vähem rista olemas, mille juures ohverdati. Helmes anti kirikukatsumisel 1683 ja mujal umbes selsamal ajal vali käsk, et kõik „ebausklikud ristid“ ära tulevad kaotada. 17. oktoobril 1671 avaldatud Rootsi seaduse § 9 määras: Kes ebausku peab lausumisega, ennustamisega ja muude kuntsidega, kui ka ohverdamisega puude, järvede ja allikate ääres, seda karistatagu rahatrahviga ehk vangistusega vee ja leiva peale, ehk läbi lipu laskmisega, ehk peksmisega süü ja isiku järele.

Igatahes hävitas 18. aastasada katoliku ajast päritud viimsed ristid, mille juure veel evangeeliumi ajal ohvrid viidi.

Puuristide kõrval tuleb veel kivirista nimetada. Neid leidub praegugi veel rohkesti. Suurema hulga kiviristide kohta väljaspool surnuaedu teab rahvasuu kõnelda, need olla kellegi surnu mälestuseks kohale püsti pandud. Kus öeldakse kiviristi all kahe pulmarongi kokkupõrkamisele tapetud peig ehk pruut maetud olevat, kus jälle sõjas surma saanud väeülem. Ei või salata, et mõnel üksikul korral seda rahvasuu seletust tuleb õigeaks pidada. Mõnigi neist kiviristidest langeb tingimata ometi ülemaltäh. protokollides nimetatud ristide kilda. Vahel öeldakse need küll puust tehtud olevat, aga mitte alati. Puuristide asemel võisid katoliku ajal siin ja seal aegsasti kiviristid astuda. Puuristid mädanesid liig ruttu; muretseti püsiv kivirist. Väga mitme kiviristi kohta teame, et nende juure ohvrit viidud. Näituseks Kastna ja Mihkli kihelkonna Võitra risti juurest on uuemal ajalgi ohvrite jälgi leitud. Veel teab rahvasuu mõne kiviristi iseäralikku pühakspidamist nimetada. Pühakspidamine oli alati ohverdamisega ühendatud, kui ka rahvasuu sellest enam ei tea kõnelda. Mõne kiviristi juures arstiti isegi haigusi, näituseks nahahaigusi.

Hauad.

Hauaohvritest ei või me vaikides mööda minna, kui ka meie päivil neist vähe jälgi järele jäänud. Vane maal ajal pandi nende päale palju enam rõhku. Muidugi mõista, olid need surnutele määratud. Haudadega ei taha ma siin ainult meieaegseid surnuaedade haudu tähendada, vaid niisama ka kalmusid ja isegi kivivaremeid, mille alt surnute luid leitakse. Niihästi ühed kui teised said oma jao ohvrid. Mõnegi ohvrikoha all on muistne matusepaik olnud. Näituseks Võu jõe kalda Jaanikeste küla lähedal ohverdati veel mineval aastasajal toomepõõsale, ilma et ohverdajad seal leiduvast kalmust vähematki oleksid aimanud. Uuemal ajal ohverdamise kohal kaevates on maa seest surnuluid leitud.

Hämaraid teateid ohvrite kohta annab ju Läti Hindrek, kirjutades: „Kuna nad surnukehasid, keda lätlased teine teise peale heitnud, mitu päeva kokku kogusid ja tulega põletasid, pidasid nad surmapidu suure kaebamisega ja joomisega oma viisi järele“ (XII, 6). 1428 kaevatakse, et

eestlased tihti kirikutes ja pühitsetud matuseaedadel söömapidusid peavad, kus nad pakuvad surnud vanematele sööki ja jooki, mis nende usu järele neile trööstiks on, ja ka teisi paganuse kombeid peavad nad seal (Urkundenbuch II, 479). Mälestuse-söömaajast surnutele kirjutab ka Hiärn oma ajaloos: Surnute, oma lähemate sugulaste haudu, käivad nad iga aasta vaatamas; — — selle peale söövad nad üksteisega ühes kaasatoodud söögi ja joogi ära, natuke aga jätavad nad haua peale maha (Geschichte I, l. 57). Niisugust söömaaega haul nimetatakse „peiad, peied, eiad“. Kohati on niisugused söömaajad haudadel meie päevini edasi kestnud, kui ka meie päevil enam toitu haudadele ei jäeta. Olen igal suvel näinud, kudas Kroonlinna eestlased kottu toidu kaasa võtsid ja sugulaste haudadel söid, mitte ainult matuse puhul, vaid kas kümneid aastat pärast matust. Matuse puhul ei näinud ma iialgi haulal söömist. — Vanemal ajal olid peiad laialt tarvitusel. Vanadest haudadest, kalmudest leitud poti- ja katlatükid annavad tunnistust, et muiste vist loomigi haudadel tapeti ja siis söömaaega peeti. Pärast söömaaega maeti ülejäänud toit kõige katlaga ehk saviriistaga hauda. Vist tehti nii ainult matuse puhul, kuna hilisemal hauakäimisel vähema ohvriga lepitati. Pandi leiba, herneid, paksu piima ja mune hauale. Varem al ajal riputati haua ligidale puu külge linnud ja paelad; sest ajast peale, kui ristid hakkasid haudu ehitama, riputati paelad ja linnud risti külge. Viimseid nähakse veel meie päevil sagedasti surnuaedadel. Russwurmi teate järele riputatakse vöögi risti ümber (Eibofolke, II, § 293). Muist hauaohvritest on ennast siamaale veel viina valamine alal hoidnud. Siin ja seal valavad haulal käivad mehed kaasavõetud viinapudelist mõne tilga viina hauale, vahel üteldes: „surnule ka oma osa!“ Enam kui hauale voolab niisugusel puhul valaja oma kurku.

Paremini meie päevini alal hoidnud on ennast teine surnute mälestuse komme: annete andmine kiriku santidele. Järgmisel ehk ühel järgmisel pühapäeval pärast matust võtavad surnu sugulased mitu leiba kaasa, neid kiriku ukse suus santidele ära jagades. Harvemini jagatakse santidele liha, sagedamini kui liha — raha. Anda andes kästakse santa surnu „hinge ülendada“. Paiguti kutsutakse anda endidki „hinge tänuks“. Igatahes loodetakse, et sandid surnu hinge eest palvetaksid.

Mälestus endistest peiadest on tänini püsinud komme, matmise puhul suuremat matusepidu pidada ja piduks

looma tappa. Vanemal ajal pidi koguduse õpetajagi abiks olema matuseid korraldama. Ridala kirikukirja on 1592 tähendus teatud: „Kui peremees sureb, saab õpetaja vana kombe järele noore härja, — — — kui perenaine, noore lehma“ (Eibofolke, l. 94). Õpetaja pidi saadud looma liha matuselistega jagama. Nagu ma kuulnud, on Ingeris mõnes kohas viimse aastasajani püsinud õpetajal õigus peremehe surma puhul härja ja perenaise surma puhul lehma nõuda. Härg ehk lehm lunastati tavalisest rahaga välja, mis selleaegse hindamise järele ometi ainult mõne rubla välja tegi.

Ingeris on väikeste ohvrite viimine hauale, veel enam aga nutulaulude laulmine hauale ennast paremini alal hoidnud. Rooga viidi hauale nii kaua kui arvati, et surnu ju mädanenud. Ingeris ei viidud mitte ainult viina, vaid tihti ka õlut hauale, s. o. valati hauale. Kaugemalgi sugurahvaste seas ei unustatud ohvrite viimist haudadele (K. Krohn, Suomalaisten runojen uskonto).

Risttee.

Risttee nõuab enesele ohverdamisekommetes oma jagu tähtsust. Ristteel käis muistne rahvas sagedasti ühel ehk teisel põhjusel, kuid iga kord ei ohverdatud, vähemalt puuduvad meil teated selle kohta. Risttee sulab tihti teela h k m e g a ühte; mõne korra viiakse samal juhtumisel ohvrid teelahkmelegi.

Ristteele ohverdati vana rahva arvamise järele verdki, inimese verd, kuid seda verd ei saanud risttee enesele, vaid vanapagan. Tahtis keegi vanapaganaga kokku saada, siis võis see kõige paremini ristteel sündida. Sooviti vanapaganalt abi, pidi soovija kolm tilka verd ristteel abi andjale tasuks kinkima. Mõne korra sobiti kaubaga ju ühe neljapäeva õhtul kokku, mõne korra käisid aga kaubategijad kolm neljapäeva õhtut järgemööda ristteel. — Ristteel tehti kratti; tihti viidi sinna minnes kass ehk jänes kaasa. Puuduvad teated selle kohta, et loom oleks ristteel ohverdatud. — Ristteele läksid tütarlapsed vana aasta õhtul peigmeest vaatama. Raha ehk muud asja kõrgele üles visates vaatasid nad, kuhu külge see maha langes; sealtpoolt oodati peigmeest tulevat. Ristteele minnes heitsid tüdrukud sinna natuke villu ehk lõngu. Niisama ohverdasid noorikud pulmast tulles ristteele punaseid sukapaelu, aga ka muid villaseid asju.

Ristteele viidi surnu õled ära põletada. Ristteele kallasid surnumatjad õlut maha. Õlle mahavalamine pidi takistama, et surnu ei hakkaks kodu käima. — Ristteele viidi vastlapäeval sea konta, kas jalgade konta ehk muid konta. Niisugusest kontide viimisest loodeti sigadele suuremat sigidust tulevat. — Pühkmeid arvati kasulikuks ristteel ära põletada; niisugusel puhul ei tulnud kirbud inimesi ega putukad taimi vaevama. — Kasvasid kapsastele muhud külge, kitkuti üks niisugune kapsas üles, viidi ristteele, lasti seal ära tallata; kohe hakkasid kapsad paremini kasvama (Boecler-Kreutzwald, Der Esten abergl. Gebräuche, l. 134). — Jüripäeval viidi kõik karjamaalt leitud luud-kondid ristteele ja põletati seal (Varonen, Vainajainpalvelus, l. 300). — Rahaga vajutati mitme taudi puhul haiget kohta ja visati siis see raha ristteele. Keegi ei julenud ristteelt raha üles võtta, teades, et see arstimise- raha on ja see raha arstitud haiguse rahavõtjale enesele toob. — Koeranaelu ehk paiseid arstides võeti 9 ölekool sidemed ümbert ära, mindi ristteele, poeti igast sidemest 9 korda läbi ja visati sidemed ristteele. Laste haiguste puhul põletati kanamuna ristteel ja pillati tuhk iga taevakaare poole. Niisama tehti ka villadega ja villase lõngaga ristteel.

Ülepea arvas vanarahvas tarvilikuks ristteele jõudes alati ütelda: „Isa pojuke, püha ristike!“ Sõna lausumata ristteest üle minevat isikut tabas õnnetus. Mõned teavad, et vanapagan ei lase ristteelt edasi minna seda inimest, kes „Isa pojukest“ ei nimeta (Wiedemann, aus d. inn. u. ä. L., l. 434). Ime, et just vanapaganat usuti suureks „Isa pojukese“ nõudjaks! Muidu oli niisugune nimetus talle nagu kihvtiks.

Igatahes esineb risttee vanal ajal omast kohast nagu püha paik. Ometi ei ulata risttee pühakspidamine paganusesse, vaid seda tuleb tingimata katoliku aja mälestuseks pidada. Rooma kirik õpetas igal pool risti pühaks pidama. Et ristteelgi ristikuju leida, juhtisid mungad ja preestrid rahva tähelepanemist selle nähtuse peale. Austati korra iga ristikuju, ei võinud ristteegi niisugusest austamisest ilma jääda. Paganuse ajal selle vastu peeti ristteed vist vaevalt paremaks kui iga muud teed; alles ristisk pani inimesed ristteele ohverdama.

Enam harukorral käiakse ristikivil ohverdama. Tahetakse hoost luupainest päästa, siis on niisugune käik tarvilik. Ristikivil peavad kolme saksa rajad kokku puutama. Kivile viiakse takud, millega hobuse higi pühitud,

ja põletatakse seal 9 seltsi puudega ära. — Mõne haiguse puhul viiakse viljateri ja muid anda ristikivile.

Lätlastest teab Einhorn, et nad ristteel hundile kitse ohverdanud; selle ohvriga lootsid nad, et hundid karjale vigad ei tee, kui ka kari läbi huntide karja kõnniks (Scriptores Rer. Liv. II, l. 621).

Reomaad.

Üks ohverdamiseviis on ennast õieti laialdaselt meie päivini alal hoidnud: annete viskamine reomägedele ehk reomaale. Reomaad võib praegusel ajal kõigeks muuks kui pühaks paigaks nimetada; ennemini tahaksin teda pühkmete hunnikuga võrrelda. Minu meelest näib ometi, et reomaad alles aegade jooksul niisugusele halvale kuulsusele langesid ja varemini vististi suuremat lugupidamist maitseksid.

Reomaa kohta kõneleb rahvas, et seal vanasti keegi õnnetumat surma saanud. Korra tapetakse pulma ajal pruut ehk peigmees reomaal ära, korra langeb keegi mõne õnnetuse ohvriks, korra tabab surm äkisti seal käijat. Bouborigi väide, et reomäed vägivalla mälestusena esinevad (Verhandlungen d. G. e. G. II, 3, l. 64), on ühekülgne. — Niipalju kui ma tähele pannud, seisab iga reomaa kellegi isiku surmaga ühenduses. Sõrve Sääre Viieristi reomaa tekkimist seletatakse ühe tüdruku surmaga; tüdruk puhunud nii kangesti torupilli, et Viieristile maha langenud ja surnud. Orinõmmes väikse väina ääres tekib reolasu sinna, kus hunt lapse ära murdnud. Hiiumaal Rõugu rabas purustab emise naise ära; reomaa astub asemele.

Reomaad moodustavad risu- ehk prügi hunniku d. Reomaal leidub puuksi, puupilpaid, väikseid kiva, käbisid, harukorral väärtuslisemat asja. Iga reomaast möödamineja peab nimelt oma kohuseks sinna midagi visata; viskab nimelt seda, mis talle teel kätte puutub. Igaühe poolt viskamist meele tuletades ei või imestleda, et reomaast aegamööda kungas, „reomägi“ kasvab, iseäranis niisugusel korral, kui reomaa hästi käidaval kohal juhtub olema. Rahva arvamise järele tabab seda, kes reomaalt mööda sammub midagi sinna viskamata, tingimata mingisugune äpardus. Äparduse eest hoidmiseks püüab siis igaüks vana kommet täites midagi reomaale visata, seda enam, et visatav asi midagi ei maksa.

Reigi kihelkonna Alastiristi reomaalt möödamineja peab sinna tingimata ristikese, enamasti puuksast tehtud, ohvriks maha viskama. Laiema tutvusega võib kiidelda

endine Reomaa kõrts Keila kihelkonnas, postmaantee ääres, Keila tee ligidal. Kõrtsist mitte kaugel olevast reomaast päris kõrts oma nime. Saarlased võivad isegi Reomaa kirikuga hoobelda.

Reomaa tuletab iseäranis selgelt surnute austamist meele. Sai pärastisel reomaal keegi õnnetut surma, arvasid järelejääjad, et surnut tarvis lepitada, talle ohvrid anda, muidu võis talt kättemaksmist karta. Surnut lepitati surnupaigale viidud annetega. Esiotsa viidi sinna toiduaineid, aga pea astusid nende kõrvale muudki annid. Igal möödaminejal ei olnud alati leivakotti ega piimalähkriit kaasas, kust õnnetusekohale võis pala leiba ja natukese piima ohverdada. Niisama vähe kandis möödamineja alati rahakopikat taskus. Kuid ohvrit pidi õnnetut surma saanud inimese hingele antama. Ei pandud enam rõhku asja väärtuse peale, vaid ainult andmise peale. Reomaa ligidale jõudes vaadati, kust midagi selle jaoks kõige hõlpsamini kätte saadi. Puu oksad, pulgad, raod, kivikillud, käbid, ülepea kõik, mis iganes kätte puutus, pidi ohvrianniks muutuma. Nii kerkisid reomaale tihti kõrged risuhunnikud. Mõne korra juhtus, et kas reolasud juhtumisekaupa põlema süttisid ehk karjaste poolt meelega põlema süüdati. Rahva arvamise järele ei käinud reolasu põletamise järel iialgi karistust, kuna aga karistus küll arvati seda tabavat, kes reolasust mööda sammus sellele omalt poolt lisa andmata. Võib oletada, et rahvas reolasu põlemist põletamiseohvriks pidas ja sellepärast selles midagi halba ei näinud.

Reomaa ohvri mõiste hävis aja jooksul rahva mälestusest täiesti; järele jäi ainult vana komme reomaale midagi visata. Reomaade ohvrid langevad meil niisuguste ohvrite kilda, mis enam mingisugust väärtust ei esita. Ohverdajad ei tea ega aimagi enam, et nad ohverdavad; nad täidavad ainult esivanemate kommet. (Võrdle: Jõulu Album 1914, l. 13—15.)

Meie reomaad tuletavad elavalt piibli „reomaid“ meele, kui luba nii ütelda. Juutidel oli viisiks mõne süüdlase hauale suurt kivikuhja kokku kanda. Näituseks jutustatakse Aakanist, et rahvas ta hauale suure kihuhniku tegi (Joosef 7, 26). Niisama teatatakse Absalomist, et ta surnukeha metsa suure kaevandusesse heideti ja hauale väga suur hunnik kiva heideti (2. Saam. 18, 17). Niisugune Iisraeli rahva pruuk peegeldab ennast meie reomägedes. Isegi Aafrika paganate seas esineb reomaa „okakulukasi“ nime all (Jõulu Album, 1904).

Tulekultus.

Tuli.

Vanemad ajaraamatud tõendavad, muistsed eestlased austanud päikest, kuud ja tähti. Nii kirjutab juba Russov ja pärast teda mõned muud. Veel uuemal ajal väidab Sass, kõige vanem eestlaste usk olnud tuleteenistus taevakehade kummardamisega (Estnische Volksschule, l. 12).

On püütud seletada, et esivanemad taevakehadele ohverdanud. Seda väidet ei tohi täiesti tühjaks ega õigeks tunnistada; väite kinnituseks puuduvad tarvilikud ained. Uuem aeg ei ole jõudnud kuigi palju päikese, kuu ega tähtede kultuse mälestusemärke muistse põlve hämarusest päevavalgele tuua. Muud rahvad, isegi meie naabrid slaavlased ja germaanlased on taevakehade kultusega enam-vähem tegemist teinud. Võimalik, et vanad eestlased naabritelt sellest kultusest midagi omandasid.

Tulekultusest sellevasta on enam mälestusi uuema ajani püsinud. Mitmed rahvad tunnistavad tule taevajumaluse kujutamiseks, sümboliks. Tuli esineb vahendina inimeste ja jumalate vahel. Tuli, leegid ja suits viivad ohvriannid kergemini ohvrisaajatele kätte.

Iseäralikku tuleaustamist Eestis me ei tunne, niisama ka iseäralikku tulejumalat. Rahva seas valitseb mõnes kohas arvamine, nagu esineks Eestis Laarits, Laurits tulejumalana (Hupel, Topogr. Nachrichten. l. 145), ehk kui mitte tulejumalana, siis ometi tulevalitsejana. Tule vallalepääsmisel hüütakse Laaritsit appi, arvates, et ta tulele varsti piiri võib panna. Laaritsiga teinud rahvajutu järele juba Jeesus tegemist, talle rada ette määrates, tarbekorral kepiga näidates ja üteldes: „Laarits, vai!“ ehk „Laarits, tasa! Laarits, ära mine sinna“ (võrdle Teine Rahvaraamat, 44,45).

Kraasnamaal kannab Laurits püha Laberitsi nime. Laberitsi paluti tuld hoida. Karjane viskas kevadel Laberitsile riidetüki tulle. Peremees viis kahja ahju suu ette kolde tuhale, et Laberits majadesse ei puutuks.

Laurits esineb rahva arvamises igatahes niisamasuguse tulekaitsjana kui Tõnn karjakaitsjana. Aga niisamasugusena katoliku aja tootena kui Tõnn — vähemalt nime poolest — on ka Laurits. Roomas 258 ärapõletatud märtri Laurentsiuse on paavsti jüngrid tule kaitsjaks teinud. Munkadelt ja preestritelt jõudis Laurentsiuse austamine Eesti rahvagi sekka. Kasinate ainete pärast ei julge ma tunnistada, kas esivanematel varemini juba mingisugune tulehaldjas olnud või pärisid nad selle alles munkadelt, kuid oletada võime niisugust tulehaldjat vististi.

Mitmed märgid lasevad aimata, et vanad eestlased ükskõiksusega tule peale ei vaadanud, vaid ta kultuse eest oma jagu hoolitsesid. Ei pidanud nad tuld ka otsekohe jumalaks, arvasid nad ometi tuel ja suitsul parandava, tervekstegeva, puhastava jõu olevat. Isegi mõned märgid sunnivad oletama, nagu oleks tulele ohvridki toodud. Taevast maha sadanud tuld, pikse tuld võis rahva arvamise järele ainult rõõsa piimaga kustutada. Rõõsk piim esineb siin taevatulele antud ohvrina. Ehk jälle tulekahju ajal visatakse must kana tulle: must kana peab punase kuke lämmatama (Forselius, Eestlaste ebausku kombed, I, 34).

Ohvri maiku eneses kannab Viljandimaa komme, leibade ahjupanemisel tükk taigat koldesse sütesse visata. Ülepea pühendab rahvas ahjule ja ahjutulele rohket tähelepanemist. Noorik peab pärast pulmi kohe tule ahju tegema ehk vähemalt halud ahju viskama. Jõulu hommikul on ahjukütmise kohus perenaise hooleks: ainult niisugusel korral on tuleval aastal õnnistust loota. Leiba ahju pannes peab peerg tingimata põlema. Vihtlemise ajal ei tohi ahjutuld segada; midu äpardus. Sauna minejal tuleb peotäis soola ahju ehk kerisele visata, — siis toob vihtlemine kasu. Viljandi pool õpetatakse veel, et langetõbisel särk seljast lõhki kistagu ja pahema käega kohe põlevasse ahju visatagu, — siis kaduda haigus. Üleüldiselt tuttav on komme, et suust välja tulnud hammas kerisele — harva ahju — visatakse, ütlusega: „Kilk, säh luuhammas, anna mulle raudhammas!“

Tule põlemahakkamiseks tarvitati iseäralikka tule sõnu. Ei tahtnud tael tuluste löömisel süttida, siis lautsuti: Põletasid elumajad, sepapajad, veskikojad ja viis

väljarahva tuba, aga nüüd sa ei hakka põlema! Need sõnad mõjuvad nii, et tael kohe süttib.

Põlevad söed esinevad mõjuva arstirohuna. Rabanduse puhul võetakse Järvas kolm tulist sütt, visatakse vette, antakse vett haigele juna, aga mõne korra visatakse ka vaskraha tulle, tehakse punaseks kuumaks, pannakse vette ja joodetakse haiget veega. Suu haiguse puhul kästakse Virumaal kolm tulist sütt võtta, jahtuda lasta ja siis sütega suud vajutada. Veel mõnesuguseid ohutamisi võetakse sütega ette, nagu näituseks põlevaid süsi heidetakse vette, posisetakse süte peale ja pestakse ennast selle veega (Hupel, Topographische Nachrichten II, l. 141).

Saaremaal ei tohi pärast lapse sündimist tuli enne toast kustuda kui laps ristitud (Holzmayer, Osiliana, l. 51). Kardetakse, et kui tuli enne lapse ristimist toast kustub, vanapagan lapse ära vahetab oma lapse vastu. Lapse esimesse pesuvette pannakse põlevaid süsi; see varjab last nahahaiguste eest (Kreutzwald, Der einfältigen Esten, l. 51). Soolatüükaid arstitakse, kui soola tulle (teisal ahju) visatakse ja nii kaugele kohe eemale jookstakse, et praginat enam ei kuule. Roosid peale lüüakse Virumaal kolm korda tulerauaga tuld ja loetakse kolm korda ühest üheksani tagurpidi. Tormas piiratakse rabatud loom tulega ümber, siis tuleb tervis tagasi. Sügelistest pääsmiseks tehakse metsa õletuli üles; haige jookseb kolm korda vastu päeva ümber tule, sülitab kolm korda tulle ja hüppab lõuna poolt põhja poole läbi tule.

Peale selle katsus vana rahvas tuld mõne korra sõnadena meelitada, lepitada. Tulele loeti iseäralikka tulesõnu, näituseks Viljandimaal: „Jeesus läks üle liiva ja maa ja leidis sealt tuletungla ja ütles: Sina oled põlenud ja ei põle enam. Jumala Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel. Aamen.“ Seda palvet loeti kolm korda. Ehk ka: „Tuli, jää seisma, nõnda kui meie Issand Jeesus Kristus siis seisis, kui Johannes teda ristas, Jumala Isa jne.“ Lausuti vahel lühedalt: „Jumal pidagu tuld kitsas kohas!“ ehk „Jumal pidagu tulukest oma pihus!“ Aga ka pikemalt öeldi: „Jumal hoidku tuld kitsas kohas, pidagu pihus, kandku kama; seinad seisku serviti paigal, katus kõikumata kaksiti peal, raha, vara liikumata, peatoidus puutumata!“

Muiste põletasid esivanemad surnud tules ära. Seda põletamist võib niihästi ohverdamiseks kui puhastamiseks lugeda. Surnu puhastati tules kõigest maapealsest roojusest ja saadeti siis ühtlasi ohvrina Toonele, — nii võiksimme surnute põletamist seletada.

Surnute põletamine kadus ristiisu tulekuga, alal hoidsid endid osalt tänini mitmesugused tuletegemised, millel enam-vähem ohvri mõte juures. Kui need tuled iga kord ka ohvrid vasta ei võtnud, tahtsid nad oma leekidega ja suitsuga vähemalt puhastust tuua.

Tulesõnu tunneb rahvas mõnesuguseid. Tulekahju korral arvatakse tulesõnadest suurt abi olevat. J. P. Söggel on Saarest mitmed tulekahju takistavad sõnad üles kirjutanud: „Ära põle, põline maja, kao kallid kodukene, hella eluasemeke!“ Ehk: „Tuli toasta, suits saunasta, ving viburästasta, karm katuse harjasta!“ Neid sõnu lugedes ei hakka tuli põlevasse põhkugi. Loetakse aga: „Kustu, kustu, tuleke, viibi, viha vinguke, jäägu põlemine järele!“ — ja jookstakse kolm korda ringi vasta päeva, siis kustub tuli. Ehk loetakse: „Tuul võtku tulda toa otsast, pilved viigu pikse tulda!“ Lugedes hüpatakse punase hobuse selga ja kihutatakse ümber tulekahju, siis kustub rahva arvamise järele varsti tuli. Kraasnamaalt on Dr. Kallas paari tulepalve katkendid üles kirjutanud (Kraasna Maarahvas, l. 87).

Peale selle võtsid esivanemad veel sagedasti väljas iseäralikka tuletegemisi ette, mõne korra tulele väikest ohvrit andes, sagedamini nendega aga kas hädasid eemale peletades ehk jälle mingisugust õnnistust kätte saada lootes. Niisugustest tuledest on jaanituli ja õitsetuli endid meie päevini alal hoidnud. Meie õitsetuli on karjaste süüta lõbuks, sagedamini soojendajaks saanud, kuid alguses oli tal palju laialisem tähendus: ta pidi vaenulisi öövägesid õitselistest eemal hoidma ja ühtlasi karja varjama. Ei või enam kindlaks teha, kas alguses õitsetulesse öösel midagi ohvriks heideti; võimalik igatahes. Hilisem aeg vähemalt leppis puutükkide ehk raagude juurelisamisega.

Teateid tulede tegemise kohta praeguse aastatuhande keskelt annab Russov oma ajaraamatus (31 b): „Kolmel ööl, Jaani, Peetri-Pauli ja Maarja mäelemineku ööl, ei ole linnades, alevites, mõisates, külades — mitte ühtki välja arvatud — midagi muud näha olnud kui rõõmutulesid üle kogu maa, kusjuures ka rõõmuga lauldi, tant-siti ja torupillidele armu ei antud, mis kõigis külades väga tarvitusel olnud.“ Peetripäeva tuled on küll kadunud, aga peale Russovi nimetatud tulede tuntakse ometi veel jüri-, leedu- ja lihavõtte-tulesid; viimseid nimetab Holzmayer (Osiliana, l. 60), ei tea neist aga midagi pikemat.

Jaanituled.

Kõige paremini muistsetest tuledest on endid jaanituled meie päevini alal hoidnud, kui ka rahvas nende pidamise õigest põhjusest enam midagi ei mäleta, vaid neile püüab lõbupidu iseloomu anda. Jaanipäeval pannakse tõrvavaat ehk tõrvapang posti ehk ridva otsa, mõnes kohas koguni puu otsa. Tõrvapange puudusel peab teisel rattarumm astuma. Viljandi- ja Pärnumaal veetakse hulk hagu, kadakaid ja risu kokku kuhjaks ja süüdatakse jaaniõhtul põlema. Arvatakse, et ainult nende vili hästi kasvab, kes jaanitulele omalt poolt midagi ohverdavad, kuna muude vili ikaldab. Holzmayeri teadete järele visatakse Saaremaal puutükka, kiva ja muid asju, mis iganes peosse juhtuvad, jaanitulle, üteldes: „Linad mulle, tudrad tulesse!“ (Osiliana I, l. 63). Rannarahvas heidab siin ja seal kõlbmata vene jaanitulde. Niisugusest vene põletamisest loodetakse paremat kalaõnne. Mõnes kohas pannakse haokuhja keskele lipp üles ja katsutakse seda kaigastega maha visata. Peale mitmesuguse lõbupidamise tule ääres, nagu torupilli ehk muu pilli mängimise, tantsimise, kiikumise j. n. e. süüakse Viljandimaal tule ääres mitmesugust rooga; mis üle jääb, antakse koertele, visatakse tulle ehk maetakse maha.

Paiguti oli viisiks jaaniõhtul vanasti kukke tappa. Kuke suled, jalad ja sisikond heideti tulle, harukorral verdki. —

Enamasti igal pool otsivad tütarlapsed iseäralikka lilla, valmistavad neist pärja, panevad pärja pähe ja viskavad tule lõpul pärja ja mõne korra lillagi tulle. Niisuguse teoga loodavad nad tulevikus enestest õnnetust eemal hoida; teised jälle seletavad, et siis ennemini mehele saada. Virumaalt teatakse, et õnnelilla ja arstirohtu jaaniõöl sagedasti alasti olles otsiti ja alasti olles ohverdati. Kraasnamaal heideti osa rooga tulle; võeti ka heinu ja rohtu ja suitsetati jaanitulel. Seda toitu anti teisel hommikul loomadele (Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 94).

Pärnumaal tehakse siin ja seal maja lähedale tuli üles, pererahvas sööb selle ümber ja ajab karja kolm korda ümber tule, igal loomal rauatükk kaelas. Teisel jälle sööb pererahvas enne karjaaias ja teeb siis alles tule üles, kuna pihelgase kepiga kolm ringi tule ümber tõmmatakse. Viljandimaal katab peremees kõige parema valge lehma palakaga ja viib mitu korda ümber tule. Niisugusest söömisest ja lehmade ümber tule käitamisest loodetakse piima

ja või jätku. Pärnumaal suitsetatakse peale selle loomi ja mesilasi metsast toodud rohtudega ja lävest lõigatud laastudega. Ka pannakse igale loomale rauatükk ehk lilla kaela. Mõnes kohas tuuakse hobused jaaniööl õitsetule ääre ja lastakse õitsetuld nende päale paista, neid ühtlasi suitsu all ja sees hoida katsudes (Jaani raamat, l. 21—23).

Jaanitulle viskab peremees ka kõik vähe enne leitud kahtlust-äratavad asjad, et selle läbi nende kahjutegevat mõju kaotada. — Pärnumaal räägitakse, seal tehtud vanasti iseäralikku „rooga“, „jaanikahja“, mida jaanitule ääres söödud. Ülejäänud roog põletatud jaanitules ära.

Vanemal ajal tehti paljudes kohtades tulelõkkes põllule vilja ümber. Nii kaugele kui tuli paistis ja suits ulatas, arvati umbrohi kaduvat ja vili ikalduse eest kaitsmist leidvat. Peale lõkete põllul peab üleüldinegi jaanituli vilja kasvamise kohta rohkem mõju avaldama. Iga peremees katsub jaanitule jaoks midagi kaasa viia, kes puuhalgusid, kes kadakavihkusid, kes õlekoo, kes heina-sületäie:

Kes ei tule tulele,
Selle odrad ohakased,
Kaerad kasteheinased!

Kes soovib häid linu saada, heidab kolm pakku tulle. Pakkude ohverdamine toob hea linaõnne kaasa. Pakkude tulleheitmisel üteldi: „Tudrad tulesse, kasteheinad kaugele, linad meie põllu peale!“ Kadakate tulleheitmine kingib kanepitele hea kiu; ka viljale langev kadakasuits toob viljale rohkem kasvamist.

Enne nimetasin, et mitmes kohas tõrvatud rattarummust jaanituli tehakse. Muiste võeti jaanituleks niisugune rattarumm, mis rutulisel ümberpöörmisel iseenesest põlema süttis. Niisugust tuld peeti pühaks. Mujal maal võeti jaanituld koju kaasa ja lasti aasta otsa ühtelugu põleda. Kas ka meil vanasti nii sündis, jääb küsitavaks; selle kohta puuduvad teated. Igatahes arvati meilgi jaanitulest ja vist mõnest muustki samasugusest tulest, et ta roojust hävitab, kurjust kaotab, sigidust edendab; seepärast hüpati mõnes kohas läbi tule, aeti karjagi, kui ka mitte läbi tule, siis üle tuletukkide ehk kõnnitati ainult tule ümber. Lühidalt: püha tuld arvati inimeste, loomade ja vilja kohta rohkem mõju avaldavat (Jaani raamat, l. 20—30, 64—75).

Jürituled.

Jaanitulede kauge kumana esinevad jürituled. Kuna me jaanitulesid inimeste tuledeks võime kut-

suda, peame jüritulesid loomade tuledeks nimetama. Inimesed on küll mõlema tule tegemisel tegevad; jaanituledega püüavad nad enestelegi õnne ja head käekäiku muretseda, jürituledest loodavad nad loomadele tulu tulevat.

Jürituli on loomadele nagu puhastusetuleks, ühtlasi aga ka kaitsetuleks. Jüripäeval tehakse õue ehk arusse lõke üles ja aetakse loomad, vähemalt suuremad, läbi tule. Ei taha loomad läbi tule hüpata, võtab karjane tulest üksikuid tukka ja sunnib loomi vähemalt üle üksikute põlevate tukkide hüppama. Sagedasti arvatakse jüritule suitsust karjale küll saavat. Kari aetakse hästi tule juure ja lastakse suitsu käes viibida. Mõne korra laseb peremees jüritule juures püssi. Tuli, suits ja püssilaskmine arvatakse kõik äpardused ja õnnetused suve jooksul karjast eemal hoidvat.

Karjasele antakse jüripäeval muna kaasa. Selle muna viskab karjane ohvriks tulle. Teisal ei viska karjane muna tulle, vaid perenaine ise. Kus muna tulle ei visata, kitkutakse loomade seljast vanu karvu ja visatakse need jüritulle.

Läänemaal tarvitatakse jüritule tegemise asemel mõne korra ainult suitsetamist. Vigalas võtab peremees ehk perenaine paja, paneb hõõguvaid süsi sisse, heidab sütele aasta enne seda korjatud suitsetamiserohtu, sammub pajaga lauta ja suitsetab iga looma ümber, tihti koguni kolm korda. Emajõe mail löi vanasti peremees vaia lauda sõnnikusse püsti, pani vaia otsa vana rattarummu, selle rummu sisse hõõguvaid süsi ja üheksat sugu rohtusid ja puhus rohud põlema. Selle peale tõi perenaine iga looma rattarummu juure ja puhus loomale suitsu vasta silma. Alles pärast suitsetamist lasti loomad laudast välja, rattarumm aga maeti maha (Kaim, Jürituled, l. 139—148).

Risti kihelkonnas käivad kohalikud elanikud jüripäeval Tarapere mäel, teevad suuri tulesid, paugutavad püssi, puhuvad pasunat ja karjuvad härja moodi. Karja ennast sinna tule juure ei aeta, aga tule juures ettevõetavate tempudega loodetakse äpardusi karjast eemale peletada ja karjaõnne saada (Jung, Muinasaja teadus, III, l. 113).

Leedutuled.

Leedutuled sulavad ehk ühté Russovi nimetatud maarjapäeva-tuledega. Leedutuledest ei teata suurel maal midagi; ainult Muhus ütleb Holzmayer neid tuntavat (Osiliana, l. 64—65). Neid põletatakse seal

heina-maarjapäeva õhtul, 1. juulil. Muhus suure tee ääres on Leedumägi; seal mäel põles vanasti alati leedutuli. Hiljemini tehti leedutulesid veel mujalgi Muhus, nagu Hellamaal, Liival, Raugil ja Suure kõrtsi juures. Rahvas nimetab neid tulesid lihtsalt „leedudeks“. Tule ääres hakkavad kokkutulnud poisid, tüdrukud üksteisel käest kinni. Torupill pannakse ürgama, noored tantsivad torupilli järele. Vaheajal hüütakse ühtelugu hurraa ja visatakse kiva tulle. Leedutulede tähendusest ei tea rahvas midagi.

Meie leedutuledest ei ole midagi kirjutatud, nii et me nende poolest käsikaudu peame kobama. Kivide viskamine tulle tunnistab aga, et neil tuledel ohvri maik juures. Paganuses heideti ehk muud ohvrit tulle, uuem aeg ei raatsinud enam väärtusi raisata; ta leppis kividega, seda enam, et tuli oma sisutähenduse ammu kaotanud. Vaevalt oletada, et neid mingisuguse ärapäästmise mälestuseks leedulastelt peeti.

Arvan, et leedutuledel Leeduga (Литва, Litthauen) tähendus puudub ja „leedu“ midagi muud tähendab. Soomeski on Leedu (= Lieto) kihelkond ja selle kohanimega avaldavad meie Leedu-nimelised kohad sugulust. Sest peale Leedumäe Muhus puutume veel Püha Ladjalal, Vahastus ja Kullamaa Leevril Leeduga kokku. „Leedu“-maa tähendab kohedat, liivast maad, ka alluviaalmaad, s. o. kokku-uhutud maad; leedu (lieto) tähendab muda, raba, sood. Leedumägi võiks seega kokku-uhutud liivaküngastki tähendada; Leevris vähemalt ei võiks kokku-uhutud mäest juttu olla, vaid ainult liivamäest. Leedu kohta saame veel Wiedemanni sõnaraamatust seletuse: leet, g. leedi ja leedu, Brand, Feuer; Jaani leedud = Johannisfeuer; leedul käima = dieses Feuer besuchen. Muhu keeles omandab leedu enesele seega tule tähenduse. Võimalik, et leedutulesid liivastel küngastel tehti, sest siis ka jaanileedud.

Leeduga näikse Leedi nimi lähedalt sugulane olevat. Virtsus on Leedimägi, Laiusel Leedi mõis, Mallas Leedipää. Laiuse Leedi esineb 1408 Lede nime all (Güterurkunden, 171). Viimne nimi näib tõendavat, et Leedi Leedest tekkinud. Leede (liete) tähendab aga sedasama, mis enne nimetatud leedu = kokku-uhutud maad, aga ka jämedat liiva, kruusi. Vanus kirjus tabame Kuusalu kihelkonnas Leete, Leece küla; praegusel ajal kannab koht nime Leesi küla; peale selle on Kuusalus veel suur Leesi kivi. Sellenimelise kohaga puutume veel Jamajas, Lahetagusel j. n. e. kokku. Kas viimsed kohad vanasti ka Leede, Leedi nime kandsid, selle kohta puuduvad teated. — Leedi

nimede kõrval tabame veel Leisi Laatres, Vaiknal, Pöide Uue vallas ja Leisu Imaveres. Soome keeles tähendab leissio, leisso kära, müra; võimalik, et meil neis nimedes muistne sõna ennast alal hoidnud, aga niisama võimalik, et need kohanimed kellegi isikunimest tekkinud. Igatahes olen valmis oletama, et leedu alguses vist iseäralikku maa-kohta, kas liivaküngast ehk kokku-uhutud maad, aga ka tuld tähendas. Niisugusel kohal hakati ehk juhtumisi rõõmupidu pidama ja aja jooksul pärisid niisugused rõõmupidud, kiikumised, tantsimised enestele nime „leedud“, kui mitte igal pool, siis ometi vähemalt Muhus.

Mihklituled.

Ei või mihklitulesid nimetamata jätta. Neid tehakse mihkclipäeval. Harju rannas Kuusalus tuntakse nende tegemist. Kui laialdaselt nad vanasti tarvitusel olnud, selle kohta puuduvad teated. Mihkclipäeval läks küla noorsugu üheskoos metsa, tegi suure tule üles. Tule ääres küpsetati uuemal ajal kartulid, vanemal ajal kaalikaid, ja valmistati õlut, ometi mitte linnastest, vaid kadakamarjadest. Korjati kadakamarju, toodi kapatäis vett, pandi marjad vette, hõõruti kapas katki, võeti tulest selleks sinna pandud kivi, visati kapa sisse. Kapp kaeti riidega kinni, lasti siis marju vee sees natuke haududa. Selle peale joodi seda õlut tule ääres. Noored mängisid, laulsid, tegid nalja selle tule ümber. Metsast muretseti ikka uusi halgusid ehk puukända juure, et tuli kauemini kestaks (Eesti Kultura II, l. 277). Pärnumaalt tabame mihklitule tegemise jälgi. Alistes ajasid noored mihkclipäeval karja koplisse, mõnes kohas ka karjamaale ehk heinamaale ja tehti suur tuli ümber. Isegi pajad ja pannid võeti kottu kaasa, pandi tulele, küpsetati, keedeti. Noor rahvas pidas tule ümber rõõmust pidu, mängis ja laulis.

Põletamiseohvrid.

Põletamiseohvridki olid vanadel eestlastel enam-vähem tuntud. Tuleohvrist kõneleb juba Fabricius oma ajaloos (lk. 8), loomade ohverdamisest müristamisejumalale jutustades: „Sääljuures kannavad nad õllekannu vaheajal ülestehtud tule ümber kolm korda ja valavad õlut tulle, ikka vihma ja vihma paludes.“ Selgemaid teateid põletamiseohvri kohta annab Hupel järgmistest teadetest Suure-Jaani kiriku varemete lugu 1774 kirjeldades: „Nende salajate ebausuliste kokkukäimiste juures on praegu veel tule

ülesteegemine ja alal- ehk põlemashoidmine üks kõige tähtsamatest teenistustest. Sinna tulle viskavad nad kõiksugu anda. — — — Ümbertkaudu tuleb tuhandekaupa väge kokku; nad teevad kirikus suure tule üles, kuhu nad ohvriks lõngu, linu, villu, leiba ja raha viskavad." (Topographische Nachrichten I, 1. 156.)

Põletamiseohvri jäljed on endid uuema ajani alal hoidnud. Kihelkonnas Kõrgellaiul kasvis vanasti suur hiietamm; selle tamme juure tegid saarlased merele minnes suure tule üles, viskasid tulle sööki, jooki ja rahagi. Ainult niisuguse põletamiseohvri järele arvati merelkäijate käsi hästi käivat; usuti kindlalt, et muul korral merelt tühjalt tagasi tullakse. — Hiljemini langes hiietamm ajahamba ohvriks, ainult kõrge känd jäi järele. Selle kännu juures ohverdasid saarlased põletamiseohvrit edasi. Ohverdajad tõid kottu ohvritule tegemiseks kotiga puid kaasa. Tules ei põletatud mitte ainult toiduaineid ja vilja, vaid isegi raha. Paraja jao ohvrite ärापõletamise järel kustutati tuli, et känd koguni ära ei põleks. Aja jooksul põletasid sagedad ohverdamised kännugi. Kännu aseme kohal jätkati veel mõni aeg endist ohverdamiseviisi.

P. Lensini teadete järele põletati Rõuges anumasse kokku kogutud ohvrioina-veri tules ära; kas anumaga üheskoos, jääb küsitavaks. Niisamasuguse kombe teab P. Lensin Paistu Koduoruski valitsenud olevat; sealgi visatud ohvriloomade veri ja kondid tulle, kuna pidulised liha ära söönud. Rõuge Kõrgepalu ohvripaal pedaja otsas põletati vist ka ohvrid, kuid selgelt seda ei öelda. Tähendatakse ainult, et kivile ohvrit viidi ja kivil tuli põles. Kitsekivil Haanis põletati ohvrina kitse verd. Ka rooga ja õlut valati seal tulle. — Vaivara Salumäe juures oleva Kanepkaela kivi kohta teatatakse, et seal vanasti „mitmesuguseid põletamiseohvrid Ukule ja ta abijumalatele ohverdati“, ei võida ometi lähemalt määrata, millal ja kudas.

Pärnu-Jaagupi Lauessaare hiiemäelt leitakse palju ohvrikivi, kuhu meie päivil mõne korra veel viljateri ja raha viiakse. Neist lõhkenud ohvrikividest tundus selgesti, et tuli neid vanasti lõhkunud. Niisama tunnistavad Põltsamaa Pajusi „Rahakirstu mäe“ ohvrikivi lahtipõlenud kivikorrad, et sellel kivil ohvrid vanemal ajal ära põletatud, kuna hiljemal ajal anda niisama kivile pandi.

Nagu näha, võeti kõige rohkem põletamiseohvrid ette tähtpäevil, nimelt jaanipäeval ja mihklipäeval. Helme Leeviku Kerasool ei tehtud jaanituld mingisuguse samba ega

teiba otsa, vaid süüdati lihtsalt puuhunnik maas põlema. Jaanitulelised istusid anda tulle visates tule ümber. Eba-vere mägi oli vanasti iseäranis tähtis jaanitule tegemise koht. Sinna mäele tuli rahvast ligidalt ja kaugelt kokku ja igaüks tõi jaanitule jaoks midagi kaasa. Jaanitulel ürgasid torupillid ja rahvas tantsis rõõmsalt tule ümber. Valju hõiskamisega teretati päikese tõusu. Päikese tõusu ajal lõppes pidu. Kraasna rahvast teab Dr. Kallas jutustada, et iga pererahvas oma ette jaanituld pidades osa selleks kogutud piima, või, pudru, juustu, liha j. n. e. tulle viskas, suurema osa aga ise löi (Kraasna M. r., l. 93). Kirikukatsumise-protokollid 1690. aastast ei kõnele küll otsekohe ohverdamisest Karksi Annemäel, aga annavad ometi sellekohaseid näpunäiteid. Sinna Annemäele tuli jaaniööl palju ümberkaudist rahvast kokku, tegi suured tuled üles; seal söödi, joodi, tantsiti, mängiti ja nooremad kargasid läbi tule, et loomad hästi sigiksid. Vist visati tule ääres istudes sööki, jooki tulle. Ohvri mõte peitub igatahes tulest läbi kargamiselgi. Kargaja pühendas ennast nagu tulele; tuli pidi temalt kui mitte muud siis ometi ihukarvu ohvriks saama.

Rõuges tegi mihkkipäeval peremees õues keedukohal tule üles, pani paja tulele, keetis kuke, viskas verd tulle, niisama suled, pea, jalad, sisikonna. Kukk keedeti, söödi. Muul ajal maeti keedetud toitu kolde tuhka; tuhk ise viidi pärast õue; sinna viidi veel mune ja raha. Õpetaja Hollmann leidis Rõuges talu õues kiviga kaetud tuleaseme, kuhu tuld tehti ja paluma mindi, kui keegi teele läks. Kas sel puhul ka tulele ohverdati, ei selgu aruandest (Hollmann, Verhandlungen der Gelehrten Estn. Ges. I, 2, l. 38—39).

Peipsi kalamehed viskasid vanad jalanõud, nagu kingad, viisud, pastlad, saapad, ahju ja põletasid seal ära. Ahjust tulevassuitsus suitsetasid nad kalavõrkusid. Sedaviisi võrkude suitsetamine enne Peipsile minekut tõi kalameeste arvates hea kalaõnne kaasa. Teised jälle soolasid suitsetamise asemel võrku ja lootsid soolamisest sedasama tulu saada.

Jüripäeval heidab karjapoiss, vahel aga perenaine, kanamuna tulle, ehk kui mitte muna, siis vähemalt looma karvu. Jüripäeval jalga vigastanud loom tapeti vanasti, liha söödi, kops ja maks aga visati tulle (Kaim, Jürituled, l. 142).

Jüripäeval koguti karjamaalt kõik luud kokku ja põletati ristteel, et kurjad vaimud põletaja ja hundid karja

kallale ei tuleks (Luce, Wahrheit, l. 69). Niisama pisteti prüghunnikud põlema, kas iseäralikul päeval või ükskõik, mil ajal, ei ole teada. Niisugune põletamine pidi kurje vaima inimesest eemal hoidma; teisal arvati selle põletamise tõttu karja paremini sigivat. — Tartumaal pandi enne karjalaskmist rehealla ehk lauda keskele vai püsti, vaia otsa rattarumm. Rumm topiti üheksat sugu rohtu täis ja süüdati põlema. Peremees tõi selle peale iga looma lõõgapidi rummu juure ja puhus talle suitsu vastu silmi. Sedaviisi suitsetati kõik loomad ära. Pärast suitsetamist maeti rumm maa sisse, kust keegi ei tohtinud teda välja võtta.

Põletamiseohvriks tuleb äralõigatud küüntegi tulleheitmist lugeda. Et kurivaim neid kätte ei saaks ega enesele neist kübarat teeks, visatakse küüned sagedasti ahju ehk mujale tulle. Kuna muidu ohutamiste korral maa peale ehk vette kästakse sülitada, keeldakse tulle sülitamine kangesti ära. Niisugune sülitamine ei too kasu, vaid ennemini kahju: suu läheb kärna, kui muud äpardust ei juhtu.

Wiedemann teab veel jutustada, et vanasti pikale teele minnes enne ohver põletati ja põletamiskoht selle peale kividega kinni kaeti (Aus d. inn. u. ä. Leben, l. 412).

J. Tilk kirjutab Torist, et seal Kundru kivil peremees kõik õue piirilt leitud asjad, nagu looma kondid, kana munad, pihelgapuust tehtud tulel ära põletab. Niisugune põletamine hoiab kõige õnnetuse talu piirist eemal (Oma maa 1886 nr. 7).

J. Kala teatab Tarvastust, et kui varas mingisuguse asja enesest maha jätab, see asi piirikivil tuleb ära põletada. Niisugune põletamine aitab kohe varga jäljile.

Saardes kõneldakse Tõnni vakast — nurmele tehtud ahjust: Sinna viidi ohvrid ja küpsetati ära, verrega aga võiti ahju seinu, vahel lamba rasvaga. Tõnni ahi esineb seega õigemini põletuseohvri altarina.

Kreutzwaldi teadmise järele ei ohverdanud pulmast tulev noorpaar mitte ainult vete-emale, vaid ka „tule-emale“ lepituseks. Mõnes kohas visati raha kolde, teisal ahju (Der einf. Esten, l. 35).

Ohverdamise aeg ja ohvrisaajad.

Ohverdamise aeg.

Ohverdamise ajast kõneldes tuleb vahet teha üksikute inimeste ja suure hulga ohverdamise vahel. Üslikud võtsid tarbekorral igal ajal ohverdamist ette, hommikul, lõunal ja õhtul, sagedamini ometi pimedal ajal, öösi. Iga nädalapäev kõlbas ohverdamiseks, kui ka mõnele eesõigus anti, nagu näituseks neljapäevale. Tänuohvri viimisel pandi vähe rõhku nädalapäeva peale, palveohvri viimisel aga seda rohkem; niisugust ohvrit ohverdati tavaliselt neljapäeval ehk tähtpäeval.

Suure hulga üleüldised ohverdamised toimetati tavaliselt määratud ajal, neljapäeva-õhtutel, tähtpäeval. Tähtpäevi leidub palju. Neli aega aastas peeti iseäranis tähtsateks: jõuluaeg, jüripäev, jaanipäev, miiklipäev. Jõulu nimi on ennast paganusest siamaale alal hoidnud, jüripäev, jaanipäev, miiklipäev aga nimed ristiusu ajalt pärinud. Missugust nime need ajad varemini kandsid, seda enam ei teata.

Ohvritega pühitseti veel aasta algust ja lõppu, uut jõulu, korjusepäeva, tõnisepäeva, küünlapäeva, vastlapäeva, tuhapäeva, luuvalupäeva, metsikupäeva, madisep., lihavõtte aega, pendisep., karjalaskmisep., ambrusep., mõnesuguseid ristip., künnip., markusep., nelipühi, Peeter-Pauli p., maarjap., 7 venna p., karuse p., jaagupi p., anna p., olevi p., lauritsa p., pärtlip., kolletamise p., hingede aega, dionüsiusep., mardip., kadrip., andresep., nigulap., Musta Tooma p. -m j. n. e. Neil tähtpäevil tuli harukorral väge suuremal hulgal kokku; enamasti ohverdas igal pool iga pere oma ette. Tähtpäeviks, mil üleüldisi ohverdamisi toimetati, võib ka nõupidamise-päevi nimetada, aga peale selle veel ähvardava hädaaja lähenemisel seks iseäranis määratud päeva.

Sõja algamise puhul kogus suurem hulk väge kokku ohverdama. Niisama kardetava tõbe lahtipuhkemisel. Tõbe möllamise ajal ohverdas pere peale selle veel oma ette ohvrid.

Üksikud pered tundsid veel mõnesuguseid juhuseid ohverdamiseks. Sündis laps — ohverdati. Ohverdamist tuletavad meie päevil veel vaderite poolt ristilapsele viidavad kingitused meele. Lapse kastmist tuli ju enne ristiusu aega ette. — Heideti abielusse, ohverdati muidugi jälle abielu õnne pärast hoonehaldjatele, tulele, veele, maale ehk tuulelegi. Suri keegi, ei võinud järelejääjad ohverdamist unustada. Hauda pandud asju ei või ehk mõne korra ohvriteks arvata; need anti surnule enesele Manalasse tarvitamiseks kaasa. Üleüldse ohverdati ometi surnute hingedele rohkesti.

Põllutöö algus ja lõpp seisis ohverdamisega ühenduses; tarbekorral ohverdati aga ka muul ajal. Niisama ohverdati karja välja lastes ja lauta kinni pannes, aga olude nõudmisel muulgi ajal. Hakati uut maja ehitama, ei tohtinud ohver puududa; maja suuruse ja tähtsuse järele oli see kas verine ehk vereta. Seesama ütlus maksab ka laeva ehitamise kohta. Pikemale teele minija katsus ohvriga enesele teeõnne muretseda. Ohverdas esmalt enese, siis hobuse eest. Hoost vankri ehk saani ette rakendades puhus teelemineja kolm korda piibusuitsu hobusele ninasse ja tõmbas pahema jala kannaga viisnurka risti hobuse jalgade ette. Sedaviisi loodeti hoost kõigi õnnestuste ja äparduste eest varjata.

Räägitakse ka kohtuohvrast, s. o. kohtusse mineja annist, aga ei selgu küllalt, mida nimelt enne kohtusse minemist ohverdati, vististi aga paelu ja lintagi, nagu teeleminekul. Tihti otsiti kohtusse mineku puhul maagiast abi. Korjati seitsmest karjast mustade lammaste villu, kedrati villad lõngadeks, kujuti kangaks. Kangast valmistati vammus ja pandi kohtusse minnes selga. Oli kohtusse mineja süü selge ja määrati talle ka nuhtlus, muidugi peks, ei teinud peks ometi vähematki viga, sest vammus võttis peksu valu täiesti ära. Kohtusse minekul lausuti ka mõnesuguseid saksa viha võtmise sõnu.

Lühedalt, missugust tähtsamat tööd ehk ettevõtet iganes alustati, pidi ohver sellele alati kordaminekut muretsema. Ohverdamisest osavõtjate hulk oli suurem ehk vähem, ikka selle järele, kas töö ehk ettevõtte ainult ühte perekonda puutus ehk valla, kihelkonna, maakonna, kogu rahva asjana esines.

Ohvrisaajad.

Raske on meie ajal määrata, kellele miski ohver anti. Uuema aja ohverdajad ei tea enamasti isegi, kellele nad ohvri annavad. Ohverdades nõuavad nad vana viisi taga, ilma et ohvrisaaja tõsise iseloomu poolest selgusele jõuaksid. Näituseks hiiepuudele, allikatele j. n. e. ohverdajad teavad vaevalt, kellele nad ohverdavad, ehk olgu siis, et nad hiiepuu, allika, aianurga j. n. e. tõsiseks ohvrisaajaks peavad. Muiste pidi ses tükis tingimata rohkem selgust valitsema, iga ohverdaja teadma, missugusele olevusele ta ohverdada. Vaevalt võib oletada, et esivanem oleks uskunud, et puu, aianurk j. n. e. ise mingisugust abi abiotsijale võib saata.

Kellele ohverdati vanasti? Nimetan kõige pealt kõuejumaluse. Gutslaffi üleskirjutatud Võhandu juhtumus annab selle kohta tunnistust. Kas aga mujal veele viidud annid Pikkerile ehk kõuejumalusele olid määratud, jääb väga küsitavaks. Ilmaallikate ohvritest tohiksime seda veel arvata, sest nende otstarve oli ilmade muutmist korda saata, aga vaevalt silmaallikate, järvede ja mere ohvritest. Kraasna maarahvas ei annud piksele ometi kahja; oletada tuleb, et nad muid ohvrid talle ohverdadasid. Ülepea on meie päevini piksele ohverdamisest hoopis pisut teateid endid alal hoidnud. Enam teateid saame Ukule ohverdamisest, nimelt Uku vaka poolest. Ülepea esineb Uku nagu piksejumaluse üks pool, sest kõuejumaluse kohuseid laseb rahvasuu Ukut, Vanaisagi täita, kuna teiselt poolt ometi Uku tegevuse ala laialdamaseks tuleb pidada kui Kõuja Pikkeri oma.

Kraasna maarahvas ohverdada „jumalale“ vihmakahja ja põuakahja, esimest põua, viimast saju ajal. Õue seati tõrs kummuli üles, tõrre põhjale pandi õlle kahja ja paluti „jumalalt“ kas põuda või vihma. Kodumaal ohverdati kõuejumalusele sagedasti rõõska piima. Piimaohvrist liigub rahvasuus praegu alles hämar mälestus: välgu süüdatud tuld võib ainult rõõsa piimaga kustutada. Saab kõuejumalus rõõska piima, hävib ta viha, kustub tuli.

Viljandi praost Fabricius kirjutab oma 17. aastaja algusel valmistatud Liivimaa ajaloos (l. 8) ohverdamise kohta: „Tänapäevani on viisiks põua ajal paksudes metsades küngastel kōuet appi hüüda ja talle noor must lehm, must sikk ja must kukk ohverdada. Kui need tapetud, voolab vana pruugi järele külarahvas kokku, süües ja juues müristamisejumalat „Perkuni“ paluma. Nad kannavad esiti õllekannu kolm korda vaheajal põlema süüda-

tud. tule ümber ja valavad õlut tulde, ise ikka vihma ja vihma paludes.“ Kui ka Fabricius nime poolest eksib — eestlased pole näituseks iialgi Perkuni teeninud, ehk küll nimi „põrgus“ veel esinegu — võib üleüldistes joontes ta kirjeldust ometi õigeks pidada, sest sellele annavad tuge veel mitmed uuemal ajal rahva suust üleskirjutatud teated. Kõue kultuse kohta vanemal ajal annab kodumaa 1428. a. kirikuseaduse § 27 näpunäiteid. Seal öeldakse: Mõned Liivimaa talupojad on Önnistegija ja pühad maha jätnud ja nimetavad müristajat oma jumalaks, loodavad loodusest, jah elajatelt, madudelt ja ussidelt maapealist õndsust. — Ohverdamisest see seaduse paragrahv otsekohe ei kõnele, küll aga kõue jumalastamisest.

Tuleb nimetada, et surnutele juba kirstu kaasa anti mõnesuguseid elutarvitusi. Nii näituseks anti meestele mõök, oda jne. kaasa; hilisemal ajal jäi maha sõjariistade panemine hauda kaasa, selle asemele astusid muud elutarvitused: kirved, noad, ülepea need riistad, mida eluajal kõige rohkemini oli tarvitatud. Tööriistadele lisati veel leiba, soola, pudrugi ja viinapudel kaasa, harukorral õllepudel. Pea alla pandi surnule sagedasti viht; sõrmus ei tohi sõrmes puududa.

Seda kaasaandmist seletas rahvasuu hiljemini seda viisi: surnud tarvitada teises ilmas niisamasuguseid asju nagu maa peal. Naisterahvad õmblevad kaasaantud nõelaga ja niidiga kalmudes, peaharjaga soevad pead j. n. e. Aga surnutele pandi rahagi puusärki kaasa, mõne korra silmadele, mõne korra rindadele. Raha kaasaandmine tuletab juba elavalt ohverdamist meele. Kehvemad andsid vaskraha, jõukamad hõbedat. Uuemal ajal on tarbeasjade ja raha asemele sagedasti lauluraamat astunud. Olen tihti surnuid näinud, kellel mitte ainult puusärgi lahtiolemise ajal lauluraamat rinnal ei lama, vaid kellele see kirstu kinnilöömisega järel rinnule jäetakse. — Surnul silmade kinnisulgumist vaskrahaga tuli soomlastegi seas tihti ette (Kotiseutu 1917, lk. 41—42). Aga niisugust ohverdamist surnutele tunnevad peaaegu kõik Euroopa rahvad; isegi Aaasisse on see viis kaugele laiali lagunenud.

Kalmuvägi nõuab iseäralikkudel kordadel inimestelt ohvrid. Ei osata ehk ei taheta neile seda anda, võtavad nad vägisi. Sõidab näituseks pruutpaar ehk sae kalmuväe elukohast üle ega ohverda õigel ajal kalmuväele, hoiab kalmuvägi puulmised ehk noorpaari ühel kohal kinni ja laseb siis alles edasi, kui pruudi hinge enesele ohvriks pärinud (Hurt, Setukeste laulud I, 5).

Ennemini tähendasin, et uuema aja lapsed vaevalt teavad, kellele nad ohverdavad. See väide ei käi ometi ohvrite kohta hingedele. Surnutele ohverdamine on ennast rahva mälestuses kõige paremini alal hoidnud. Surnud omaste hingedele ohverdati üleüldiselt kõige kauemini.

Rahvas tundis iseäralikku tarvidust surnute hingesid austada. Arvati, et nad järelejääjatele kas head või paha teevad. Sellepärast katsuti neid mõnesuguste ohvritega lepitada, et nad elavatele alati lahkust üles näitaksid. Aja jooksul sai perekonnast surma teel lahkunud hing perekonnale nagu kaitsevaimuks. Uuemad uurijad oletavad, et surnute hingede teenistust mitte ainult eestlaste ja soomlaste omaks ei tule pidada, vaid et see usk ühine on kogu maakera rahvastel. Professor K. Krohn oma mütoloogias põhjendab kõige muistse usuelu, nagu Spencer ja muud varemini, surnute austamise peale. Surnutest on kõiksugu haldjad välja kasvanud. Õieti tuli kõigi ohvrite saajate taga, ükskõik missugust nime nad kandsid, esiotsa ikka surnu hinge mõelda. Meie mütoloogia keskkohaks, teljeks, mille ümber kõik keerleb, ei tule siis jumaluse mõistet seada, vaid surnute austamist. Niisugune surnute austamine elab meie päevini kõige elavamalt Hiina rahva usus edasi.

Hingede austamiseks oli eestlastel ülepea kogu kuu määratud, õieti natuke rohkem kui kuu. Seda aega kutsutakse h i n g e k u u k s. See kuu algab mihkclipäevaga ja kestab hingedepäevani, nii siis 2. novembrini.

Rooma kirik määras a. 835 pühade surnute üleüldiseks mälestusepäevaks pühade meeste päeva 1. novembril ja selle lisaks 998. a. 2. novembril veel hingedepäeva.

Tallinna raekoja keskaja kirjad kõnelevad Hinkepe'st (= hingepäevast), mil kirikus käidi surnuid meele tuletamas.

Teise arvamise järele algab hingekuü alles mõni päev pärast mihkclipäeva. Veel leidub arvamisi, nagu kestaks aeg, mil hinged endisesse koju tulevad omakseid vaatama, palju kauemini, mihkclipäevast koguni andresepäevani, jah isegi toomapäevani. Niisugusel puhul ei nimetata aega muidugi enam hingekuuks, vaid üleüldiselt „hingede aja ks“. Tavaliseks arvamiseks jääb neljanädalane hingede aeg, aga selle kõrval nõuab pikendatudki hingede aeg, mihkclipäevast toomapäevani, koguni jõuluni, enesele eluõigust.

Hingede ajal möllab ja tormab ilm rahva arvamise järele ehk on üsna vaikne. Tormamine tuleb suurest hingede rändamisest; elav liikumine sünnitab tuult ja

tormi. Hinged lastakse Manalast kuuks ajaks ehk kauemaks endisesse koju omakseid vaatama. Omaste hool käib selle peale hingesid ausasti vastu võtta. Esivanemate arvamise järele võisid hinged süüa, juua, just kui elusad inimesed, võisid elusatele head ja paha teha, selle järele, kudas ennast nende meelelaad järelejääjate kohta avaldas. Iseenesest mõista, püüdsid elusad hinged eneste poole meelitada, heldeteks, lahketeks eneste kohta teha. Seda loodeti ohvrite abil kätte saada. Kahi ja söögiohvid arvati ses tükis kõige paremad abinõud olevat. Juba hingede tuleku laupäeva õhtul algas seepärast vanasti jõulu-laupäeva sarnane talitus. Pruuliti õlut, küpsetati saia ja vorsti, tapeti mõni loom. Mõnes kohas kutsuti hingedid nimepidi söömaajale; nii Viljandi pool.

Aegsasti viidi hingedele laudile ehk toa otsa, ka ahju peale, niihästi õlut kui muid toitusid. Pererahvas söi, jõi suurema jao toitu ja õlut ise ära, oli rõõmus, laulis, pühitses nagu püha. Head meelt tegi pererahvale, kui hingedele viidud toitu vähenes. See oli heaks märgiks: hinged võtsid ande vastu, neilt võis heldust ja armu loota. Ei hakanud keegi uurima, kas kass ehk muu loom hingede ohvrit maitsmas käinud; roa vähenemine ja hävinemine langes alati hingede arvesse. Ohvri mittepuutumine sellevastu valmistas pererahvale muret ja kurvastust. Oletades, et hinged neile viidud meelehead põlgavad, kartis pererahvas nende poolt edaspidi kurja ja õnnetust. Toidu vähenemist nähes muretses pererahvas alati lisa, niikaua kui hingede aeg ülepea kestis. Putru arvati hingesid iseäranis armastavat, see ei tohtinud siis muude ohvritoitide hulgas iialgi puududa.

Kreutzwaldi teadete järele võeti Alutaga hingedid iseäralikul kombel toas vastu. Pererahvas lahkus hingede tulemise ajal toast, peremees üksi jääb hingesid ootama. Ootab kuke lauluni, avab siis ukse, kutsub väljast kõiki hingesid nimepidi tuppa, teretab neid lahkelt ja palub roogadega kaetud lauale sööma. Ühtlasi küsib ta neilt, kudas neil käsi käinud, ja jutustab oma juhtumisi. Arvates, et hinged küllalt söönud, avab peremees neile jälle ukse, näitab peeruga tuld, palub külalisi halva toiduga leppida, tänab külas käimast ja palub aasta pärast uuesti tulla (Inland 1837, nr. 27). Teisal jälle, nagu Saaremaal ja Pärnumaal, valmistatakse niisugune hingede söömaaj sauna. Talitajaks astub perenaine, kes hingede jaoks isegi lusikad lauale seab. Saun köetakse vastuvõtmiseks alati tublisti soojaks. Hingede ajal peetakse suurt vaikust, et

armsaid külalisi mitte tülitada. Hingede lahkumise ajal on pererahvas kurb, et külalised juba majast minemas.

Fabriciuse teadete järele öeldi hingede lahkumisel: „Armsad hinged, vaadake, me oleme jõudu mööda teid vasta võtnud. Aidake meid see aasta edasi, siis tahame teid tuleval aastal niisama vastu võtta“ (Livl. Geschichte, l. 9—72).

Hingede äraminekut vaadatakse tihti läbi võtmeaugu. Usutakse, et nende öösisel lahkumisel öö päevavalgeks moonduv. Hupeli järele seisid sauna ukсед öösi alati lahti, niisama aknad (Topogr. Nachrichten II, l. 144).

Ka Kraasna maarahvas tunneb hingede kodukäimist, kuid seal ei ilmunud hinged sügisel, vaid lihavõtte ajal, mil neid niisama ohvritega vastu võetakse. Ära saadetakse neid seal järgmiste sõnadega: „Minke te är, saage nu söönu, nii joonu! Minke sinne, kohe te olete viidü, omma paiika är egaüts; ladzököz võtke käe perra, minke är!“ (Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 91—92).

Hingede aega pühitsesid lätlasedki ohvritega. Juba Einhorn kirjutab 1649 selle kohta: „Kui nad mõnesugust toitu valmistanud ja põrandale pannud seks kordaseatud sauna, mis hästi köetud ja pühitud, läheb peremees õhtu hilja sinna sisse, näitab tuld ja kutsub hinged nimepidi, nagu esiisaid, vanemaid, sugulasi, lapsi ja muid hõimlasi, sööma, jooma. Kui ta arvas, et nad küllalt söönud, joonud, löi ta peeru, millega ta tuld näitas, ukse lävel katki ja palus hingi oma teed minna (Historia Lettica, l. 598).

Karja- ja põllutöö-jumalana esinevale P e k o l e viiakse, niipalju kui ma aru saanud, 2—3 korda aastas ohvrit. Karja kasvamise ja sigimise pärast ohverdatakse Pekole jaaniööl. Iga ohverdamise-aeg on ülepea müsteerilise piduga ühendatud. Jaaniööl viidi Pekole võid, kohupiima, villu ja muid anda. Tavaliselt võttis need Peko papp enesele ehk jagas osa kerjajatele. Jaaniööl viisid mehed-naised üheskoos Peko karjamaale ja palusid seal Pekolt karjale õnne ja sigidust. Külviajal arvas Peko papp kasulikuks jumala silma all külvata. Peko viidi seks alati põllule kaasa. Kas Peko papp niisugusel puhul ka ohverdas, selle kohta puuduvad kindlad teated.

Teisal võetakse pidu jaoks üheksa pidulise käest paluke leiba, mida karjane karjalaskmise puhul kaelkotis kannud; need leivapalukesed viiakse Pekole okvriks. Sellest ohverdamisest loodetakse seda tulu, et kõigel suvel piduliste karja ükski õnnetus ei taba. Ohver toob Pekolt kõi-

gile pidulistele karja kaitsmist ja sigidust ohverdajate loostuste järele.

Mõnes kohas peeti nelipühi öölgi Peko auks ohvritega pidu. Piduosalised annetasid aegsasti pidu tarvis otri õlle pruulimiseks. Viinagi muretseti pidu ajaks. Peale selle viidi pidu ajaks Pekole mune ja saia kaasa. Peko kanti tupp kummuli pandud tõrre põhjale; piduosalised läksid sinna, heitsid põlvili maha, palusid õnnistust karjale ja põldudele. Pärast palvet mindi pidu söömaajale. Selle valmistas osalt Peko papp, osalt tõid selle jaoks pidulised ise rooga kaasa. Pekotki kutsuti sööma: „Peko, Peko, tule õlut jooma, tule maamma maitsema!“

Kõige tähtsam Peko pidu, „koräädsi praasnik“, nagu setud ise nimetavad, peetakse öösi 30. septembril vastu 1. oktoobrit. Sellest pidust võtavad ainult mehed osa, naistel on see keeldud. Naised koguvad ometi sel ajal, kui mehed „koräädsil“, kuhugi mujale kokku Peko auks vähemalt kahja jooma, ilma sellest Pekole osa andmata. „Koräädsile“ minevad mehed viivad Pekole ohvrid kaasa ja peale selle veel eneste jaoks pidutoitu.

Peko kuju, vahast tehtud, mõne korra umbes kolmeaastase lapse suurune, tuuakse aidast viljasalvest välja tupp laua peale ehk kummulilükatud tõrre põhjale, kus talle küünlad ja toidud ümberringi seatakse. Palutakse esmalt Pekolt õnnistust, siis süüakse ohvrisööki. Söögi järele minnakse õue Pekole veel verd ohvriks muretsema. Pidulised püüavad üksteist kergelt haavata; meelega ei tohi aga iseennast ega teist haavata. Veri peab nii-ütelda kogemata juhtumisel ilmuma. Ilmub kellegi käe ehk näo peale veretilk, siis hüüab vere omanik kohe valjult: „Veri! Veri!“ ja kohe jääb piduliste hullamine soiku. See, kelle ihust verd nähtavale tulnud, tõstetakse käte peale ja viiakse kätel tupp Peko juure: ta on nüüd selle vereohvri kaudu Peko papiks saanud, kellele endine Peko papp aset peab andma. Nüüd, kus uus papp leitud, peetakse pidu kahekordse rõõmuga edasi, süüakse, juuakse, lauldakse Peko auks, kuni hommik koidab. Siis viiakse kolme-nelja pidulise abil Peko uue papi aita varjule ja pidulised lähivad igaüks oma koju, võõraste eest pidu täiesti salates. Enne minekut suruvad pidulised ülejäänud vahaküünlaid Peko külge. Peko kuju suurus kasvab seega iga aasta, vahaohvrit ikka lisaks saades. Muidugi katsub Peko papp hiljemini vaha nii ilusasti Peko kuju külge sulatada, et see inetuks ei muutuks.

Kõneldakse veel Peko sõitudest. Iga aasta künlapäeva ajal mindud vanasti Pekot kaasa võttes võidu ajama. Kas aga niisugusel puhul Pekole ka ohverdati, selle kohta puuduvad teated.

Kuna Setumaal Pekole ohverdati, viidi mujal Eestimaal karja kaitsmise pärast metsikule anda, nimelt sinna, kuhu metsiku kuju oli püsti pandud. Metsikule ohverdati karjasaadusi, aga põllusaadusigi ei unustatud ära talle andmast. Ohvrit viies tantsiti tihti metsiku kuju ümber. Peale selle tehti ta ees mõnesuguseid tempa ja tükka, et ta karja ja vilja õnnistaks. Kevadel peeti ta auks ohvritega veel iseäralikku pidu.

Teisal on pikem kirjutus Tõnni, Tõnise ohvrite kohta. Viiks ilmaaegu liig kaugele nende ohvrite kirjeldust siin korrata.

Tõnist tuletab meele püha Jüri, kellele jüripäeval karjaõnne pärast ohverdatakse. Mis Tõnis sigadele, seda Jüri hoostele, veistele, lammastele, ülepea karjale. Jüri esineb karja kaitsjana, karja haldjana, mõnes kohas nagu karjajumalana. Ühekülgseks tuleb Hupeli väidet arvata, Jüri olla „hoostejumal“ (Topogr. Nachrichten II, 1. 145). Ei, ta tegevus ulatas üle kõigi koduloomade, välja arvatud sead. Jürit paluti, et ta huntidele ja karudele paneks päitsed pähe, suitsed suhu, keelma neid karja puutumast. Alles mihkclipäeval arvati Jüri oma kutsikad jälle päitsetest lahti päästvat.

Kaitset võis Jürilt ainult siis loota, kui talle ohverdati. Jüril puudus ometi niisugune kindel ohverdamiskoht nagu Tõnnil. Jürile ohverdati, kus juhtus. Ohverdati laudas, ohverdati karjamaal, ohverdati mujal. Jannau teab, et 1800. aastate algusel Harglas jüripäeval must kukk tapeti (Rosenplänteri Beiträge XIX, 1. 62). Hollmann kirjutab, et Rõuges muna, raha ja punase lõngaga kinniseotud jõhvi ohvriks viidi (Verhandlungen d. G. Estn. Gesellschaft I, II, 1. 39). Munaohvrit pidi püha Jüri tingimata saama, niisama looma kaivugi.

Soomes nimetab Ganander Jürit kodujumalaks, kelle valitsuse all pere ja kari seisis (Mythologia Fennica, 1. 110). Kuid niihästi meil kui Soomes on Jüri algupärase karjakaitsja enese eest ära tõrjunud ja selle asemele astunud. Ohvrid ei käi siis õieti püha Jüri kohta, vaid nende saajaks tuleb algupärast karjakaitsjat pidada. Kraasna maarahvas näituseks ohverdas karjaisale ehk teise nime järele nurmeisale. Karjaisa tegevus näikse umbes niisamasugune olevat kui püha

Jüri tegevus, kuid ta mõjuala algab õieti väljaspool õue piiri. Karjaisale ehk nurmeisale viidi kolm korda aastas suuremaid ohvrid. Sõnnikutalguse päeval tappis peremees kanapojukese ja viis selle nurmele sarapuu-põõsa alla, niisama muna põllunurka. Karja esimest korda kojutulekul viis peremees nurmeisale juustu ja võid. Lehma piimatulekul lüpsiti natuke piima nelja väiksesse anumasse, lisati soola juure, keedeti ahjus ja viidi sarapuu-põõsa alla (Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 81—82). Aiaisa jälle arvati aianurgas asuvat, kuhu talle ohvrid viidi. Lapse sündimise puhul viidi aiaisale muna ja hõbevalget, muul ajal muid anda. Ohvrid anti ka puuslikule; mida ja kuhu, jääb hämaraks.

Aianurgas asus Kraasna maarahva oletamise järele ka püha Toomas; ühe küla rahvas käis teda heinamaalgi palumas. Paraskova külas austatakse püha Toomast järgmist viisi: Pererahvas oli põlvili maas, peremees riputas nende ümber sauna puhta vihaga vett; veristas kuke, kana ja põrsa, pani keema. Kui ohvriloomad keedetud, pani peremees ohvriloomade pead väikse kasti ehk mati sisse, segas käega, palus siis ise põlvili ja viis seepeale pühale Toomale aianurka osa. Pärast seda sõi pererahvas ise ohvriliha (Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 77—78).

Peipsipoolne rahvas ja niisama Kraasna rahvas tunneb hobusejumalaid ja laudajumalaid ehk, nagu Körber Võnnu kroonikas kirjutab, lamba- ja kitsejumalaid. Hobuse- ja ülepea laudajumalatele ohverdati laudas, kuhu mõnesugust sööki viidi, muu seas kolm tapetud kukke. Kulbiga pani peremees söögiosad lauda nurka, niisama ka kahja. Lehmakahja toimetas perenaine. Ohvrid viidi tavalisest paar korda aastas (Kallas, Kraasna M. l. 84—86).

Kraasna maarahvas ei unustanud nurmejumalaidki annetega meele tuletamast. Minu meelest näib, et nurmejumalad ja nurmeisa õieti ühte sulavad. Nurmejumalatele viidi külvatud põllule kahja. Peale selle tunneb Kraasna maarahvas veel anda saanud koduisa, ei mäleta temast aga midagi lähemat. Koduisa võiks ehk kodumaa majahaldjaga, hoonehaldjaga võrrelda, kellele vanasti toa nurgas ohverdati. Esimene natuke lõigatud leiba viidi toa nurka, niisama valati sinna enne joomist natuke taari ehk õlut. Rahva teadmise järele viisid need talud, kel tuli händ arvati majas pesitavat, armsale varavedajale laudile ehk tootsale toitu. Kas tõe pärast tulihännale ohverdati, jääb küsitavaks.

Vesihaldjad — ükskõik kudas teda nimetati, merejumal, veejumal, mereema, veteema, veevaim — ei unustatud ära ohvritega meele tuletamast, olgu tormi keelmise ehk hea kalasaagi pärast. Hiius ja Saares, aga mujalgi ohverdati enne merele minekut kabelites ehk muus ohvripaigas, aga merel ehk järvel viibideski anti vesihaldjale ohvrid. Visati tükk leiba, peotäis soola merde ehk valati viina, õlut, kalja, piima merde. Püütud kalasaagist anti esimesed kalad veteemale tagasi. Mitmes kabelis ohverdati veehaldjale hõbekalad. Kadrina Jalaneemel Tablaste mäel hiiepuude all peeti vanasti „merejumala“ auks pidu; kudas, selle kohta puuduvad ligemad teated. Kuusalus sai Kolju-taata ohvrit, et kalasaaki õnnistaks.

Nä k i l e visati tavaliselt „näkikakk“ meeleheaks vette. „Näkikakku“ andes loodeti, et näkk enam hingi ei hakka nõudma.

M a a h a l d j a t e l e, m a a - a l u s t e l e ohverdati söögi- ja joogiaineid, enam joogiaineid, et nad majarahva ettevõtmistele õnne annaksid ja majarahvast kahju ja õnnestuste eest kaitseksid. Maahaldjaid peeti ühtlasi tublideks seppadeks, kelle kolksimist ja tagumist vahel maa alt arvati kuulda olevat. Mõne korra viidi neile kannuga õlut. Maa-alustele ehk kivihaldjatele uhatleti iseäralikul kivilgi. Sinna viidi toitu, aga ka rukkipeid ja teri. Niisuguse uhatlemise tagajärjel loodeti vistrikka kehalt kaduvat. Tingimata tarvilikuks ohvriks peeti hõbevalget.

Maa-aluste puhul toodi Läänemaal kolm mätast tupp, kaabiti kuldrahast, hõbepreesilt ja vaskrahast kaapeid iga mäta peale, peale selle veel kolm värvilist villast lõnga; pärast seda pidi haige iga mäta peale sülitama. Siis viidi iga mäta endisele kohale tagasi. Teisal jälle võeti koldest kolm hõõgavat sütt, visati kapa sisse vette, kaabiti hõbevalget peale, lisati soola juure; viimaks sülitati veel haige vette. Selle peale viidi vesi sinna, kus maa-alused arvati pesitavat, ja kallati kolmel puhul neile vett ohvriks. Ka leivaraasuke, viljateri, soola, hõbevalget pandi nartsu sisse, sülitati peale ja anti maa-alustele ohvriks. — Saaremaal arvati, et kivide all asuvatele maa-alustele, keda osavateks seppadeks peeti, maa-aluste haigust põdeja pidi tingimata rauda kivile viima, nagu naelu, hobuserauatükka, naelaneetisid ja muid raudasju. Raua ohverdamisest lootnud haige tervise tagasi tulevat.

Näib, nagu ei oleks ka t u u l e t a a t i, t u u l e e m a ohvritega unustatud. Paraku on niisuguste ohverdamise kohta tänini hoopis kasinal mõõdul teateid saadud. Võnnust

kuulub ometi, et kui korra torm seal palju hooneid ja katuseid lõhkunud, kohe tuulele suur ohverdamine alanud. Ohvrikivile viidud igast talust liha, piima, lõnga, isegi rauda. Mõne korra ilmub tuul inimese kujul ja annab enesega kokkupuutujale õpetust, kudas edaspidi temaga ümber käia. — Arvatakse haigust tuulest olevat saadud, võetakse natuke soola peosse, piiratakse kolm korda ümber pea ja visatakse iga nelja ilmakaare poole laiale. Siis kaob haigus.

Ei või u s s i d e l e ohverdamist nimetamata jätta. Langegu ka inimeseohver madudele muinasjuttude kilda, ei tohi ometi ohverdamist madudele koguni salata. Kodu-ussa, õigem kodumadusid ei toidetud mitte ainult rõõsa piimaga, vaid nende „eest“ viidi ka ohvrid ohvrikivile. Ohver „kodu-usside eest“ tähendab vististi ohvrit neile enestele. Emajõe mail ohverdati kodumadudele risti-neljapäeval. Ohvrikivile viidi esimest võid ja hallid villased sukad, kindad. Aastat ühest risti-neljapäevast teise risti-neljapäeva nimetati „kodumaokeste“ aastaks.

Olgu veel tähendatud, et vanapaganale kolm tilka verd ohverdati. Veel mõni muugi olevus sai abipalujatelt ohvrianni.

Preestrid ja targad.

Kahjuks ei kõnele Läti Hindrek esivanemate usust peaaegu midagi, niisama vähe usu esitajatest. Vähestest tähendustest näib ometi selguvat, et ennemuiste ohverdamine preestrite ametiks oli. Õieti ei tohi me neid sugugi preestriteks nimetada, sest sõna „preester“ tuleb alles hilisema aja laenuks pidada. Esivanemad nimetasid vanemal ajal preestrit vist ainult „targaks“, harvemini ehk ka „nõiaks“. Mõne korra tarvitatud sõna „papp“ on hilisemast ajast pärit. Bonnel tegi 19. aastasaja keskpaigas oma ülesandeks eestlaste aadeli- ja preestriseisuse kohta tõendusi tuua (Inland 1852, № 6 ja 7). Bonnel püüab esmalt näidata, et eestlaste vanemad rahu- ja sõjaajal maavalitsejate, väikeste kuningate osa etendasid. Aga ta määrab neile veel suurema tegevuseala. Meele tuletades, kudas eestlased ja lätlased paljusid looduse vägesid austasid, neist kujutusi enesteie valmistasid (Läti Hindrek XXII, 5), neile vereta ja veriseid ohvrid, isegi inimesi ohverdasiid ja jumalate tahtmist liisuga teada püüdsid saada, otsustab Bonnel, et kõigi nende kohuste täitjaks iseäralik preestriseisus pidi olema. Preestrite ametiks loeb ta peale selle veel planetide liikumise tähelepanemist, seda enam, et selle liikumise järele iseäralikka pühi välja rehkendati. Küsitavaks jääb pühade väljarehkendamise lugu, kuid planetide liikumise tähelepanemise peale ennast toetades tahaks Bonnel preestriseisust päritavaks teha. Seega saaks ühtlasi rahvavanemate seisus päritavaks, sest Bonneli arvamise järele oli rahvavanem ühtlasi ülem preester, pontifex maximus. Edasi targutab Bonnel: „Et paganuse usud sagedasti sõjalist meelt ja saagihimu õhutavad, võtsid preestrid mõnegi korra ise sõjariistad kätte ja astusid sõjaväe etteotsa jumalate nimel,

kes oma nime au ja püha elukoha rikastamist ihkasid. Kui tarvis läks paganust kristlaste vastu kaitsta, kui armulikult vaatasid siis jumalad ohverdatud vaenlaste surnukehade peale, kui rõõmsalt priiskasid ja prassisid siis pühas paigas preesirite kannulised!

Väikesed kuningad olid rahvavanemad ennemuiste tõesti, aga Bonneli väide päritava preestriseisuse poolest seisab nõrkadel jalgadel, veel enam aga teine väide, et preestrid nagu kindralid sõjas sõjamehi juhitanud. Niisuguse väite jaoks puuduvad tõendused, kui ka juhatusevõimalust ei või salata.

Liivlastest räägib Läti Hindrek, et nende tark jumalate arvamist ohverdamise kohta taga küsis (I, 10). Eestlastest jutustab ta, et needki liisku heitsid, tähendamata ometi, kas tark liisku heitis või keegi muu (XXVI, 7). Vististi ometi tark. Kindlaks jääb, et targad ohverdamise ajal tähtsat osa etentasid; kas need targad samas isikus vanemadki olid, jääb hämaraks. Kuna preestrite tegevuse kohta aeg ammu viimsed jäljed kaotanud, on targad endid jaksanud meie ajani alal hoida.

Gutslaff oma raamatus „Kurzer Bericht“ (I. 362—364) jutustab Pikse ehk Uku ohvripreestrist Wihtla Jürist, kelle kohus oli ohvripühal paluda. Russwurm kõneleb järgmise loo: „Mihkli kihelkonnas elas üks vana pagana-preestri sugu mees. Noores põlves oli ta korra põllule läinud, kus ta isaisa suure kivi ääres põlvili seisnud. Küsimise peale, mis isaisa teeb, saanud see vihaseks segamise ja salalise jumala-austuse nägemise pärast, annud talle mööda kõrvu ja ütelnud: „Hoi, et sa kellelegi ei kõnele sest, mida siin oled näinud. Tea, et me oleme pühast preestrite soost ja et me sedaviisi peame oma jumalaid austama“ (Sagen aus Hapsal, I. 19).

Enam vadjalaste ja ingerlaste kohta käib piiskopp Makari kaebus 1534, et „tshuudlased“ tavalise inimese peavad eneste juures papiks; teda hüüavad nad arbujaks (arbu) ja see toimetab kõik petlikul viisil ja annab nimed lastele. (Suomi 1848, lhk. 174—175; V. Salminen, Länsi Inkerin häärnöt.) J. Krohni väite järele (Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, I. 124) on meil siin targa, püha paiga järelevaataja ja ohvri vastuvõtja amet ühendatud.

Tarvastust kaevatakse 1683, et Vooru Angria Hindrek rahval ülema preestri kohuseid täita. Pilistvere õpetaja hädadleb umbes selsamal ajal, et Rodse Hindrekul

Rõstlas enam pealtkuulajaid olla kui õpetajal (Kõpp, Sirvilauad 1903, l. 14—15).

Setukeste Pekol olid iseäralised papid, kes Peko pidusid korraldasid ja tarviliku ohvri eest hoolt kandsid. Truusmann teatab, et endisel ajal üks vanamees kaua Peko papi ametit pidanud (Живая Старина I, l. 39). Muidu pidid Peko papid ometi iga aasta oma ameti Peko pidul kellelegi teisele andma.

Rahva seas elas meil küll paganus, aga iseäralik preestriamet kaotas aja jooksul ikka enam oma tähtsuse. Ohvrid ohverdati edasi, aga neid ei viinud ohvrisaajatele enam iseäralikud seks määratud ohverdajad. Oletada tuleb, et alguses preester ehk vanem üleüldist ohvrit toimetas, väike ehk kodune igapäevane ohverdamine aga igaühe pereisa tegevusepiiri kuulus. Üleüldised ohverdajad kadusid siis aja jooksul, järele jäi igaüks oma ette ohverdama. See tähendab: tavalisest ei ohverdanud talus ometi igaüks, vaid talu isa ohverdas tarbekorral kõikide eest ja kõikide nimel. Ohvrite suur osa ei puutunud ometi sugugi talus teenijaid, vaid talu üleüldist head käekäiku, viljasaaki, karjaõnne. Kõige selle eest pidi pereisa ohverdama.

Siiski iseäralikkudel kordadel astusid naisterahvadki ohvrialtarile, nimelt kui küsimus nende ala, nende head käekäiku puutus. Lammaste, mõne korra lehmadegi pärast ohverdamine seisis enamasti naisterahvaste hoole all. Niisama viis perenaine hingedele, tulihännale j. n. e. toitu. Ka iseäralikkudel pühil oli tihti perenaise asi ohvrit viia.

Siin ja seal astusid naisterahvad koguni meeste asemele. Pilistvere kirikukatsumise-protokoll 1680 ütleb: „Vana Rodse (= Rootsi) Peetri naine on neil preestriks.“ Nagu näha, etendas sel ajal Pilistvere Rootsi talurahvas jumalateenistusel tähtsat osa. Ka Soomest kuuleme, et seal naisterahvas ohverdaja ametit pidanud (J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus, l. 35).

Aga tütarlapsed ja poisidki käisid ohverdamas, nimelt niisugusel korral, kui nad mingisugust abi tarvitasid, näituseks põdesid. Niisugusel puhul viisid nad enamasti paelu, lintisid, lõnga, helmeid, vahast kujusid, hõbevalget, raha ja muud sellesarnast. Sarnase ohvriga lootsid nad kas tervise tagasi saada ehk muidu soovitud sihile pääseda. Ülepea võis iseenese eest igaüks ohverdada, kuna peremees, harvemini perenaine, kogu talu eest ohverdas.

Ka Kraasna maarahval esinesid iseäralikud papid vahemeestena inimeste ja jumalate vahel. 1901. aastal tabas

Dr. O. Kallas sealt Anna Kiriljevna, kelle vend papí-
ametit pidas. See naisterahvas jutustas uurijale nuttes,
kui raske tal olnud jätta maajumalaid söömata ja joomata.
Soomes nimetatakse vahel tarkagi „maajumalaks (K. Krohn,
Suomalaisten runojen uskonto, lk. 35), Eestis sellevastu
pole mulle niisugust targa nimetust silma puutunud. Meil
esineb „maajumal“ ikka kas kõrgema olevuse ehk püha
isiku tähenduses.

Kraasna maarahvast kuulutab üks vana teade, et nad
ohverdamise ajal puu ümber tantsinud, puu ümber, milles
nad arvanud jumaluse (teisendi järele kurja vaimu) asuvat.

Mõne iseäraliku haiguse puhul ei arvatud ometi, et
häda kandja ise ohverdamisega toime sai, vaid tuli tarvis
tingimata targa ohverdamisest abi otsida. Niisugusel korral
pidi abiotsija ohvriained targa kätte viima ja tark ohverdas
need oma teadmise järele. Näituseks paisete ja mõnesu-
guste nahahaiguste puhul võis ainult targa ettevõetud oh-
verdamine täielikku mõju avaldada. See tänini veel va-
litsev arvamine toetab omalt poolt väidet, et muiste üle-
üldine ohverdamine vististi iseäralikkude isikute, preestrite
ehk tarkade asi oli.

Samoeedlastest teame, et neil oli targa „tadibe“
amet päritav: poeg sai alati isa asemele „tadibeks“
(Castrén, Nordiska resor I, l. 199—207, Reiseerinner-
ungen, l. 191). Samasugune lugu kordus votjakkide
„tunogagi“ (Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpal-
velus, l. 101). Tuno täidab neil prohveti kohuseid; tuleviku ja
teadmata asjade teadasoovijad pööravad alati tunolt nõu kü-
sima (Holmberg, Permilaisten uskonto, l. 204). Niisama
esineb laplaste „noaide“ = nõid prohvetina, aga ühtlasi ka
ohvripapina. Vanad soomlased tundsid niisama tarku,
teadjaid = tietäjiä. Teadjaks saadi, kui ema enne lapse
sündimist kolm neljapäeva sõi kuke ajusid. Veel paremal
teadjal olid sündides juba hambad suus ja juuksed peas
(Krohn, Suomen suvun p. j. p., l. 126). Kas Eesti targad
ametit teistele pärandasid, jääb küsitavaks. Igatahes vaata-
sid vanad eestlased suure aukartusega tarkade peale, us-
kudes, et nende võimuses seisab muile surelikkudele tead-
mata asju teada saada ja tarbekorral järeleküsitajatele aval-
dada. Meeleheäga, annete viimisega tarkadele püüti neilt
muile salatud asju teada saada.

Iseäralikkudel kordadel kuulutasid targad suuremale
rahvahulgale tulevikku ilma sellekohase palvetagi ette,
nimelt kui mõni hädaoht ähvardas. Ka head nõu katsusid
targad rahvale anda, niisamati üksikutelegi hea nõu küsitajatele.

Leiti mõnesuguseid tarku: soolatarku, sõnatarku, tuuletarku, manatarku, Kreutzwald tunneb isegi kivitarku (Verhandlungen der Gel. E. Ges. I VIII, 3, l. 45).

Ülepea esinevad vanaaegsed kodumaa targad sagedasti preestritena, prohvetitena ja kuningatena ühes isikus; nad juhatavad ja saadavad rahvast häil ja kurjil päivil ja hoolitsevad igapidi rahva hea käekäigu eest. Rahvas peab neid oma kõige tähtsamateks isikuteks.

A. Saal jagab esivanemate targad kolme liiki. Kõige alamal seisid sõnatargad, soolapuhujad, lausujad, pobisedjad, sortsid. Sõnatark korjas öösi kuuvalgel 9 seltsi rohtu ja keetis neist arstirohtu. Sõnatarkadest kõrgemal seisid tuuletargad, tuule-ema pojad, kes tuule tiivul ümber rändasid. Kõige kõrgemal seisid manatargad, kes kõiki nõidusi võisid nurja ajada ja korda saata, nii kuidas neil tahtmist oli (Isamaa ajalugu, l. 74). Tarkade liigitamises toetab A. Saal ennast peaaesjalikult Kalevipoja nõjale. Me teame ometi, et Kalevipoeg savistel jalgadel seisab ja ta ütlused vähe suudavad tõendada. Väga küsitavaks jääb ühe tarkade liigi kõrgemaks tõstmine teisest. Tuuletarku tuule-ema poegadeks tembeldada nõuab liig palju julgust. Praegune kasiin materjaal ei luba meid tarku iseäralikkusesse liikidesse jagada ega vahekorda ühe ja teise liigi vahel põhjalikumalt seletada.

Ohverdaja välimus.

Vana rahva arvamise järele pidi ohverdaja tarviliku jao rõhku oma välimuse peale panema, vähemalt suurema, tähtsama ohvri ohverdamise puhul. Igapäevaste, väikeste ohvrite viimisel ohverdaja välimusest vist lugu ei pidanud. Näpunäiteid leidub, mis sinnapoole juhatavad, et muiste, kui ka mitte alati, ohverdaja sagedasti oma ohvri alasti olles ohvrisaaja ette kandis. Vaba kõigist köidikutest, tahtis inimene paljalt, puhtuse sümbolina, nagu elust veel rikkumata laps jumaluse ehk ohvrisaaja ette astuda. Kuidas muistne eestlane enesele ette kujutas jumalust, on raske ütelda; oletada tuleb, et vist riides. Näkk igatahes esineb veest välja tulles paljalt. Näib, nagu oleks riideta ohverdaja enam ohvrisaaja meele pärast kui riidesolija. Tulevikku teada tahtjad, meest igatsevad neiud peavad veel meie päevil väikese anni andmise järele endid riidest vabastama ja alasti olles tulevikku vaatama.

Võnnu kirikukatsumise-protokollis kaevatakse 1680. a., et inimesed jaagupipäeval enne päeva tõusu ümber

kiriku alasti käivad ja vahast tehtud loomi ohverdavad. Õpetajale antakse kõva käsk niisugusele ohverdamisele lõpp teha.

Tarvastu ahikotustele ohverdati suvisel ajal tavaliselt alasti (Eesti Üliõp. Album, VI, l. 88).

Naised käisid tihti alasti olles allikaid rookimas, niisama ka alasti olles allikatel ohverdamas. Jaaniõhtul otsisid mitmed alasti olles õnnelilla ja arstirohtu ja ohverdasid neid alasti olles.

Tõnni vaka tegijad võtsid endid riidest lahti, kui oma tööd hakkasid tegema.

Alasti ohverdamise mälestusena esineb Hupeli kirjeldatud kõmme Vanamõisa Risti kiriku juures 1774. a.: „Nähakse sigimata naisi alasti olles kiriku müüri ümber tantsivat; teised söövad, joovad; teised hulguvad metsas“ (Topographische Nachrichten I, l. 156).

Niisuguse alasti oleku peale ohverdamise ajal tähendavad jaaniõised suplemised ja kastmised. Jaaniõise kaste imeväe sisse uskudes kastavad mitmed endid, muidugi riideist lahti võttes, sellesse kastesse, et tervist ja kosumist saada. Vastseliina Jaama jõeale tuleb juba jaaniõhtul hulga-kaupa inimesi kokku jaanikivile ohverdama. Selle peale lähevad nad jõkke suplema, lootes, et jõe vesi neile sel puhul õnne ja õnnistust annab (Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben, l. 415). Kui ka fakt iseene-
sest tähtsuseta näib olevat, tuletab ta ohvriga käsikäes käies ometi alasti ohverdamist muistsel ajal meele.

Virumaal minnakse alasti olles jaaniõöl võõralt väljalt päid korjama, igast viljast isesorti väike vihukene. Ei ole selgelt teada, kellele need vihukesed ohverdatakse. Igatahes loodetakse, et sedaviisi võõra välja vilja kasv väheneb ja oma välja vilja kasv edeneb. Niisama käisid alasti naised vanasti jaaniõöl võõralt väljalt kastet korjamas. Kaste korjamiseks sidusid naisterahvad mõne korra enesetele ainult põlle ette, mõne korra läksid nad aga ilma ühegi hilbuta korjama, ainult kauss käes, kuhu kastet vilja pealt katsusid tilgutada. Niisuguse korjatud kaste viisid nad ohvriks oma põllule, õigemini mingisugusele põlluhaldjale. Alasti korjavad eided jaaniõöl karjamaalt loomakarvu, keedavad neid pärast, annavad keedist loomadele juua, karvad aga visatakse lauta ohvriks maha.

Ei või nimetamata jätta, et vanade juttude järele nõiad, kes kuhugi ohverdama läksid, tihti alasti endid selle teekäigu vastu valmistasid. Ikka ei toonitata ometi alasti ohverdamisele minemist.

Helmes kogusid inimesed jaanitulele varemalt valgeis riideis ja käisid kolm korda ringi ümber tule, et Jaan neid hoiaks ja nende lapsed hästi sigineksid (Hurt, Vanavara III, Nr. 668). Reinsi kabelisse ja Saarde ohvrikohale tuli niisama vanasti inimesi öösi valgeis riideis ohverdama; tihti võtsid nad seks palakad ümber. See ei sündinud hirmutuseks ega tontide tegemiseks muile, nagu õpetaja W. Reiman oletab („Postimees“ 1899, nr. 65), vaid see oli vana pruuk. Nagu ohverdajad arvasid, et ohvriks iseäralikul puhul ainult valged loomad — puhtuse sümbolid — kõlbavad, nii pidi ohverdaja isegi puhtuse sümbolina katsuma esineda, kas alasti ehk vähemalt valgeis riideis. Aegajalt juhiti riiete värvi peale ikka vähem tähelepanemist, kuni viimaks ohvrid tavalistes riietes hakati viima (Pihlaka Jõulu Album 1916, lk. 9—12).

Hilisemal ajal näikse alasti oleku asemele ohverdamisele poolalasti olek astuvat. Ajaloolised teated kuulutavad, et ohverdajad sagedasti paljastel põlvedel ohverdamise puhul ohvrikoha ümber roomanud. Näituseks ütleb Võnnu õpetaja 1634, ta ise näinud Kaugositsis (= nüüdses Kauksis), kuidas seal inimesed lauritsapäeval paljastel põlvedel roomanud ja ohvrid ohverdanud.

Paljajalu pidi ohverdaja tingimata ilmuma, vähemalt soemal ajal. Talvel ei vaadanud ohvrisaaja vist nii valju pilguga ohverdaja riiete peale.

Uueaegsed ohverdajad on tihti ohverdamise ajal iseäraliku ülikonda kannud. Kraasnamaa meestel olid peas kõrged kübarad, nagu neid meie ajal enam ei kanta, ja puhtad riided seljas; pikad valged, kandadeni ulatavad valged särgid muude riiete peale tõmmatud (Dr. Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 89). Niisugune valgete riiete kandmine tuletab elavalt ohverdajaid votjakkisid meele. Valged rüüd annavad ohverdajatele igatahes asjakohase väljanägemise.

Ohvri viimise kohta leidub vanus kirjus veel järgmine teade: Kui vanal ajal ohvrimoona viidi, siis veristati nimetissõrmest verd ja üteldi: Mina nimetan sind oma verega ja kihlan sind oma verega ja tähendan omad majad õnnistamiseks: hobuste tallid, veiste laudad ja kanade õrred. Võta sina neid õnnistada minu were ja sinu väe läbi! Ole mulle rõõmuks, sa kõige vägevam, minu vanemate ülespidaja, minu hoidja ja elukaitsja! Mina palun sind ka liha ja vere väest; võta see roog, mis ma sulle toon, oma ülespidamiseks ja minu liha rõõmustamiseks. Hoi mind kui oma head last ja mina kiidan sind tänades.

Mis ma hooletuse pärast midagi puudulist sinu vasta olen teinud, se unusta! Siis pea seda tõesti meeles, et mina oma anded ausal viisil oma vanemate auks ja tasumiseks olen toonud! Pealegi kolm korda põlvili langedes maale suud annan. Ole minuga usin tegemas ja jäägu rahu sinuga seni saadik! (Kreutzwald - Neus, Mythische und magische Lieder der Esten, l. 15—16). Kogu see palve kannab ometi uueaegse sepitsuse märki eneses, nii et me sellele palvele väärtust ei või anda.

Töötused.

Alati ei ohverdatud kordaläinud ettevõtte saavutuse puhul ega lootuses mingisugust head saavutada, ei, ettevaatlikuna varanduse kokkuhoidjana andis muistne eestlane mingi asja kaalu peal oleku ajal aegsasti töötusi, alles siis ohverdada, kui ettevõtte töotaja soovi järele õnnestunud, soov täide läinud. Töötus pidi selle, kellest õnnestumine rippus, töotaja nõusse meelitama, kuna tööuste andja töötusega midagi ei riskeerinud. Ei saavutanud töotaja midagi, ei tarvitsenud ta midagi ohverdada. Vastasel korral täitis töotaja tingimata oma töötuse; meest sõnast, hõrga sarvest! see vanasõna seisis täies aus. Ülepea täitsid töötused vanal ajal kõigi meieaegsete kontrahtide ja kirjalikkude tunnistuste aset; korra antud pidulik töötus oli asjale kõige paremaks pandiks ja nagu kinnitavaks pitseriiks eelkäinud sõnadele.

Mingisugusel ettevõtmisel esitas töötus ikka tähtsat osa. Mõne korra ohverdati juba ettevõtte algusel, aga anti peale selle veel töötus iseäralikkudel juhtumistel uuesti ohverdada. Kirikute ehitamise lugudest kuuleme, et töötus antud, kirik vajugu maa alla seitsme venna ühel ajal tulemise puhul kirikusse. Kui ka maahaldjale ehituse algusel ohverdatud, töötatakse talle raske koorma kandmise eest tulevikus veel kogu kirik rahvaga ohvriks.

Ehk tuletagem jälle rahaaugu-jutte meele. Raha antakse mahamatmise puhul maahaldjate hoiu alla. Oma vaeva eest peavad haldjad muidugi palga saama. Tihti kuuleme, et neile tagasisaamise puhul töötatakse 7 venna verd ohverdada. Jälle tihti töötatakse pool kirikule ja santidele, ehk suntidele, santidele jagada. Raha kättesaamise puhul kipub mammon ometi tavalisest võõrale varanduse nõudjale kiusupaelu panema: ahnus võtab aset südames, otsija tahab töötuse murda, kuid jääb juba silmapaistvast varandusest ilma.

Pärimistelgi pandi töotuste peale rohkesti rõhku. Loodeti kelleltki varandust pärida, töotati kohe midagi ohverdada. Ülepea ohverdati vanemal ajal töotuse puhul Uku vakale, ohvrikivile, hiiele ehk muule ohvrikohale, uuemal ajal aga, mil paganalist ohverdämist taga kiusati, kirikule, santidele. Töotuse aine muutub, ohvrisaajad jäävad ikka neikssamasteks. Uuemal ajal on komme maad võtnud, et paljud töotuse annud, igal pihilemineku ajal tallekese tappa ja pätsi leiba santidele viia. Tallekese tapmine on muidugi kaja muistsest loomaohvrüst kellelegi kõrgemale olevusele.

Kevadel seemendamise ajal ohverdäs põllumees teadupärast vilja kasvämise pärast. Ühtlasi töotäs mõnigi tulevikuski ohvrit: vanemal ajal tallekese tappa ja ühe määratud päeva aastas täiesti pühaks pidada, uuemal ajal santidelegi ohverdada; isegi viina muretsemine ja õlle keetmine kuulus mõne korra niisuguse töotuse hulka.

Teelemineja töotäs vanasti, mil teekäijat mitmesugused hädaohud teel varitsesid, õnnelikult päräle pääsmise ja koju jõudmise puhul kirikule ja santidele ohverdada. Sagedasti töotati alles teel hädaohtu jõudmisel. Mõnestki kabelist teatakse jutustada, selle lasknud keegi rikas mees, laeval merehädasse sattunud ja seal töotanud ärapääsmise puhul oma kulul kiriku või kabeli ehitada, töotuse täitmiseks valmistada. Kabeli ehitämise töotajad täidavad tavalisesti töotused, aga küünalde töotajad püüavad sagedasti töotustest maha tingida. Näituseks töotab keegi merehädaline kirikule — harukorral pühale Nikolaile — käejämädused vahaküünlad süüdata põlema, aga kui täitmise-aeg käes, arvab töotaja, et lihtsad igapäevased rasvaküünlad selle ülesände niisama hästi täidavad kui jämädad vahaküünlad. Kas töotajad oma jesuiitliku südämetunnistusega pärast ristiriidu satuvad, jätavad rahvateated enamasti seletamata, niisama ka, kas Nemesis neid selle teo eest kodu ei otsi.

Töotusi andsid ohtralt noored mehedki, keda soldatisinel ähvardas. Vabadust kodusel koldel maitsma jäädes olid mehed valmis sunta ja santa meeles pidama. Paraku aitasid nekrutikohuste kandidaatisid harukorral toredad töotused. Enamasti jäid sundid, sandid ja kirikud kõigist töotustest ilma, ei töotaja sõnamurdmise pärast, küll aga töotaja soovide mittetäidämineku pärast.

Mehelemineku-ealised viljeldasid vähemalt vanemal ajal töotusi; kuidas lugu ses suhtes meie päevil, ei julge ma ütelda. Soovis keegi tütarlaps kedagi noortmeest ene-

sele jäädavaks eluseltsiliseks, töotas ta tihti palve täitjatele — ükskõik kes need olid, kas kosjakauba sobitajad ehk muistseagsed kaitsevaimud — suuremaidki ohvrid. Tavalised surelikud said töötatud ained isiklikult kätte, muul puhul viidi ohver ohvripaika. Muidugi jäid mõnegi korra töötatud ohvrid andmata, kui soovitud peig kosja ei ilmunud. Öeldakse, et tütarlapsed vahel õnnelikul soovi täideminekul koguni rohkem ohverdanud kui nad esialgu töötanud.

Emad töotasid õnneliku lapsesünnituse puhul seda ehk teist ohverdada. Teised jälle töotasid kas poja ehk tütre sündimise puhul suurema ohvri, selle järele, kas sünnitaja enesele poega ehk tütarit ihaldas.

Haiguse puhul olid töötused vanemal ajal päevakorral. Oletades, et tõbi maast saadud ehk tuulest tekkinud, töutati peatsel terveksaamisel kohtadele, kust arvati haigus tulnud olevat, raha, söögiaineid, isegi riideid ohvriks. Aga niisama töutati, kui ei teatud tõbe tekkimise kohta kindlaks määrata; niisugusel korral viidi terveksaamise järele ohver kas hiide ehk muule ohvripaigale. Võrumaal ja Setumaal töutati, vähemalt uuemal ajal, tervise tagasisaamise puhul iga aasta määratud päeval Petseri rännata püha Maarja kuju ette palvetama. Ei või nimetamata jätta, et isegi arstidele, s. o. maa-arstidele — lausujatele, soolapuhujatele töotusi anti. Mõni haige töotas „targale“ magamiskoti, palaka ja teki, teine raha, kolmas toiduaineid, nagu jahu, tangu, herneid, ube, isegi liha; jälle teised riideid, nagu sukki, kindaid, rätiku, riideid j. n. e. Tuli tervis tagasi, täideti töotus.

Isegi surma pärast anti töotusi. Vaevast taud kedagi haiget liig kaua ja soovisid omaksed talle vaevast ärapäätmist; töotasid nad haige surma puhul midagi ohverdada, uuemal ajal ikka kirikule ja santidele. Niisama tehti, kui kellegi elu ümberolijatele ta vanaduse ehk muu põhjuse pärast ristiks, vaevaks oli. Töutati, kui surm selle isiku ära koristab, kedagi iseäraliku anniga meeles pidada.

Lühidalt: töotustele anti esivanemate päivil laialdane mänguala ega ole nende andmine meie ajalgi hoopis lõpnud.

Ülepea viljeldasid kõik vanaaegsed rahvad töotusi. Juba Piiblist kuuleme sagedasti töotusi. Näituseks Jakob töötas kodumaale õnnelikult tagasi jõudes Beeteli jumalakoja ehitada (1. Moos. 28, 20—22). Tuttavaks tuleb niisama Jehvta lugu pidada. Jehvta töötab võidu puhul selle, kes ta tagasitulekul kodu koja uksest vastu tuleb, ohvriks

anda (Kohtum. 11, 30—31). Tütar tuleb Jehvtale vastu. Isa töotust kuuldes nõuab see, et isa töotuse järele teeks. Jehvta töotuse motiiv kordub tihti Eesti ennemuistsetes juttudes. Neis töotab ometi enamasti ikka keegi äraeksinud isik õigele teele jõudmise puhul teejuhatajale selle omaks, kes talle kodu kõige esmalt vastu tuleb. Töotaja mõtleb koera peale, kuid koju minekul võtab vastu teda — tihti vaheajal sündinud laps emasüles. Teejuhatajana esineb vanapagan, kes hiljemini last, olgu poega ehk tüdrik, tuleb kätte saama ja selle tõesti äragi viib; kuid vanapagan juurest pääseb see pärastpoole põgenema.

Agamemnon töotab tütre liigineia jumalatele ohvriks ja täidabki töotuse, kuid siin antakse ohver enne, kui veel see täide läinud, mille pärast ohverdati. Ohver igatahes saatis Agamemnoni sihile.

Palved.

Ohverdamisega käsikäes käis palumine, vähemalt tähtsama, üleüldisema ohverdamisega. Paraku on palved endid vähem alal hoidnud kui teated ohverdamise kohta. Ainult mõned üksikut palvet tuntakse veel meie päevil. Olgu allpool osa neist ära trükitud.

Haritlaste hulgas võib tuttavusega hoobelda õp. Guts-laffi 1644 kellegi Erastvere mehe suust üleskirjutatud Pikri palve, mis juba varemini „Veiseohvri“ all tähelepanemist leidnud. See Pikri palve on sakslastegi seas tuttav.

Teise, enam haiguse puhul tarvitatud palve piksele kirjutab Hargla õpetaja R. Hollmann umbes 1841 a. üles (Verhandlungen der Gel. Est. Gesell. I, 2, 1. 37).

Pühha Pikse nimmi sago nimmitetus se häddalisse innimesse ihhoverre mannu;

Arma pühha kolme üttesama taiva Vanna Essa nimmi sago nimmitetus se häddalisse innimesse ihhoverre mannu;

Oh pühha kolme üttesamma Pikse arma Jumala nimmi sago nimmitetus se häddalisse innimesse ihhoverre mannu;

Pühha kolme üttesama Tenno-Jumala tervis olgo selle innimessele;

Kolme pühha pühha üttesama Armo-Õnne-Jumala õigus olgo selle innimessele!

Pikri palvetest tuntakse Emajõe mail veel järgmist appihüdmist härja ohverdamisel:

Tuli-Pikker, ande anname, härja saadame,

Tuli-Pikker, saada pilve kõrbe, sohu,

Tuli-Pikker, hoia tulda, soola (? saada) vette!

Kange Kõu (teisend Pikker), hoia nooli põllu külvist,
Kange Kõu (Pikker), hoia nooli põllu künnist ja külvist, kodu
härjast ja lambast, majast ja puudest!

Võnnust on veel üks sarnane palve üles kirjutatud:

„Püha Pikker, hoia meie põldu õitsen ja teran,
Püha Pikker, hoia rahed laanes ja soos,
Püha Pikker, hoia põuda ja rassed vihma,
Püha Pikker, õhva anname, eesikud toome,
Püha Pikker, olgu põldu, hõppo kui kuld!“

Tõnnile ohverdades kanti talle ühtlasi palveid ette.
Neist tunneme mõne lühikese.

„Oh sa püha Tõnnike! Önnista meie leivakannikat,
õnnista meie liharaasukest, õnnista meie õllemärjukest!“
(Lill, Rohtaias).

Ehk jälle: „Tõnn isake, Tõnn emake, ära vaeva meie
loomi, olgu sarvekesed ülespidi, sõrakesed alaspidi, sün-
dimine õieti!“

Teele minnes paluti Tõnnilt õnnistust:

„Ma lähen teele! Tõnnikene, hoia mind kõige häda
ja kahju eest!“

Laudas paluti mõne korra Tõnni järgmist viisi:

„Tere, tere, sa püha Tõnnike! Oled sa mind selle
aja üles pidanud, siis pea see aasta veel!“

Kahtlaseks jääb, kelle kohta järgmine palve ilmade
pärast käis:

„Ehi, ehi, ilmakene,
Päädi, päädi, päiväkene,
Ehi nõide ehtilä,
Päädi nõide päätilä,
Toona oll' ehte ilosa,
Pääte päivil valosa!“

(Viedemann, Aus dem inn. u. ä. L., I. 407.)

Püha Jüri paluti järgmisi:

„Püha, kallis Jürike,
Metsa kullane kuningas,
Metsa eite, emanda,
Hoidke mu utekest,
Kaitske mu karjakest,
Sigitage mu sea põrsakest. Aamen.“

(Oma Maa 1886, nr. 7.)

H. Neus tutvustab meid teise palvega pühale Jü-
rile (Estnische Volkslieder, 19):

„Pühha Jürri Jörgovits,
Lass mo karri kaugel käia!
Kela ommad kennad kutsikad,
Et ei pudu punnast pulli,

Et ei kissu kirjud lehma,
Et ei murra musta mullika,
Ei võtta vaevast vassikad,
Ei järrel jänud tallekest
Egga obbo-varsakest!"

Püha Jüri kohta käib ka Dr. M. Veske üleskirjutatud palve E. K. S. aastaraamatus 1884/85, l. 4.

„Metsa ulpi, metsa alpi,
Kuule metsa alliparda,
Metsa kuldane kuningas,
M tsa kardane kasukas,
Püha Jüri poisikene!
Võta kätte kulda keppi,
Vääna vitsusta ahelad,
Keela omad kurjad koerad.
Suru omad suured koerad, —
Keela susi soovikusse,
Kaitse karu kaasikusse!
Su koerad soos magagu,
Mu kari arul karaku.

Löön kepikse tee ääre,
Jumala rahu teie juures. Muuuuhh, maaahh!"

Teises, sealsamas ilmunud karjapalves puudub püha Jüri nimi, kuid sisu poolest ei lähe see eelmisest palju lahku:

„Metsa urgu, metsa argu,
Metsa kuldane kuningas,
Metsa eldene emanda,
Kase kallid neitsikene!
Hoiä mu loomakest ilusti:
Sõrakesed alaspidi,
Sarvekesed ülespidi!"

Selle palve lõpp sulab enne nimetatud Tõnni laulu lõpuga ühte.

Karjapalve teisendis, Wiedemanni poolt üles kirjutatud, astub püha Jüri asemele Peeter, püha sulane (Aus dem inneren u. ä. L., l. 404):

„Metsa ulli, metsa halli,
Metsa kuldane kuningas,
Metsa ojarmu emanda!
Oh Peeter, püha sulane,
Pane koerad kaaleeie,
Hurdad umbe rõngaeie,
Saada soeje minema,
Küüned kütije vajuta. Aamen.“

Nagu püha Jüri poole, pöördi püha Toomagi poole palvetega (Kallas, Kraasna Maarahvas, l. 78—79):

„Pühä Toomas, pühä rist — korge kumarus — kuu ma kumarda — põlvil ma pallõ — ega vooi oma laste, perrega — õdagult ilda — nii hummugult varra — oma kodo, maja pärast — oma jilma jello pärast — oma täve tehrä pärast, — oma karja, tõpra pärast, oma künnü, külbü pärast — kasvada Issand Jumal — mu põllu kolga pääle — mu nurme nulga pääle. — Saatke suvvi, päästke pällvi, — — olge te hoiitma, nii armatsema — tõprakeze mõttsa lasskma — nii ku'u ajama — hoitke luunõnast, lontkõrvast — kipeküüzüst, vaavist hambist — katke kannu takka, litske lihe ala — — selle teile tõi puhta ollega — kauni kahaga — kirivä kikaga — teile orik tapetu — teile vere tellü — teile vatsk küdzet — teile sõir sõkat — tulke sööma, nii juuma — mu leiva manu, mu soola manu!“

Nagu näha, tuletab püha Tooma palve kohati püha Jüri palvet meele.

Teine püha Tooma palve kuulub nii:

„Pühä Toomas, korge kumarus — maajumalakeze, pühä puuzlikaze — aitüma armale Jumalalõ — kats-tõistkümmeperru püha rist — olge te hoitma mu tõpra-keist — hummugult varra, õdagult ilda — mõttsa minneh, ku'u tulleh!“

Dr. Kallas on mitu palvet pühale Toomale kirja pannud, aga need esinevad veel enam katketena kui eelmised. Palvekatked on ka ohvripalved Kraasnamaalt puuslikule:

„Jumal, hoia künnügä, külbügä, levaga, soolaga, — Jumal, hoia jeiega (= jäädega) pesmist, — Jumal anna hüvvä suvve — vii mööda suure pilve. vii vihma Viromaale, sa-garikku Saaremaale — — kun kikas kiri ei, ei pini haugu — — sinna vii pilve — — suurde sohu“ (Kraasna Maa-rahvas, l. 80).

Peko palvetest on paar vähe pikemat tuttavad:

„Peko, oh Pekokõnõ,
Hoi sa meie vilakeist,
Kaid a mie karökõist,
Varja mie maija, elämist!
Peko, oh Pekokõnõ,
Saada sa suvvi, päästä päivi,
Eka loodud loomakest,
Peko, oh Pekokõnõ!“

Teises palves Pekole ei nimetata Pekot nimepidi. Palve ise tuletab Kraasna puusliku palvet meele:

„Jumal holdku räisä eest,
Viljand iks vihma mi villüle,
Kastet kaara orassele.
Muile mingü musta pilve.“

Sinnä mingü sinipilve,
Meile tulgu mesipilve,
Väla vaha arvuline!
Mine iks vihma Viromaale,
Sagarikku Saaremaale!
Jumal hoidku räüsä eest,
Armas Jumal halla eest!"

Peale karjaõnne ja viljakasvu paluti Pekolt ka tütarlastele mehele minemise õnne:

"Püha Peko, kallis Peko!
Kata mu NN. karvast pääd!
Ma anna sulle, Pekokõnõ,
Sada sällä painatust,
Kuuskümmend kumarust,
Kui sa selle nägü näütäs,
Kes mu NN. päädä katt."

Maa-alustele ohverdati mitmet moodi vistrikute kadumise pärast. Ohverdades lausuti lühikesi palveid: „Maaisakene, maaemakene, kui oled mulle selle haiguse annud, siis võta ka (ära)!“ Ehk: „Isandad, emandad, kuldsed kuningad, võtke haigus, andke tervis!“ Ehk jälle: „Maaisandakesed, maaemandakesed, andke tervis tagasi, ma annan teile hõbevalget!“ (Kalevipoja päivilt, I. 35).

Jaanipäeva ohvriks piima lüpstes hüüdsid setud püha Jaani appi: „Puhas, püha Jaanikene, hoia mino karja tõbrast kodu tullen, kodu tullen, karja minnen! Õpeta sa puhma taaden karja haljast haina söömä, hoia mõtsan kahju eest, mõtsan kurja eläjä eest! Puhas, püha Jaanikene, luba lehmile piima!“ (Wiedemann, Aus d. inn. u. ä. L., I. 416). Satserinas lüpsiti ohvripiima järgmise palvega:

„Oh püha puuzlikeze, oh hellä englikeze! Oh hii-dake ja hirmutage puhmatagast ja puutagast puu ja puhma varjutagast! Hoitke ja varjake, hellä englikeze! Looge ja lunastage püha Reedi Satserina püha Reedikene! Hoitke ja varjake püha Reedi halvast sõnast, liiast silmast ja kurjast mõttest!“ (Wiedemann, Aus d. inn., I. 417).

Annemäe ohvrite jaoks loomi tappes hüüti püha Anne appi, kusjuures hämaraks jääb, kas Anne ohvri-saajaks tuleb arvata. Palve sisu järele võib seda ometi oletada. Palve ise on enim juba „Lambaohvri“ all ära trükitud. — Tarbekorral paluti veel muid palveid. Igatahes olid palved sagedasti ohvritega ühendatud.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly a header or title.

Second block of faint, illegible text, appearing as a separate paragraph.

Third block of faint, illegible text, continuing the document's content.

Fourth block of faint, illegible text, located in the lower half of the page.

Sisu nimekiri.

- Aadri laskmine 23.
 Ahikotused 41. 99.
 Aiaisa 99.
 Aineohver 45—47.
 Alasti 117 141—144.
 Ann, püha 151.
 Antonius 31. 37. 77. 85.
 Ebajumala kujud 20. 53.
 Eestlaste esivanem 85.
 Ehitud puud 54—56.
 Ehituse ohver 42.
 Elavalt maetud 9.
 Elia ohver 30.
 Eluallikad 61. 62.
 Elukivi 89.
 Georgios 31. 32.
 Gregor IX. 12.
 Gutsloff 6. 7. 37. 147.
 Haned 42.
 Hauad 76. 107.
 Hauaohvrid 107.
 Härjaohver 6. 10. 28—30.
 Hekatombed 30.
 Hiis 41. 48—56. 92.
 Hiielohud 51.
 Hingekuu 129.
 Hingede aeg 129—131.
 Hobuseohver 31—33.
 Hobusejumal 31—33. 133.
 Jaan, püha 151.
 Jaanikivi 90.
 Jaanituled 117—118.
 Jaanipäev 35. 42.
 Jõed, järved 68—70.
 Jõehaldja 8.
 Jumala kujud 48. 57.
 Jumalide kaiv 63.
 Juuksed 22.
 Jüri, püha 133. 148. 149.
 Jürituled 118. 119.
 Ilmaallikad 63—65.
 Inimeseohver 3—20.
 Irmensäule 58.
 Kabelid 103—106.
 Kada 38.
 Kahi 3. 10. 39.
 Kaevud 67.
 Kaitsevaim 129.
 Kalaohver 43. 69.
 Kalevi kivi 89.
 Kana 41. 42.
 Kassaare hiiemets 49.
 Katarina 31. 32.
 Karsikot 57.
 Karjaisa 133.
 Karjakaitsja 133.
 Kirikud 101—102.
 Kirikusse müüritud 8.
 Kitsejumal 31. 134.
 Kitsekiivi 35. 89.
 Kitseohver 33. 35—36.
 Kivihaldjas 96.
 Kivisambad 95.
 Kivistatud inimesed 95—96.
 Kodujumal 80.
 Koerad 42. 43.
 Koräädsi pidu 132.
 Kõige pühade kivi 89.
 Kukk 28. 31. 41.
 Kundru kivi 90.
 Kuri kivi 88.
 Kuusalu allikad 29.
 Küüned 21. 22.
 Lambajumal 31. 134.
 Lambaohver 28. 33—35.
 Lapseohver 6—8. 13. 18.
 Laurits 113.
 Läti Hindrek 5. 6. 48.

- Leedu 120.
 Leedu tuled 119—121.
 Leedulased 5.
 Lehmaohver 29.
 Lendavad 4. 5.
 Lepitusohver 3. 8. 24.
 Lesknaised 10.
 Lesknaiste kivi 90.
 Lijon 24.
 Linnu ja kalaohver 41—43.
 Lohemaod 4.
 Lohud 67.
 Loomaohver 28—31.
 Loomatuli 119.
 Lõikus 40.
 Maaalused 135. 151.
 Maahaldja 135.
 Maailma sammas 59.
 Maarjapäeva tuled 119.
 Maksuohver 62.
 Mantsiohver 30.
 Majahoidjad 86.
 Maod 4.
 Merejumal 10.
 Merekoll 10.
 Muude rahvaste in. ohver 18—20.
 Mihklipäev 34. 39.
 Mihklituled 121.
 Narva surnud 26.
 Näkk 10. 11. 135.
 Neljapäev 36.
 Neljapäevane ohver 23. 24. 39.
 50. 77. 81.
 Nõiaallikas 65. 90.
 Ohver 3.
 Ohverdaja välimus 141—144.
 Ohverdamine 3.
 Ohverdamiseaeg 125, 126.
 Ohvriaiad 96.
 Ohvrialtarid 92.
 Ohvrikivid 36. 87.
 Ohvrisaajad 127—136.
 Ohvrivakad 71—86.
 Oinas 34.
 Olev 33. 34.
 Oma verd 23.
 Osa kogu eest 20—24.
 Osaline ohver 43. 44.
 Öisu 11.
 Palved 147—151.
 Palveohver 3.
 Papp 5.
 Panga 10.
 Päevapöörmise mägi 100.
 Peied 108.
 Peko 21. 23. 131—132. 150.
 Piksepolve 147. 148.
 Piimaohver 24.
 Püima kivi 89.
 Poisid 16.
 Pominki 16.
 Poodud 25. 27.
 Post 58.
 Preestrid ja targad 137—
 Puuslik 150. 151.
 Pööripäev 36.
 Põletamise ohver 121—124.
 Põlluvaras 9.
 Püha jüri 133. 148. 149.
 Pühajõgi 11. 68.
 Pühad kivid 87—97.
 Pühad kohad 98—112.
 Pühad puud 48—59.
 Pühad veed 60—70.
 Rahaauk 36.
 Rahvaluule teated 8—11.
 Rännanud puud 51.
 Reomaa 111.
 Ristiga puud 56—57.
 Ristid 106—107.
 Ristikivi 93. 110.
 Ristikuusk 56.
 Risttee 37. 39. 109—111.
 Roaohvrid 4.
 Saalomoni ohver 30.
 Saarlased 6. 12.
 Sambad 58—59.
 Seajumal 31.
 Seaohver 36—40.
 Sikk 36.
 Silmaallikad 63.
 Siniallikad 63—66.
 Slaavlaste in. ohver 16—18.
 Soome sugu inim ohver 12. 13.
 Sõjajumal 32.
 Sõja-Maarja kabel 7.
 Sõjavangid 5. 11. 14. 16.
 Surnud 25. 26. 41. 56.
 Surnute liikmed 25. 26.
 Surnute maagiline vägi 24—27.
 Surnute põletamine 17.
 Sülitamine 22.
 Taarakivi 89.
 Tamm 52. 54.
 Tapaohvrid 4. 18.
 Tapio 13.
 Tapmine 14.
 Täkkimine 23. 24.
 Tänuohver 3.
 Terviseallikad 61.
 Tont 78.
 Toomas, püha 150.

Toomapäev 36. 39.
 Toora aed 99.
 Tornikivi 89.
 Tõllakivi 89.
 Tõnisepäev 35. 37. 38. 81.
 Tõnn 21. 34. 37. 38. 79. 78. 80. 148.
 Tõnnisambad 58.
 Tõnni vakk 77—86.
 Tootused 144—147.
 Tulekultus 113.
 Tulesõnad 114—116.
 Tulevalitseja 113.
 Tuli 113.
 Tulihänd 4. 134.
 Tuuleema 135.
 Tuuletaat 135.
 Tütarlapsed 16.
 Uduallikad 65. 66.
 Uku kivid 41. 74. 87. 88.
 Uku nimelised kohad 74. 75.
 Uku puud 75. 76.
 Uku vaka ja Tõnni vaka sugulus
     84—86.
 Uku vakk 71—77. 145.
 Ussid 136.
 Uurijate targutused 11. 12.
 Ülemiste 10.
 Vahakivi 89.
 Vahast ohvrid 8. 20. 21.
 Vakkove 77.
 Vanad jumalad 54.
 Vanapagan 33.
 Vanded 11.
 Varäg 18.
 Vargad 9.
 Vastlapäev 39.
 Värv 28.
 Veiseohver 28—31.
 Vereta ohver 20.
 Verejõgi 11.
 Veretilgad 24.
 Veri 23. 24. 143.
 Verised ohvrid 4.
 Vesihaldja 135.
 Viinaallikad 66.
 Virvepuu 57.
 Vooda Pikker 29.
 Võhandu 68.

HELSINGI EESTI
 HARIDUSESELTS
 RAAMATUKOGU